

HISTORIJA
BOŠNJAČKE
KNJIŽEVNOSTI

Sead Šemsović

هيسووريا بوشناچكه كئيره و فوسئى

ХИСТОРИЈА
БОШЊАЧКЕ
КЊИЖЕВНОСТИ

Edicija
BEHAR

Nakladnik

Bošnjaci zajedno! – Nacionalna koordinacija Bošnjaka u Hrvatskoj

Za nakladnika
Bermin Meškić

Recenzenti
Fahrudin Rizvanbegović
Vedad Spahić
Nadija Rebronja

Glavni urednik
Filip Mursel Begović

Izvršni urednik
Mahir Sokolija

Projekt je financiran sredstvima
Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina

Ured
za ljudska prava i prava
nacionalnih manjina

Pod pokroviteljstvom zastupnika bošnjačke nacionalne manjine
u Hrvatskom saboru Armina Hodžića

Sead Šemsović

HISTORIJA BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI

Zagreb, 2025.

Jedan narod može izgubiti moć i gospodstvo, slava njegova oružja može isplaviti, bajrak pod kojim je vojevao može postati plijenom neprijatelja, njegova prava i pravice mogu se pretvoriti u mrtva slova – kratko rečeno: jedan narod može doživiti pravi politički, socijalni i ekonomski fiasco u svojoj postojbini. Sve je to privremeno, sve može biti od danas do sutra. Ali ipak imade nešto što nije prolazno, što ne može ni puki slučaj ni najljući neprijatelj uništiti, a to su umotvorine, koje mi zovemo literaturom. U tome carstvu ni sila, ni slučaj, dapače ni zub vremena ne može pomrčati umne stečevine naroda, koji je privrijedio kad je pobijedio varvarstvo i neznanje. Taj trijumf ostaje navijeke, jer je on amanet budućim naraštajima i vremenima.

(Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*)

Sevdalinka, nezavisno od ukusa i mjerila pojedinca, istorijska je i estetska činjenica zanimljiva bar za spoznavanje bića naroda koji ju je iznjedrio, kao što je to i sva muslimanska književnost u Bosni i Hercegovini.

(Midhat Begić, *Raskršća IV*)

Jedna osobenost bošnjačke književnosti, kada se ona razmatra u svojoj cjelovitosti, organskom jedinstvu i genetsko-strukturalnom kontinuitetu, od najstarijih vremena, preko trećeg, međuratnog razdoblja, sve do današnjih dana, jeste, upravo, pojava estetsko-idejne reverzije, povratka, obratljivosti, odnosno estetsko-emocionalnog, duhovno-ambijentalnog, tematsko-motivskog i idejnog obnavljanja, autoinspiracije u svojoj književnoj tradiciji.

(Muhsin Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*)

Stoga, i danas svaki književnopovijesni narativ, pa i povijest bošnjačke književnosti nužno mora prepoznati te mnogostrukosti kulturnih prožimanja kojima se obogaćuju posebnosti njenih književnohistorijskih artikulacija što ih otkrivamo obazrivo...

(Enes Duraković, *Obzori bošnjačke književnosti*)

Uvod

Potreba za dijahronijom jedna je od temeljnih ljudskih odlika. Kako pojedinac tako i zajednica ima želju da povremeno sagleda mijene i konstante svoga rasta i zrijenja. U historijatu razvoja bošnjačkog naroda pojavljivali su se brojni pojedinci koji su svojim radovima utirali put nasljednicima, a kako bi ovi što uspjelije sagledavali bogatstvo intelektualne svojine ovoga naroda. Ti se radovi ponekad kreću od sasvim jednostavnih nabiranja autora, popisa njihovih djela, životopisa autora, popisa rukopisa i štampanih izdanja, popisa komentara i slično, pa do antologijskih izbora, pregleda pojedinih epoha i stilskih formacija, razvoja žanrova, intertekstualnih relacija i savremenih književnoteorijskih i književnokritičkih sagledavanja. Svi su ti radovi već od ranije uobličili dijahronijsku sliku bošnjačke književnosti. Svaki od autora ili priređivača do pune jasnosti izbrusio je svoje komadiće velike zajedničke slagalice. Stoga je ova knjiga već odavno bila napisana, ispisivali su je Šejh Jujo, Muvekit, Bašagić, Handžić, Ramić, Šabanović, Begić, Rizvić, Nametak, Buturović, Hadžiosmanović, Isaković, Trako, Maglajlić, Duraković i brojni drugi, a naš je zadatak bio samo da sve te njihove domete pogledamo s jednog mjesta – književnohistorijskog.

Mogla se ova knjiga zvati i *Pregled književnog stvaranja Bošnjaka* ili *Nacrt za historiju bošnjačke književnosti*, ali činjenica da bošnjačka književnost jako dugo traje – cijeli milenij – te da se zbog svoje skromnosti dosadašnji istraživači nisu usuđivali

svoje studije imenovati *historijom*, proizveli su dodatno samopouzdanje i neizostavni inat. Budući da su srpska i hrvatska književnost, kao najrodnije bošnjačkoj književnosti, svoje prve historijske preglede dobile prije više od stoljeća i po, nastala je dodatna motivacija da i nauci i struci i zaljubljenicima u književnost i običnom čitaocu predstavimo razvojne linije bošnjačke književnosti. Možda će se ova tema i ovakav naslov mnogima učiniti kao davno prevladana dimenzija nauke o književnosti, ali, budući da jedna evropska nacionalna književnost nema niti jedan ukupan prohod od najstarijih vremena do savremenog trenutka, a pritom pisci i djela dobijaju brojna savremena teorijska sagledavanja, to ukazuje da ipak neko mora upotpuniti taj i takav, nezahvalan, književnoznanstveni posao.

Naravno, ovdje nije riječ o tradicionalnom književnohistorijskom pristupu, jer bi on podrazumijevao samo proučavanje književnih pojava – djela, autore, faktore okoline koji utječu na književno djelo – u njihovom historijskom nastajanju i razvoju. U osnovi, sasvim pojednostavljeno govoreći, historija jedne književnosti nastaje iz kataloga objavljenih knjiga, dok će povezivanje uzročno-posljedičnih relacija biti na samom književnom historičaru.

Budući da smo u trećoj deceniji 21. stoljeća te da je ovo prva historija bošnjačke književnosti, pristup u ovoj knjizi nužno je morao oscilirati od književnohistorijskog, književnokritičkog, književnoteorijskog, preko žanrovskog i poetičkog, pa do esejističkog, kulturološkog, društveno-političkog i slično. Sama nauka o književnosti doživjela je brojna suprotstavljena mišljenja u pogledu historije književnosti: ima li književnost uopće historiju; historija književnosti nestalna je kao pisanje po pijesku; ima li smisla kanonizirati nacionalne književnosti u vremenu dekonstrukcije svega, i tako redom. Uprkos svemu tome, bošnjačka književnost svojim dugim trajanjem, estetski relevantnim djelima, kontinuiranim bavljenjem određenim temama, odličnoj pozicioniranosti u

kontekstu bosanskohercegovačke i južnoslavenske interliterarne zajednice te, u konačnici, svojim pripadanjem jednom evropskom narodu zavređuje da i na ovaj način bude predstavljena.

Na koncu, “povijest književnosti primarno ne opisuje niti analizira nego pripovijeda događaje i u tom pripovijedanju konstruira priču kao jedinu strukturu koja može ‘savladati’ niz načelno izuzetnih i slučajnih fenomena koji su se pojavili u vremenskom slijedu.”¹ Pripovjedač svoju pripovijest plete od ljudi, djela i događaja, vodeći pritom računa i o vanjskom i o unutarnjem modelu posmatranja književnosti. Stoga, manjkavosti ove studije bile bi mnogo manje da je ovo neka po redu historija bošnjačke književnosti, ali budući da je prva, nedostatke trebamo popunjavati, a greške popravljati u godinama koje su pred nama. Njezin poseban značaj uočiti će se tek ako potakne druge istraživače na slične studije, kako one o pojedinim književnohistorijskim razdobljima tako i one koji se osmjele na cjelovit prohod.

---

¹ Milivoj Solar: “Ideja povijesti i povijest književnosti”, u: *Teorija istorije književnosti*, SANU, Beograd 1986, str. 11.

Usmena književnost

#uspavanka
#sevdalinka
#junačkapjesma
#balada
#proza

Usmenu književnost Bošnjaka pratimo od prvih vijesti o njezinom postojanju, preko prvih zabilježenih primjera, potom epohe romantizma – kada će rad na sakupljanju u mnogim kulturama, pa i kod Bošnjaka, dostići svoj vrhunac – do najnovijeg doba u kojem je usmenoknjiževni izraz još ponegdje živ. Prvi spomeni postojanja bošnjačke usmenoknjiževne tradicije vežu se za 16. stoljeće, iako je sasvim sigurno postojala i prije. Sedimentni slojevi lirske pjesme neporecivo svjedoče o izuzetnoj starosti ove tradicije, posebno kada imamo u vidu mitološke pjesme, potom uspavanke, ljubavne i porodične pjesme sa snažnim mitološkim nanosima. S druge strane, prisutni su epski junaci koje prate predaje s mitološkim elementima, motivi vila, zmajeva, starobosanskih perjanica, vjerovanja u magijsku moć riječi, u magijsku moć vode itd. Onog momenta kada se orijentalno-islamska kultura preplela sa zatečenim starobosanskim kulturnim slojem, nastao je specifičan senzibilitet koji će najupečatljivije provrijeti u sevdalinci.

Usmenoknjiževni lirski izraz Bošnjaka započinje uspavanom i završava šaljivom pjesmom. U tom će rasponu svoje mjesto naći mitološke, dječije, ljubavne pjesme – kao najbrojnija lirska vrsta, potom običajno-obredne – kao grupa najraznolikijih podvrsta, te porodične, vojničke i rodoljubivo-patriotske pjesme. One najrazvijenije usmene književnosti narodâ svijeta baštine gotovo sve navedene žanrove. Razlike koje će se nužno pojaviti unutar poetičkih osobina i osobnosti svoj korijen

nalaze u kulturalnim slojevitostima, koje usmene lirske vrste, možda bolje i od svih drugih, dobrano oslikavaju.

Južnoslavenski narodi sasvim su samosvojno i uspješno razvili najznačajnije lirske žanrove unutar svojih usmenoknjiževnih tradicija. U osnovi, prva bi podjela zasigurno bila na kršćansku i muslimansku usmenu liriku, a tek potom bi došla podjela prema nacionalnim pripadanjima. Stanovite razlike ponajprije prepoznamo u običajno-obrednim pjesmama tipa koledarske, dodolske i kraljičke, koje postoje u kršćanskoj, ali ne i u muslimanskoj tradiciji. Potom, osobita će se razlika prepoznati, što je sasvim naravski, u rodoljubivo-patriotskim pjesmama, jer će se kao referentna tačka očite prepoznatljivosti izdvojiti odnos lirskog subjekta prema Orijentu, Osmanskom Carstvu i, u konačnici, prema Bosni, što će se u kršćanskoj usmenoj patriotskoj lirici pojavljivati kao kulturno “drugi”.

Bošnjačka usmena lirika oblikovala se u rasponu od šesterca do šesnaesterca – unutar kojih nalazimo dva osmerca i dva deseterca – što ukupno čini dvanaest metričkih obrazaca stiha. Korpus bošnjačke usmene lirike nije sasvim podjednako razvio sve svoje žanrove, ni u broju ni u kvaliteti, o čemu ponajbolje svjedoče različiti antologijski izbori. Naravno, neuporedivo veći broj primjera je zaboravljen nego li je zapisan, na šta su posebno utjecale same okolnosti 19. stoljeća u kojem je najveći broj zapisa sačinjen, ali se u pojedinim slučajevima daju razaznati i poetičke uvjetovanosti malobrojnog prisustva nekog žanra. Naprimjer, u bošnjačkoj usmenoj lirici, kao ni u srpskoj ni crnogorskoj, nije dovoljno razvijena lirska rodoljubivo-patriotska pjesma, jer je pamćenje epske prošlosti sasvim samouvjereno živjelo kroz usmenu epiku, što, s druge strane, neće biti slučaj u hrvatskoj, slovenskoj ili makedonskoj usmenoj književnosti, gdje se, upravo iz razloga nerazvijenosti epike, ozbiljnije razvila lirska rodoljubivo-patriotska pjesma. Dakle, svaki je kolektiv vlastite potrebe izražavao kroz dostupne žanrove oblikujući ih na sebi svojstven način, te je sasvim nezahvalno ustanovljavati bilo kakav šablon.

U načelu, lirske pjesme proizvod su određenih precizno iznijansiranih emotivnih stanja: začuđenost nekim prirodnim fenomenom – mitološke pjesme; ljubav između majke i novorođenčeta – uspavanka; između muškarca i žene: ljubavna čežnja, ljubavni zanos, melanholija, bol do beznađa – ljubavna pjesma i sevdalinka; ljubav prema rodnom kraju ili domovini – rodoljubivo-patriotska pjesma; tuga zbog smrti drage osobe – tužbalica; radost zbog novog početka – svatovsko-svadbena pjesma, pjesme uz rad, pjesme prema kalendarskim događajima; pjesme za radost – šaljiva pjesma, pjesme lascivnog karaktera. Svako je emotivno stanje porodilo lirski pjesnički izraz kod tradicionalnog agrafičnog čovjeka ovih prostora.

Mitološke su pjesme u bošnjačkoj usmenoj tradiciji iznimna rijetkost, ali će se mitološki slojevi raspoznavati, kako u uspavankama tako i u lirskim ljubavnim pjesmama. Najčešće se pojavljuje motiv vile, kao svojevrzne odgajateljice novorođenčeta i to tako da je “Lastavica ezan proučila / bjela vila u povoj zavila / a pčelica medom zadojila”, u čemu jasno prepoznajemo preplitanje orijentalnih i slavenskih motiva – ezana i vile. Osobito značajnim primjerima čine se oni u kojima se javljaju kur’anske sentence, posebno šehadet, u obliku pripjeva ili refrena, dok će motivika ostati slična s pjesmama ovog tipa u drugim kulturama. U ovim slikama jasno se da uočiti stalna simbioza između novog, orijentalno-islamskog kulturnog sloja, koji se miješa sa zatečenom starobosanskom i slavenskom tradicijom, tvoreći sasvim novo kulturno nasljeđe. Vila će se javiti i u ljubavnim pjesmama tipa *Vilu ljubi Murtez Alagiću*, koja je zapamtila obilježje prezimena znamenite bosanske porodice, s jedne strane, i tradiciju vjerovanja u nadnaravna bića iz stare slavenske tradicije, s druge strane.

Na širem prostoru bosanskog jezika pojavljuju se kratke i jednostavno uobličene uspavanke, kao i nešto duže i znatno složenije jezičke umjetnine. Od Karadžićevog sakupljačkog rada, preko Nametkovog, pa do periodičnih publikacija, melografskih

radova i rukopisnih zbirki, danas smo već u poziciji govoriti o stotinjak autentičnih usmenoknjiževnih primjeraka ovoga žanra, među kojima je tek desetak antologijski uspjelih. Uvidom u sve značajnije zbirke u kojima se uspavanka javlja bilo kao zaseban žanr bilo kao dio neke šire cjeline, mogli bismo ustvrditi kako postoje tri njena moguća obrasca: (1) uspavanke sastavljene od jedne ili dviju pjesničkih slika, (2) uspavanke s uspostavljenim tematsko-motivskim lancem i (3) uspavanke razvijenog tematsko-motivskoga lanca. Primjeri uspavanke sasvim jednostavne forme, od jedne do dviju pjesničkih slika, naravno da mogu funkcionirati kao zasebne i samostalne cjeline, ali neke od njih mogu biti i dijelovi znatno šire varijante, o čemu nas sam zapisivač nije obavijestio. Osim što su izuzetno kratke, ove su poetske cjeline svedene na jednu do dvije pjesničke slike s jasnim kontekstualiziranjem u situaciju uspavlivanja djeteta. Primjeri nešto složenije strukture jesu uspavanke s uspostavljenim tematsko-motivskim lancem, pa su poetičke odlike pjesama ove grupe na razini načelnih poetskih karakteristika uspavanke: uspavlivanje, milovanje i razgovaranje. Ova grupa uspavanki, za razliku od prethodnih, sasvim uspješno funkcionira kao zaokružena cjelina i ne sadrži prizvuk mogućih nastavaka. Treću grupu uspavanki, za koje sa sigurnošću možemo zaključiti da su najbrojnije među zabilježenim primjerima, odlikuje razvijeniji tematsko-motivski lanac. Unutar ove cjeline uspavanke se dalje mogu razvrstavati kako na razini razvijenosti tako i na razini tema, motiva, simbola te složenosti njihovih upotreba. Tek zapravo s ovim tipom dobijamo sasvim razvijenu usmenoknjiževnu pjesničku vrstu danas poznatu pod imenom “uspavanka”.

Postoji specifičan korpus pjesama koje nisu sevdalinke, nego tek najavljuju sevdalinku, kakva je pjesma *Djevojka sokolu zulum učinila*. Tu ne prepoznamo ništa od temeljnih principa sevdalinke – ljubavna čežnja, ljubavni zanos, granica beznađa, lokalna obilježja – sve je u njoj starobosansko i dobro je natopljeno

orijentalnim senzibilitetom. Iako je prisutan tek jedan upečatljiv orijentalizam – *zulum* – cijela pjesma kipti od nezapamćene srdžbe izazvane nepravdom. Nepoznata djevojka je sokolu – visokopozicioniranom i uglednom članu društvene zajednice – učinila nepravdu: “goru zapalila”. Budući da je gora gorjela “i dva i tri dana” i u svojoj konačnici “dogorjela sokolu do gnijezda”, doznajemo da je smisao paljenja gore bilo zapravo spaljivanje gnijezda, koje svakako označava intimu doma. Tada soko pokušava spasiti vlastiti dom te “vatru gasi, krila mu se žare”, da bismo upravo tada saznali da postoje i sokolići: “sokolići pište, a soko proklinje”. Tek s ovim stihom dobijamo ukupnu sliku: činjenice da je vatri trebalo “dva i tri dana”, da je ona “djevojka”, a on soko, da je cilj spaliti gnijezdo i u njemu sokoliće, jasno ukazuju na to da je djevojački *zulum* zapravo neka njezina spletko, koja se širila gorom (njegovim gradom), dok nije stigla do gnijezda (njegova doma) kada on pokušava spasiti svoje sokoliće, a budući da krila, kojima ih želi zaštititi, nisu dovoljna, on djevojku proklinje: “dugo djevovala, a sve болоvala, / čeda ne imala, nit rukom povel, / što meni sokolu, *zulum* učinila!” Iz konstrukcije same kletve saznajemo da je djevojčin cilj bilo rušenje njegove porodice, jer on nju proklinje dugim djevovanjem u bolesti a u samom težištu kletve nalaze se djeca: niti imala svoje djece niti ikada ičije “rukom povel”, pa čak ni tako ne mogla osjetiti šta je roditeljska ljubav.

Na iznimnu bliskost ove pjesme sa *sevdalinkom*, iako bi strogo uzevši ona pripadala porodičnim pjesmama najstarijeg datuma, ponajprije ukazuje njezin složen starobosansko-orijentalni senzibilitet, koji će je često preporučiti kao dio *sevdalinskog* korpusa, i to toliko često da drugačije gotovo i nije bila tretirana.

Stoga su pjesme ovog poetičkog usmjerenja, kojih je mnogo više nego što smo ovdje u prilici navesti, pokazatelji stanovitog razvojnog slijeda *sevdalinke* kao najreprezentativnijeg usmenoknjiževnog lirskog izraza na bosanskome jeziku.

Preplitanje starobosanskog sloja s orijentalnim slojem nastavit će se od ovog korpusa pjesama i kroz sevdalinku, o čemu po-najbolje svjedoče oni primjeri koji su upamtili pojedine motive i simbole bosanskog srednjovjekovlja. Sasvim je prirodno što će novi koncept življenja uobličiti novi tematsko-motivski lanac i što će on tokom stoljeća postajati sve dominantniji, ali je isto tako naravski da novi religijski obrasci nisu pošto-poto dokinuli sve prethodno.

Život u muslimanskoj urbanoj sredini bio je u skladu s umjerenim islamskim principom, koji je tolerirao povremena i kontrolirana susretanja između momaka i djevojaka, a što je u konačnici proizvelo ašikovanje kao specifičan oblik ljubavnog razgovora. S jedne strane, snažne silnice koje privlače zaljubljene, a s druge, propisi koji zabranjuju bilo kakav fizički kontakt, proizvest će sevdalinku kao pjesmu čežnje, ljubavnog zanosa i snažne emocije junaka koji je na granici s beznađem. Takva će pjesma biti monološka, dijaloška ili iz pozicije nekog posmatrača, ali nikada neće pjevati o ljubavi nego će donositi konkretnu scenu očitovanja i manifestacije boli, čežnje, beznađa ili ushićenosti. Sevdalinka se pjevala poravno, s prekomjernom sekundom, uz tamburu ili saz u muškom i uz okretanja tepsije u ženskom društvu. Sevdalinka je lirski ljubavna pjesma do petnaestak stihova koja je snažno zapamtila lijepe djevojke, gizdave momke, čuvene porodice, gradove i gradske mahale, rijeke i sokake, što je čini dobrano drukčijom u odnosu na ostale ljubavne pjesme na južnoslavenskom prostoru. Snažne silnice koje privlače dvoje zaljubljenih, s jedne, i strogi principi ašikovanja bez fizičkog kontakta, s druge strane, sasvim su prirodno proizveli najprije emociju, a potom i samu pjesmu, koja nije karakteristična za one zajednice u kojima su brakovi bili isključivo dogovoreni ili u kojima su pravila ponašanja bila slobodnija. Stoga je sevdalinka karakteristična isključivo za muslimansku urbanu sredinu Bosne i Sandžaka, gdje i nastaje, dok će se pojava na drugim

mjestima i u drugim kulturama ipak tretirati kao isključivi fenomen migracijske teorije širenja usmenoknjiževnog teksta.

Sva pobrojana mjesta, i ona koja je kritika prepoznala kao “lokalna obilježja” i ona koja pripadaju širem kulturalnom pamćenju, svojevrsni su markeri kulture koji sevdalinku čine izvanrednim materijalom za izučavanje kulturne historije Bošnjaka. Isprepletenost književnosti i historije, tako da historiografija svjedoči o nastanku književnog djela a književno djelo o vremenu i životu u prošlosti, nerazdvojivo su spleli ova dva oblika ljudskog bavljenja. Pritom, usmena književnost često je bila upotrijebljena, a još češće zloupotrijebljena, u kreiranju mišljenja o prošlosti, tako što je bila argumentom u ideološkoj interpretaciji nekog događaja. Izbor činjenica koje će neki žanr, a potom i određeno književno djelo zapamtiti, ukazuje najprije na žanrovske predispozicije, a potom i na različite potrebe dijelova auditorija unutar jednog kolektiva. Tako će zreliji muškarci preferirati epsko pamćenje, mlađi muškarci i žene zapamćenje sevdalinke i romanse, dok će baladeskni narativ, zbog svoje molske intoniranosti, zahtijevati posebne prilike u kojima publika može biti šarolika. Upravo će zbog svega toga zapamćenja imena grada, mahale, sokaka, imena i prezimena sudionika priče te imena planina, brda ili rijeka osigurati kod slušaoca / čitaoca ozbiljnu dimenziju vjerodostojnosti. Posebna nota sevdalinke, koju nemaju druge lirske ljubavne pjesme u okviru južnoslavenskih usmenih književnosti, jeste upravo njezin odnos prema zbilji pjesnika. Kreirajući novu zbilju – zbilju pjesme – sevdalinski pjesnik za svoj pouzdan oslonac uzima vjerodostojne i uvjerljive priče. S druge strane, dug vijek postojanja sevdalinke proizveo je krhkost njezinog pamćenja, a tokom samog trajanja, njezini junaci i junakinje toliko su se izmiješali da će se u pjesmi zagledati jedno u drugo, a u stvarnosti se nisu nikako mogli susresti. Taj njezin dug život izbrusio je dragulj, čije svjedočenje kulture treba razdvojiti od svjedočenja podataka.

Ljubavni razgovori pojavljuju se u bošnjačkim mahalama gdje su propisi ponašanja dopuštali ovaj oblik slobode. U onim kolektivima koji nisu poznavali ovakve slobode nema ni ljubavnih razgovora, a brakovi se unaprijed ugovaraju između dviju porodica. Stoga je ašikovanje odlika liberalnijeg islamskog života, koji se smješta negdje između krute razdvojenosti i potpune raspuštenosti. Strogi principi islamskog morala u bošnjačkoj primjeni poprimili su nešto drugačije oblike. Usljed takvog razumijevanja i doživljaja islama i života uopće uobičajeni su ljubavni susreti općenito poznati pod imenom ašikovanje. Sevdalinka je, dakle, zapamtila način, mjesto i vrijeme ašikovanja koji nisu tipični ni za koji drugi religijski koncept osim islama i to onog i onakvog kakav je već stoljećima prisutan na prostoru Bosne.

Ašikovanje podrazumijeva ljubavni razgovor u kojem ne nastaje prelazak iz jedne vrste prostora u drugi: muškarac ostaje u vanjskom / gradskom, a djevojka ostaje u intimnom / kućnom prostoru. Emotivna komprimiranost njihovih riječi nastaje usljed ovakvih okolnosti, ondje gdje su ove okolnosti bile ikoliko drugačije – ašikovanje se nije moglo pojaviti pa samim tim ni sevdalinka. Sevdalinka je zapamtila najuobičajenije vrijeme ašikovanja – prvi potpuni mrak ili jacijsko doba, stoga će se u sevdalinkama ženskim glasom javiti: “sinoć meni dolazio dragi”; “imam dragog, al’ je na daleko: / dokle dođe pola noći prođe”; “sinoć je najkasnije došo”; “sinoć mi dragi dolazi, / na prozor ruku nasloni”, a također i muškim glasom: “I sinoć sam dolazio, / pod tvoj pendžer postajao”, kojom mladić kazuje da je dolazio, ali da drage nije vidio.

Budući da noć svakako označava intimu, sevdalinski se pjesnik posebno posvećuje ovom dijelu dana te vlastite želje i nadanja uokviruje noćnim ambijentom. Sva svoja ljubavna treperenja želi skriti, a noć podrazumijeva skrivenost od očiju dana. Upravo će stoga noć biti plašt kojim zaljubljeni pokriva svoje tajanstvene uzdahe, a mjesec i zvijezde jedini svjedoci

ljubavnog šaputanja. Time će, naravno, prolazak noći izazivati zebnju zaljubljenih, a sam prestanak noći donijet će im tugu. Ovakvi motivi snažno prenose ljubavnu čežnju izgaranja za dragom osobom, što se po intenzitetu ljubavne slike ne može mjeriti ni s jednom drugom vrstom lirske ljubavne pjesme bilo koje usmene književnosti južnoslavenskih naroda.

Kako i sevdalinka, tako i lirska rodoljubivo-patriotska pjesma na sličan način pamti lokalna obilježja, što će često zavesti čitaoca, pa i istraživača, da neku takvu pjesmu tretiraju kao sevdaliniku (*Put putuje Latifaga*). Bez ikakve sumnje, lirske slike kojima pjesnik dočarava emotivno stanje snažne čežnje centralno su mjesto u poetičkim određenjima sevdalinke, ali u ovoj pjesmi te lirske slike ne podražavaju ljubavnu čežnju prema dragom ili dragoj već prema rodnom kraju. Sasvim je prirodno prelijevanje jednog senzibiliteta, koji je najsnažnije provrio u sevdalinci, u žanrovima koji nisu ljubavnog karaktera. Baštinici jednog tako dominantnog žanra kakav je sevdalinka nužno su skloni da to isto emotivno stanje prepoznaju i u drugačijim prilikama. Komprimirana emocija, koja nastaje u istim okolnostima kao i sevdisanje, ovo je pjesničko uobličenje sasvim prirodno predstavila ne samo širem auditoriju nego i vrsnim poznavateljima kao sevdaliniku, iako ona to ni po čemu nije.

Ovakve pjesme ukazuju na modele pjesničkog oblikovanja koji nisu prisutni samo u sevdalinci nego se mogu javiti i u nekim žanrovima, koji, pritom, u načelu nemaju poetički dodirnih tačaka s ljubavnom pjesmom. Ako pogledamo lirsku pjesmu u najširem smislu, ljubavna i rodoljubiva pjesma nemaju baš ništa zajedničko, dok bošnjačka usmena lirika dijeli sevdalinski senzibilitet, strukturu, čak i neka poetička obilježja unutar različitih žanrova. Lirska uobličjenja usmenog izraza Bošnjaka kao svoje središnje mjesto prepoznaju sevdaliniku i to tako da su svi ostali žanrovi nekako podređeni njoj, ali ne samo na razini estetike već i na razini motiva, poetike, strukture, versifikacije i slično. Činjenica da su propitivani primjeri već odavno

doživljavani kao sevdalinke, ukazuje na neizrecivost senzibiliteta iz kojega su pjesme i iznikle, dok paralela poetičkih osobina i osobenosti pokazuje nevjerovatnu sličnost emotivnih stanja. Sve to zajedno pokazuje kako je bošnjački lirski izraz podčinjen snazi čežnje i uzdaha, bez obzira na to je li riječ o dragoj ili o domovini, što dobrano razlikuje ove rodoljubive pjesme od rodoljubive poezije drugih južnoslavenskih naroda. Kao što se da primijetiti, u rodoljubivim pjesmama *Put putuje Latifaga* i *Beg Ali-beg ičindiju klanja* nije reflektiran nikakav povijesni događaj, nikakav međunacionalni ili međudržavni sukob, ne iskazuju se nikakve negativne ocjene nekog “nacionalno drugog” – jedino čime se pjesnik bavi, bavi se sobom i vlastitom ljubavi prema rodnom kraju i prema Bosni. I ove pjesme, kao i one sa snažnim mitološkim slojem iz najstarijih vremena, sadrže stanoviti senzibilitet, koji je temeljno poetičko načelo sevdalinke. Budući da ovakvi primjeri nisu zabilježeni u drugim nacionalnim usmenim književnostima Balkana te da nisu nigdje drugdje ni mogli nastati, navedeno ukazuje na to da se sevdalinska čulnost prelijevala i na one žanrove kojima sama po sebi nije bila svojstvena, pa je stoga sevdalinka originalni proizvod tradicije i svijesti Bošnjaka.

Baladeskni narativ na južnoslavenskom prostoru najcjelovitije sazrijeva upravo u bošnjačkoj usmenoj književnosti, o čemu ponajbolje svjedoči izuzetno bogat korpus do danas zabilježenih balada, kako u domaćim tako i u stranim sakupljačkim pregnućima (*Hasanaginica, Smrt Omera i Merime, Morići, Potopnica Biseruza*...). Glavni je junak nosilac tragičke krivice – kriv je bez stvarne krivice – jer mu usud u kaleidoskopu vrtoglavih slika donosi kraj. U uzročno-posljedičnom smislu junak je pod izravnim udarom kolektivnih načela s kojima se ne može lahko pomiriti, te svjesno bježi u smrt ili sasvim nesvjesno zakorači s onu stranu ili je predosjećajući ili hrabro nasrće ili smrt dolazi kao kazna za izvršeni prijestup... Balada je zapamtila lokalna obilježja, kao i sevdalinka, poput imena i prezimena historijskih

ličnosti, imena lokaliteta – gradova, mahala, rijeka... Oni najrazvijeniji primjeri balade sadrže svih pet faza dramske radnje (ekspozicija, zaplet, kulminacija, peripetija i rasplet), kakve su neke verzije balade o braći Morić, dok će u nekim baladama biti prisutni samo zaplet, kulminacija i rasplet (balada o Hasanaginici), a u nekim samo kratka scena koja bi mogla pripadati raspletu (balada o Ibrahim-begu Kusturi). Važan pokazatelj dramskih elemenata u baladeskom narativu jeste i čest slučaj dramatizacije neke balade, jer ova pjesma po svojim poetičkim osobinama i osobenostima u potpunosti odgovara razvoju dramske radnje. Prva teorijska sagledavanja na južnoslavenskom prostoru donosi Vuk Stefanović Karadžić klasificirajući usmenu poeziju na muške, ženske i pjesme na međi. Izvanredno iznijansirano Vukovo zapažanje kasniji će istraživači sasvim pogrešno pročitati da su “pjesme na međi” pjesme lirsko-epskog karaktera, što zapravo nije tačno. Vukovo iznijansirano prepoznavanje balada kao pjesama koje su na međi – ni lirske ni epske – kasnije generacije će razumjeti da su i lirske i epske. Problem je u tome što u baladeskom narativu nema ničega epskog – nema detaljnog opisivanja, nema opširnih događaja, nema ponavljanja (retardacije), sve odlike baladeskog narativa sasvim su suprotne tome. Baladeski narativ nema odlike epskog već je lirski senzibilitet provučen kroz faze dramske radnje, čime nastaje mimetiziranje boli u snažnom tempu, koji glavnog junaka vodi u susret s neumitnom smrću. Balade imaju od dvadesetak do preko dvije stotine stihova. Kao i u sevdalinci, važno mjesto u poetičkim posebnostima balade jesu lokalna obilježja ili književno zapamćenje određenog historijskog događaja, pojedinaca i njihovih turbulentnih životnih prilika. U osnovi razlikujemo historijske i porodične balade, pri čemu će se porodične dalje dijeliti na šest tematskih krugova: o djevojci zle sreće, o smrću rastavljenim dragim, o zlosretnoj nevjesti, o nesretnim supružnicima, o ojađenim roditeljima i o drugim sukobima u porodici (Maglajlić). Najrazvijenije balade

sadrže sve faze dramske radnje (*Morići*), dok će neke, na strukturnom planu, biti jednoepizodične (*Ibrahim-beg*), pri čemu ni kod njih neće izostati napeta atmosfera koju pjesnik predočava nebeskim slikama: “Kiša bi pala, ali ne može / sunce bi sjalo, ali ne može / ni jedno neće od teška jada: / Ibrahim-bega svezana vode.” Upravo je stoga balada uz sevdalinku najumjetničkiji izraz usmenoknjiževne tradicije Bošnjaka.

Balada *Hasanaginica* odavno je privukla pažnju evropske i svjetske javnosti. Posmatrajući je u kontekstu ostalih primjera ovoga žanra, jasan nam je ambijent njezina nastanka i kontekst unutar kojega su djela ovog tipa nastajala u bošnjačkoj književnosti. Tekst je štampan latiničnim slovima talijanskoga jezika i primijenjena su ona pravopisna pravila koja su mogla koristiti pri fiksiranju usmenoga teksta, a to je načinio neko ko nije dobro poznao bosanski jezik. Uz latinični tekst Alberto Fortis u svojoj knjizi *Viaggio in Dalmazia* (1774) donosi i prve stihove ispisane glagoljicom, crkvenom ćirilicom i bosančicom, uz popratne komentare. Osim toga Fortis će donijeti i svoj prozni prijevod balade na talijanski jezik koji, pored činjenice da je prvi prijevod, predstavlja i prvo interpretativno čitanje ove znamenite pjesme, koju kasniji sakupljači nisu uspjeli pronaći u živom izvođenju. Nakon Fortisovog prijevoda ovu će baladu prevoditi Clemens Werthes na njemački (1775), Johann Wolfgang Goethe na njemački (1778), Ferenc Kazinczy na mađarski (1789), Đuro Ferić na latinski (1798), Walter Scott na engleski (1798), John Boyd Greenshields na engleski (1800), Charles Nodier na francuski (1813) i brojni drugi u dvije stotine i pedeset godina od njezina objavljivanja. Fortisov je predložak do danas izazvao više čitanja, među kojima treba izdvojiti čitanja: Vuka Stefanovića Karadžića (1814. i 1846), Miroslava Pantića (1964), Alije Isakovića (1974) i Muniba Maglajlića (1995). Zbog činjenice da je balada zabilježena na prostoru današnje Hrvatske često će se atribuirati kao hrvatska, a budući da je Vuk Karadžić objavljuje najprije u svojoj

Maloj prostonarodnoj slaveno-serbskoj pjesnarici (1814), a potom i u trećoj knjizi *Srpskih narodnih pjesama – U kojoj su pjesme junačke srednjih vremena* (1846) pripisivat će je i srpskom kulturnom krugu. Činjenica jeste da će pjesmu u prvom pojavljivanju i prvom čitanju sam Vuk odrediti kao pjesmu “Serbalja Muhamedanskoga zakona”, čime je precizno atribuirao da pripada bošnjačkoj usmenoj tradiciji.

Balada započinje slavenskom antitezom (A – nije A – nego B) u kojoj se pjesnik/-inja pita i sam/-a odgovara šta bi moglo biti ono što se bijeli usred zelene gore. Nakon dileme i argumentiranih odgovora dobijamo konačni zaključak da je riječ o šatoru u kojem leži ranjeni junak Hasan-aga. Njega obilaze i mati i sestra, ali ga zbog stida ne obilazi i ljuba. Ovaj će moment Fortis prokomentirati “a njegova žena, zadržana stidom, koji se nama čini neshvatljiv, nema smjelosti da ga obiđe”. Hasanaginčin stid možemo posmatrati kao vanrednu sliku tradicijskih vrijednosti, jer pjesnik sasvim odobrava njezin osjećaj stida ne postavljajući pitanje eventualne neispravnosti takvoga osjećaja. Iz tog razloga možemo sa sigurnošću tvrditi da se radi o unutarnjoj dimenziji Hasanaginicine ličnosti koju pjesnik, a samim tim i kolektiv, u potpunosti odobravaju. Priroda njezina stida ne može biti povezana s nekom šerijatskom normom o neulasku žena u vojni logor, jer u isti taj logor ulaze mati i sestra, što pjesnik ciljano ističe. Njezin stid, dakle, isključivo je lične prirode – njezin lični odnos prema suprugu, koji je, naravno, utemeljen na vrijednostima koje zajednica prenosi s generacije na generaciju. Pozicija muža kao zaštitnika i skrbnika porodice prenosila se stoljećima, te je tako izgrađena slika nailazila na sukob s vanjskom slikom ranjenika – taj sukob unutarnje slike zaštitnika i skrbnika sa slikom ranjenika unutar vojnoga logora u ovoj je ženi izazivao stid. Njezino razumijevanje novonastale situacije uključuje sve dimenzije slučaja: lični i porodični zaštitnik u poziciji nemoći, unutar vojnog konteksta, njezino sažaljenje može biti uvreda za vojnika...

Ekspozicija kao uvodna scena u dramsku radnju završava upravo na ovome mjestu, nakon čega će uslijediti zaplet: ranjeni junak je ljut na suprugu i poručuje joj da ga ne čeka “ni u dvoru ni u rodu momu”. Zaplet nastaje kao rezultat visokog stepena nerazumijevanja: Hasan-aga ne razumije njezin nedolazak. On nedolazak čita kao pomanjkanje ljubavi i izdaju, a ne kao čuvanje slike njega kao vojnika i zaštitnika. Činjenica da je njegovo čitanje drugačije od njezinog ukazuje na neka pomjeranja unutar kolektiva. U ovom momentu Hasanaginicu vidimo kao čuvaricu patrijarhalnih vrijednosti, dok se to njezino čuvanje vrijednosti Hasan-age ne dotiče – on je ljut jer ona nije došla i svaka druga ideja ne dopire do njega. Njegova promijenjena pozicija posmatranja situacije može se razumjeti kao rezultat putovanja po zapadnim i primorskim krajevima gdje je očitovanje ljubavi između supružnika ipak nešto drugačije u odnosu na kontekst iz kojega dolazi. Veća otvorenost i manje stroga pravila, koja izazivaju dozu hladnoće, vojnika Hasan-agu učinila su sklonim pokazivanju ljubavi među supružnicima. Dakle, zaplet nastaje na temelju susreta različitih tradicijskih obrazaca – pokazivanje poštovanja u odnosu na pokazivanje ljubavi, što u osnovi ovu životnu priču od samoga početka čini tragičnom.

Povrijeđena žena potražiti će izlaz u samoubistvu i to u situaciji kada “jeka stade konja oko dvora”, pomislivši da je riječ o njezinu mužu, od čega će je odvratiti kćerke javljajući joj da “nije ovo babo Hasan-aga, / već daidža, Pintorović beže!” Brat joj donosi “knjigu oprošćenja”, pravni dokument kojim je njezin brak s Hasan-agom okončan. Pjesnik nas tek u ovoj sceni informira da ovaj bračni par ima petero djece i to dva sina, dvije kćeri i malehog u bešici sinka, od kojeg ju je brat jedva razdvojio. Kadunu brat vodi u rod, ubrzo kuću posjećuju prosci, a najviše Imotski kadija. Kaduna se bratu moli da je ne daje ni za koga “da ne puca jedno srce moje, / gledajući siro-tice svoje”, ali, uprkos molbi, brat je daje za imotskog kadiju. Nakon toga kaduna traži da brat uputi kadiji pismo da ponese

“dug pulduvak”, što će Vuk pogrešno pročitati kao “pokri-vač”, “kada bude agi mimo dvora, / nek ne vidi sirotice svoje”. S ovom scenom radnja doživljava kulminaciju, da bi kretanje svatova označilo usmjeravanje radnje ka peripetiji, a koja će se ostvariti u sceni kada sinovi izlaze pred svatove i pozivaju majku da se svrati “da mi tebi užinati damo”. U tom zaokretanju radnje od očekivanog, jer pulduvak je trebao onemogućiti gledanje, a samim tim i eventualno svraćanje, sada radnja teče u sasvim neočekivanome smjeru. Hasanaginica moli starog svata (svatov starišina), da joj ustavi konja uza dvora kako bi darivala svoju djecu. Svi segmenti darova bili su temom spora u ovih dva i po stoljeća čitanja. Budući da kod Fortisa stoji kako Hasanaginica sinovima dariva “nozve pozlachene”, Vuk je najprije (1814) mislio da je riječ o nekim pozlačenim mestvama, da bi se u drugom čitanju (1846) ispravio. Manje je sporna bila čoha do poljane, ali se ipak dvoumio o čemu je riječ, da bi u vezi s darom za dijete u bešici (Fortis: “Gnemu faglie ubofke hagline”) Vuk ustrajavao na čitanju “uboške haljine”, povezujući to s pojmom ubog – siročće, ali previđajući da su i ostala njezina djeca siročad. Ovu će dilemu razriješiti Franc Miklošič nešto prije 1887. godine čitajući navedenu sintagmu kao “u bošči haljine” – četverougao ni komad platna u koje se nešto zamotava – boščaluk, zavežljaj. Dramski rasplet će se početi ostvarivati u momentu kada junak Hasan-aga poziva svoje sinove: “Hod’te amo sirotice moje, / kad se neće smilovati na vas, / majka vaša srca ardaskoga.” Na ove grube riječi Hasanaginica će pasti i ispustiti dušu. Ovu će izvanrednu scenu Fortis pročitati na sljedeći način: “Na putu za Imotski svatovi moraju proći pored kuće plahovitoga Hasana koji se, pošto su mu rane zacijelile, vratio kući, kajuci se gorko što je otjerao ženu. Poznajući dobro njeno srce, on joj šalje u susret svoja dva sina, koje ona daruje darima što ih je prethodno pripremila. Vidjevši to, Hasan ih doziva da se vrate kući, govoreći im da je njihova majka neumoljiva srca. Ovaj prijekor, rastanak s djecom, gubitak muža,

koji ju je na svoj surov način volio onoliko koliko je bio voljen, izazivaju tako snažan preokret u duši mlade ljube da ona pada mrtva ne izustivši ni riječ.”

Vuk će Fortisov izraz “argiafkoga” pročitati kao “kamenoga”, Isaković će ga prevesti kao “hrđavskoga”, dok je najbolje da pojam ostane u originalu “ardaskoga”, što znači “neumljivoga”, upravo onako kako ga je i sam Fortis razumio. Posljednje slovo posljednje riječi posljednjeg stiha ove balade također će biti različito tretirano, iako je sasvim jasno iskazano: “Od žalosti gledajuć’ sirota!” Vuk, pa i Pantić, pročitat će navedeno kao “sirote”, što će sasvim pomaknuti središte pažnje s Hasanaginice na njezinu djecu, što ni u kojem slučaju ne može biti opravdano.

Posebna odlika bošnjačke usmene epike ogleda se najprije u postojanju mitsko-epskih junaka (Alija Đerzelez), epskih junaka (Mustaj-beg Lički, Mujo i Halil Hrnjica) te jednog za epiku sasvim netipičnog junaka (Tale Ličanin), što ukazuje na izrazito dug vijek trajanja ove epike, koja je uspješno proizvela dvije izrazite suprotnosti (Đerzelez i Tale), kao i junake koji se nalaze između tih dviju krajnosti. Bošnjačka usmena epika uspješno je razvila izuzetno duge forme, što će u 20. stoljeću harvardskim istraživačima omogućiti da uspješno odgovore na pitanje je li Homer kao živ interpretator usmene tradicije zaista moguć. Bošnjačka usmena epika u periodu južnoslavenskih zajedničkih država uvijek je ostavljana po strani, jer je u idejnom smislu zastupala ideje islama, muslimana, Bosne i Osmanskog Carstva u konačnici. Budući da nijedna od ovih ideja nije bila u skladu s važećim “državnim mišljenjem”, ovaj je književni proizvod izostajao iz antologijskih izbora koji su pretendirali predstavljanju južnoslavenske usmene tradicije. S druge strane, Bošnjaci su sasvim ustrajno razvijali ovaj usmenoknjiževni žanr, tako da guslare bosanskih kraješnica ili krajišnica u većem broju zatječemo osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća, a u rijetkim slučajevima i danas, što je svakako kuriozitet znajući da

je usmena epika kod drugih naroda na južnoslavenskom prostoru prestala sa živim postojanjem još početkom 20. stoljeća. Bošnjačke epske pjesme su višeevizodične, junak često kreće na put kako bi ostvario neku svoju ili tuđu zamisao – potvrđivanje položaja, ženidba, oslobođenje zaslužjenog i slično; njegov put sadrži određene prepreke, ali i susret s pomagačem, koji mu kao u bajkovnom svijetu neće pomoći magičnim predmetom već junačkom borbom ili konakom, hranom i pićem. Nakon što junak uspješno obavi zadatak, vraća se kući.

Epski svijet u osnovi čine junak, njegova odjeća i oružje, te njegov konj. Epski junak predstavnik je kolektivnih vrijednosti i borac za očuvanje svoje zajednice. Nasuprot njega nalazi se njegov epski neprijatelj. Odnos između epskog junaka i epskog neprijatelja utemeljen je na polaritetu “naš i njihov”, a ne na odnosu “bijelo i crno”. Sasvim je prirodno da će “naš” biti etički superiorniji, ali ni “njegov” neće biti bez etičkih vrijednosti. Stoga će i slika epskoga junaka i slika epskoga neprijatelja govoriti o kulturi u kojoj su oba poniknula, odnosno o kulturi kojoj dati književni uradak pripada, jer epski pjesnik-pjevač ne kreira samo “svoga” epskoga junaka već prema junaku kreira i njegova neprijatelja. Distinkcija “mi” i “oni” u periodu srednjega vijeka dominantno je vezana za religijski okvir, eventualno teritorijalni, te su nacija i država još nepoznati pojmovi. Epski neprijatelj pripadnik je neke “drugosti” – religijske, teritorijalne, kulturalne. Prema svojim temeljnim osobinama, epski neprijatelj je na višem društvenom položaju unutar svoga kolektiva od epskog junaka; čuveniji je po svojoj hrabrosti i snazi; ima boljeg konja, bolju odjeću i bolje oružje. Epski je neprijatelj ovako izgrađen kako bi recipijentovo oduševljenje bilo još veće prilikom neprijateljevog sigurnog poraza. Epski neprijatelj može biti pripadnik istog nacionalnog i vjerskog korpusa, ali će usljed društveno-političkih turbulencija biti označen kao murtat, odnosno izdajnik. Kako epski neprijatelj mora biti na višoj društvenoj ljestvici, tako je i murtat uvijek neko iz visokih

društvenih slojeva, neki paša ili vezir, pa čak i šejhul-islam kao vrhovni vjerski službenik unutar Osmanskoga Carstva.

Mitsko-epski junaci u postupku svoga nastanka sadrže i neku nadnaravnu ili mitsku priču – mladi i neugledni Alija Đerzelez podojio je vilu kao nagradu za zaklanjanje njezinog djeteta od jakoga sunca – čime je stekao izuzetnu snagu, ali i pouku da na narednom pazaru kupi kobilu sa šugavim ždrebetom, od kojega će postati njegov neustrašivi epski konj. Ovakav junak i ne umire kao ostali ljudi, njegov neprijatelj saznaje da ga jedino može pogubiti dok je u namazu, te mu tako i zadaje smrtonosni udarac. Po predaji, Đerzelez je i danas živ u jednoj igmanskoj pećini i svaki put kada njegovom narodu zatreba pomoć, on izađe iz pećine i pritekne u pomoć.

Za razliku od mitsko-epskih junaka, epski junaci bliži su realno mogućem i racionalno su dokučivi. Njihove su pobjede dobivene snagom i spretnošću, lukavstvom i domišljatošću, te ni njihovi počeci ni njihovi krajevi nisu povezani sa začudnim. Etički principi i fizička snaga svakako su na granici hiperboliziranja, ali ne prelaze granicu razumom dokučivog.

Antiepski junak na neki način pripada epskom svijetu, ali tek kao oponent svih epskih vrijednosti osim morala i pobjede u boju. Odjeća, oružje i konj ne čine njegov epski svijet – njegov je epski svijet u njemu samom. Reflektirat će se raznolikim manifestacijama, a temeljni trenutak odraza jeste sam boj u kojem uvijek zarobi neprijateljskog zapovjednika. Njegova filozofija života temelji se na relativiziranju svega – nosi lošu odjeću da, ako izgubi u dvoboju, njegov neprijatelj nema šta s njega skinuti, dok mu je u slučaju pobjede lahko s neprijatelja svući odijelo i na sebe obući. Ovakav karnevaleskni junak oblačit će lošu odjeću štiteći se od uroka, pokazivat će određene keramete (začudna svojstva tipična za evlije), neće ništa epsko posjedovati, ni kulu, ni odjeću, ni konja, ni oružje, ali će biti pobjednik svake bitke. Tale Ličanin jedini je predstavnik ove kategorije junaka epskih pjesama i na južnoslavenskom

prostoru nalazimo ga samo u bošnjačkoj usmenoj epici, te ga stoga i tretiramo kao najzreliji proizvod, iliti “praunuče bošnjačke usmene epike” (Maglajlić).

Snažna potreba za pamćenjem ostvarit će se kako u sevda-linci, rodoljubivo-patriotskoj pjesmi i baladi, tako i u usmenoj predaji: lokacije, događaji, istaknuti pojedinci, mile i nemile životne situacije, što ukazuje na to da se ove poetičke osobenosti usmene književnosti prelijevaju iz žanra u žanr. Na taj način jasno možemo pratiti neki pojedinačni fenomen kako se realizira kroz više različitih žanrova. Zato će historijska usmena predaja biti najprisutniji žanr usmene proze kod Bošnjaka kojim će narodni čovjek brižljivo čuvati svoja sjećanja o važnim pojedincima, građevinama i događajima, te je sasvim utemeljeno tvrditi, kao i u slučaju balade, da prostor Bosne, i bošnjačko usmenoknjiževno nasljeđe na ukupnom južnoslavenskom prostoru, drži primat u bogatstvu korpusa usmene predaje i historijskog i kulturnohistorijskog tipa. Ova vrsta usmenih predaja tradicionalnom agrafičnom čovjeku služila je kao zamjena za historiju, odnosno kao činjenično tačna informacija u koju se bez sumnje vjeruje, dok ćemo je kasnije u nauci tretirati kao alternativnu historiju ili kao književnu zbilju. Ponajviše iz tog razloga što će se određene usmene predaje vidno razlikovati od činjenica utvrđenih historijskim metodama, dok će se, što je sasvim prirodno, određeni broj usmenih predaja podudarati s historijskim podacima. Književna nota ovoga žanra prepoznat će se ponajprije u jeziku kojim je donesena, a potom u kreativnim pojašnjenjima nekih fenomena koji su privlačili pažnju tadašnjeg producenta i recipijenta usmenoknjiževne tradicije.

Uz historijske i kulturnohistorijske predaje, usmena proza Bošnjaka poznaje basne i priče o životinjama, bajku, novelističku i šaljivu priču, a u okviru predaja nalaze se još i etiološke i eshatološke te mitske i demonološke predaje, dok legende čine zasebnu grupu. Unutar pobrojanih žanrova posebno se izdvajaju bajke s elementima kur’anskih priča te šaljive priče

o Nasrudin-hodži koje sadrže slojeve karakterističnog bosanskog humora. Najveći broj sakupljene građe iz oblasti usmene proze razasut je po arhivskim primjercima rukopisnih zbirki i periodičnim publikacijama, koje su dosadašnji istraživači obilato koristili, s obzirom na to da je interes za sakupljanje bošnjačke usmene proze, kao i uopće na južnoslavenskom prostoru, znatno manji nego li je to bio slučaj s usmenom poezijom, osobito u poređenju s epikom. Posebno značajnim žanrom usmene proze, po kojem se bošnjačka usmena tradicija i ističe na južnoslavenskom prostoru, osim historijskih usmenih predaja, naravno, jesu i hićaje i predaje o hudamu. Hićajama nazivamo kraće prozne oblike izrazito moralno-didaktičkog karaktera koji za temu imaju neku scenu iz života poslanika Muhammeda, a.s., ili njegove porodice, ili nekog od prethodnih poslanika. Ovaj se žanr često koristi prilikom različitih oblika islamskog religijskog predavanja – ders, vaz, hudba, te je na taj način najčešće i prenošen, pa je u konačnici i ušao u zbirke usmene proze. S druge strane, predaje o hudamu su prozni oblici neke vrste posrednog ili neposrednog “svjedočenja” o prisustvu kućnog duha / džina u nečijoj blizini. Ove su predaje često zapamtile “vlasnika” hudama, kao i način na koji ga je stekao – nošenje jajeta određeni broj dana (40) ispod pazuha, iz kojega se nakon toga izlegne hudam. Njegova funkcija u kući jeste pomaganje vlasniku. Ovim se temama u bošnjačkoj usmenoj književnosti ponajviše bavila Amira Dervišević, a usmenim predajama Aiša Softić.

Vijest o lirskoj ljubavnoj pjesmi, koja će nekoliko stoljeća kasnije dobiti ime sevdalinka, nalazimo u izvještaju splitskoga kneza iz druge polovine 16. stoljeća (1574) o pjesmama koje Bošnjak Adil pjeva svojoj dragoj Mariji Vornić na splitskom pazaru. Ovu nam vijest donosi Luka Botić kreirajući svoj spjev *Bijedna Mara* (1861), od koje će kasnije nastati drama Nike Bartulovića *Bijedna Mara – drama u 4 čina, prema eposu Luke Botića* (1922), na osnovu koje će Branko Radica napisati libreto, a Josip

Hatze skladati operu *Adel i Mara* 1932. godine. Same okolnosti zabranjene ljubavi između muslimana i kršćanke, spoj orijentalnog i slavenskog u senzibilitetu iskazivanja ljubavne boli jeste vjerna slika nastanka sevdalinke. Predstavljanje ovoga događaja kao prve vijesti o sevdalinci učinit će Munib Maglajlić u svom tekstu *Prvi poznati pjesnik sevdalinke* prvotno objavljenog u sarajevskom “Oslobođenju” 1982. godine, a potom u knjizi *Od zbilje do pjesme* iz 1983. godine.

Počevši od 1530. godine, iz koje nam dolazi prvi glas o bošnjačkoj usmenoj epskoj pjesmi od Slovenca Benedikta Kuripečića (Benedict Curipeschitz), koji na putu kroz Bosnu susreće kamengradskog četovođu Malkosthitza (Malkošić ili Malkočević), o čijim “junačkim djelima pjevaju mnogo u Hrvatskoj i Bosni”, preko Sebastijana Tinodija (1554) i neimenovanog šibenskog kneza (1574), zatim Ibrahim-bega Alajbegovića Pečevije, koji Bosnom prolazi 1592, zatim Evlije Čelebija, koji u dva navrata prolazi bosanskim stranama (1660. i 1664), preko Splicanina Julija Bajamontija, pa do prvih folklorističkih zapisa u Bošnjaka unutar nekrološkog dijela ljetopisne bilježnice Mula Mustafe Bašeskije, oblikuje se stameni začetak svekolikog bavljenja bošnjačkom usmenom epskom pjesmom (Buturović). Ostvarujući uvid u ova prva zanimanja za bošnjačku usmenu epiku, uviđamo raznovrsnost njihovih svjedočenja, koja su ponajprije utemeljena na objektu posmatranja putopisaca, historičara ili hroničara.

Benedikt Kuripečić donosi vijest o junaku epske pjesme, kao i Ibrahim-beg Alajbegović Pečevija; Evlija Čelebi u jednoj dionici svoga putopisa svjedoči o epskoj slavi bihačkog kapetana, dok u naredna dva odlomka govori o epskim bojevima; Bašeskija u nabranjanju umrlih Sarajlija bilježi smrt dvojice epskih pjevača, a Tinodi i šibenski knez ukazuju na primjere pjevanja epske pjesme u bošnjačkoj sredini. Zapravo, u ovim spomenima bošnjačke usmene epike prepoznamo sve elemente epskoga svijeta jedne zajednice: junak, boj, pjevač i slušaoci. Dakle, prvi

donosioci vijesti o postojanju bošnjačke usmene epike, bilo da su se u raznolikim prilikama susretali s historijskim precima epskih junaka, bilo da su posrednici u njihovom oslobađanju iz sužanjstva ili su samo prenosili po čuvenju njihove zasluge, u epskim bojevima prepoznavali stvarne događaje, ili bili svjedocima opjevavanja odmah po povratku s bojišta ili ulazili u same epske radionice, zajedno oblikuju sažetu predstavu bošnjačkog epskog svijeta, koja je nastajala u protoku čitavih stotinu i pedeset godina – od Slovenca Benedikta Kuripečića do sarajevskog ljetopisca Mula Mustafe Bašeskije.

U prvim zanimanjima prepoznajemo najstarije epske junake bošnjačke usmene epike. Od Kuripečića saznajemo za njegov susret sa zapovjednikom Malkočićem u Kamengradu, historičar Pečevija tumači porijeklo imena brda Đerz Iljas u Budimu na kojem je pokopana glava znamenitoga junaka o čijoj se slavi “na jeziku nevjernika pjeva pjesma” i u jednoj usmenoj predaji posebno ističe junaka pod imenom Abdul Tuca, koji “po opisu odgovara junaku narodne pjesme”, a putopisac Čelebi, kao izaslanik bosanskog vezira Ahmeda Melek-paše, odlazi kod Zrinskog i uz basnoslovne poklone otkupljuje neimenovanog bihačkog kapetana, o kojem ovaj hrvatski vojni zapovjednik svjedoči kako “u našem herceštvu napijali su mu zdravice i spominjali ga u sedam pjesama”. Đenana Buturović ističe kako upravo *Putopis* Evlije Čelebija “predstavlja posebnu vrijednost kao izvor za proučavanje vjerodostojnosti narodne tradicije (vijesti o licima poznatim historiji i narodnoj tradiciji 17. vijeka: Baba Ahmetu, njegovom sinu, njihovoj kuli; Köse 'Ali-paši; Ali-paši Čengiću; Ibrahim-agi Zenkoviću, bihačkom kapetanu; podaci o borbama oko plijena, pobratimstvu na bojištvu itd.), te kao izvor direktnih spomena usmenog narodnog stvaralaštva”.²

² Đenana Buturović: “Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine od početka 16. v. do pojave zbirke Koste Hörmanna (1888)”, *Glasnik zemaljskog muzeja*, ns XXVII/XXVIII, E, Sarajevo 1972/1973, str. 11.

Svako od ovih zapamćenja kreće iz pozicije historijske ličnosti i nastanka epskog junaka u usmenoj epici Bošnjaka, što predstavlja suprotnu tačku posmatranja u odnosu na naša savremena sagledavanja, koja nužno kreću od samog epskoga junaka, na temelju čijih osobina prepoznamo historijskog pretka ili pretke. Upravo su stoga ove prve vijesti o bošnjačkim epskim junacima bile dragocjen materijal za, kako kaže Buturović, “proučavanje vjerodostojnosti narodne tradicije”, što je tek jedan od segmenata razumijevanja epske tradicije bilo kojeg usmenoepuskog korpusa.

Na isti način posmatrano je i pitanje opjevavanja bojeva. Čelebi donosi vijesti o dva boja koja su opjevana u epskim pjesmama: prvi se odnosi na borbe za grad Ilok (1526), na desnoj obali Dunava, a drugi na sukobe pod zapovjedništvom Sulejman-hana, te između Derviš-pašine vojske i Mađara oko grada Budima, iz godine 1602.

Sve historijske teme, svi epski junaci, njihovi konji i oružje iz stvarnog svijeta ušli su u bošnjačku usmenu epiku u razdoblju između Kuripečića i Bašeskije. Iskrice njihovih bilježaka, i svih onih koji dolaze između, ocrtavaju granice između stvarnog i epskog u bošnjačkoj usmenoj epici. Ovu nam tezu ponajbolje potvrđuje sam Bašeskija u čijim zapisima ni na jednom mjestu ne prepoznamo historijskog pretka nekog epskog junaka. Svi važniji sižejni obrasci do tada su već uobličeni i svi junaci koji su zasluživali epsko zapamćenje već su bili zapamćeni. Upravo nam stoga ljetopisac govori samo o pjevačima: epska priča je uobličena i sada sasvim odvojeno živi od historijske zbilje i kao takva se zasebno i razvija.

Ovakve okolnosti sjećanja na slavnu postmitološku prošlost i nedopuštanje novim temama i junacima da uđu u epski svijet omogućili su bošnjačkoj usmenoj epici nesmetani razvoj i sazrijevanje unutar same sebe i izgrađivanje poetičkih i strukturnih oblika kakvih zasigurno nema niti jedna druga slavenska epska tradicija (npr. Tale Ličanin). Već od Bašeskijinog vremena epski pjevači usredotočuju se samo na tekst pjesme na isti način

kako se Bašeskija usredotočuje samo na pjevače. I njega i njih zanima samo postupak izvođenja, koji mora biti maestralan da bi bio primijećen. Oni teže ka upoznavanju epskoga svijeta pjesme, a ljetopisac Bašeskija iznosi svoje oduševljenje njihovim pjevanjem.

Ovim historiografskim činjenicama najavljeni su najznačajniji pjesnički žanrovi bošnjačke usmene književnosti, dok ćemo najraniju vijest o usmenoj prozi naći u Bašeskijinoj bilježnici, pa će on, svojim raznolikim komentarima o postojanju usmenoknjiževne baštine te tradicijskih oblika kulture, postati i prvi bošnjački folklorist. Usmenoknjiževna građa koju Bašeskija donosi sasvim je skromna, ali komentari kulture stanovanja, uređenja enterijera i eksterijera, oblici narodnog vjerovanja i sujevjerja, primjeri narodne medicine, paleta odjevnih predmeta te, u konačnici, narodne igre, pjevači i pripovjedači, čine bogatu sliku bošnjačkog života u Sarajevu tog razdoblja.

Uz *Erlangenski rukopis* kao najstariji južnoslavenski zbornik usmene poezije, u kojem ćemo pronaći prve zabilježene bošnjačke lirske pjesme, epske pjesme i balade, važnom je prepoznata zbirka Marka Bruerovića (Marc Bruère Desrivaux), također iz 18. stoljeća. Sin francuskog konzula u Travniku sasvim se predao traganju za usmenom lirskom pjesmom, na čemu mu možemo biti zahvalni zbog bilježenja izuzetnih primjeraka ove pjesme kod Bošnjaka.

Među najstarijim zabilježenim usmenoknjiževnim oblicima važno mjesto zauzimaju i pjesme iz zbirki Vuka Karadžića iz prve polovine 19. stoljeća. Nesumnjivo je riječ o najvećem sakupljačkom pregnuću na južnoslavenskom prostoru tog doba, ali zabilježena građa za potrebe objavljivanja doživjela je određena prekrajanja, čime je nemali broj tekstova bošnjačke usmene tradicije ostao neupotrebljiv. Prepoznavši bošnjačku usmenu književnost ipak kao “drugost” unutar ukupnog korpusa srpske, hrvatske i crnogorske narodne poezije, Vuk je dio korpusa ovih pjesama obilježio znakom (T★) – “pjesme Srbalja turskoga zakona”.

Važan prostor za prikupljanje usmene književnosti otvoren je pokretanjem prvih periodičnih publikacija polovinom 19. stoljeća. Na stranicama prvih bosanskohercegovačkih časopisa, kakvi su *Bosanski prijatelj* (1850, 1851, 1861. i 1870), *Bosna* (1866), *Bosanski vjestnik* (1866), *Sarajevski cvjetnik* (1868–1872), započet će angažman na sakupljačkoj djelatnosti. Upravo će se na stranicama *Bosne* i *Bosanskog vjestnika* pojaviti prvi rezultati sakupljačkog rada dvojice Bošnjaka. Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekit, poznatiji po svojoj hronici *Povijest Bosne*, objavit će pet pjesama pod zajedničkim naslovom “Narodne pjesne bosanskijeh Muslomana” u *Bosanskom vjestniku* (1866), dok će Mehmed Šakir Kurtćehajić, prvi bošnjački novinar, donijeti svoje prve folklorističke zabilješke na stranicama lista *Sarajevski cvjetnik* (1869).³

Među objavljenim Muvekitovim pjesmama prva je balada o smrznutoj nevjesti (br. 20, 159–160), druga je kraća epska pjesma o ženidbi Hasanaginoj (br. 21, 167–168), treća je *Osvljenje Kandije* (br. 23, 184), četvrta je lirskonarativna pjesma o djevojci koja preoblačenjem u muškarca prevari momka (br. 24, 191) i peta je također lirskonarativna pjesma o Hasanaginoj želji za još jednom ženom (br. 24, 191). Prema dosadašnjim istraživanjima Muvekit je bio pripremio cijelu zbirku koja je trebala biti štampana na bosanskom jeziku arabicom. Razlozi za neizlaženje ove zbirke do danas su ostali nepoznati. Ovim Muvekitovim sakupljačkim pregnućem do danas se pozabavio jedino Nehrudin Rebihić.⁴

Vrhunac sakupljačkog angažmana uslijedit će u posljednjoj deceniji 19. i prvoj deceniji 20. stoljeća. Posebno mjesto za

³ Usp. Alija Nametak: “Nekoji narodni običaji u Bosni pod turskom vlašću objavljeni u ‘Sarajevskom cvjetniku’”, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji*, VII (1956), br. 1–2, str. 41–51; Sead Šemsović: *Život Bošnjaka – Od Bašeskije do Nametka*, Sarajevo 2023.

⁴ Nehrudin Rebihić: “Narodne pjesne Bosanskijeh Muslomana (1866) – Muvekitov folkloristički rad, 130 godina od smrti”, *Godišnjak BZK ‘Preporod’*, Sarajevo 2018, str. 410–420.

bošnjačku usmenu književnost otvorit će se, naravno, najprije u prvom bošnjačkom političkom listu *Bošnjak*, potom u prvom bošnjačkom književnom listu *Behar*, zatim i u *Gajretu* i *Biseru*.

U ovom će se razdoblju pojaviti i tri knjige austrijskog folkloriste i etnologa Friedricha Salomo Kraussa: *Pandžić Huso i Pavečić Luka* (1885), *Tri riječi Hercegovca* (1885) i *Smailagić Meho* (1886). Posljednja je pjesma ostavila najupečatljiviji trag, Krauss je bilježi od Ahmeda Isakova Šemića iz Stoca, a uz glavni tekst pjesme priređivač donosi i obimne komentare, koji umnogome približavaju samu pjesmu. U organizaciji Muhameda Bekira Kalajdžića pojavljuje se 1925. godine popularno izdanje ove pjesme koje je u odnosu na Kraussov predložak jezički i strukturno pretrpjelo određene redakcijske zahvate – vjerovatno mladog Alije Nametka – a slušanje ove verzije pjesme poslužilo je Avdi Međedoviću za kreiranje svoga čuvenoga epa *Ženidba Smailagić Meha*.

U *Pristupu* knjige *Tri riječi Hercegovca* Krauss će opisati tadašnju društvenu upućenost u bošnjačku tradiciju:

Proučavajuć našu narodnost zapazih, da se je o duševnom živovanju braće naše slovenske a vjerovanja muhamedovskoga po Bosni i Hercegovini, do sada vrlo malo proturilo vijesti stalnih i pouzdanih. Glas mržnje nadbučao zvukove istine na užtrb znanosti i napretka. (...)

Muhamedovca našega prosugjivati valja po njegovim pjesmama i inim umotvorinama upravo kao katolika i pravoslavnoga, po onom što oni opet pjevaju. Jest doduše jedan govor, al su Muhamedovci na jednu a katolici i pravoslavni na drugu stranu, svaki drukčije uživali i živili pa po tom i pjevali pjesme nešto drugoga kova.

Narodna pjesma muhamedovca Slavena sasvim skoro nepoznata, jer bijaše do lani malo pribilježita a sada sam je ja u veliko zapisivao al je još nisam mogao proturiti u svijet buduć putnik a nikad dokon.⁵

⁵ Friedrich Salomo Krauss: *Tri riječi Hercegovca*, Mostar 1885, str. VI–VII.

Upravo u to vrijeme, kada i započinje institucionalno angažiranje na sakupljanju bošnjačke usmene književnosti, pojavit će se i dva najznačajnija zbornika bošnjačke usmene epike: Koste Hörmanna iz 1888. i 1889. te Luke Marjanovića iz 1898. i 1899. godine. Budući da je prva zbirka za desetak godina pretekla zbirku Matice Hrvatske, Luka Marjanović oštro reagira na ovakav Hörmannov potez i optužuje ga da je znao šta Matica priprema i da ju je namjerno svojom zbirkom pretekao. Činjenica je da se do danas Hörmannova zbirka pojavila četiri puta nakon prvoga izdanja dok Marjanovićeva još čeka svoje drugo izdanje. Iako su redaktorski zahvati prisutni u oba zbornika, intervencije nisu jednakog intenziteta. Dok se Hörmann zadržao na dokidanju dugih uvodnih formula i ijekaviziranju ikavskog govora, Marjanović je doslovno prekrajaio pjesme unoseći nove stihove i uklanjajući one koje je smatrao viškom. Zasigurno da je ta činjenica presudno utjecala na nesrazmjer u prihvatanju jedne i druge zbirke, kako od šireg čitateljstva tako i od naučne i stručne javnosti. Teritorijalno posmatrano, Hörmannova zbirka zahvata Sarajevo s okolinom te prostor istočne Bosne, dok su u Marjanovićevoj zbirci prvenstveno zastupljene pjesme s prostora Bihačke krajine. U okviru desetotomne edicije *Hrvatske narodne pjesme*, Marjanovićeve zbirke su pod brojevima 3 i 4, dok će se bošnjačka usmena lirika i lirskonarativne pjesme naći u tomovima 5, 6, 7 i 10, čiji je veći dio korpusa sakupio sam priređivač ovih zbirki Nikola Andrić, a jedan dio preuzet je iz rukopijskih zbirki pohranjenih u hrvatskim arhivima.

Ličnost koja će obilježiti kraj 19. stoljeća posebno svojim društveno-političkim angažmanom, a u ovome smislu i sakupljanjem usmene književnosti, jeste Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Njegovo kapitalno djelo *Narodno blago* pojavit će se 1887. godine štampano latinicom, a naredne 1888. godine ćirilicom. Značaj ovog poduhvata za historijski razvoj bošnjačke književnosti ogleda se u činjenici da, osim velikog broja

poslovica i nekoliko kraćih priča, između korica donosi epsku pjesmu o Boju pod Banjom Lukom, alhamijado pjesmu *Abdija* i još nekoliko kraćih književnih radova.

Vuk Vrčević, ustrajan saradnik Vuka Karadžića i kasniji dobar prijatelj Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, dat će nemali doprinos sakupljanju bošnjačke usmene epike. Na prvom se mjestu posebno izdvaja zbirka *Junačke hercegovačke pjesme (koje samo Srbi turskoga zakona pjevaju)* iz 1890. godine, čija će znatno obimnija verzija ostati u rukopisu pohranjenom u arhivu Etnografske zbirke SANU. U njegovim drugim zbirkama narodnih igara, basni, pripovijedaka i drugih žanrova prisutan je niz usmenoknjiževnih ostvarenja iz bošnjačkog korpusa. Ovoj generaciji sakupljača pripada i Safvet-beg Bašagić, poznatiji kao pjesnik, prevodilac i polihistor, koji će svoju rukopisnu zbirku bošnjačke usmene poezije predati na čuvanje Etnološkom zavodu HAZU u Zagrebu. Osim ove zbirke, Bašagićev odnos prema usmenosti provijavat će kroz brojne njegove radove o historiji Bosne ili o bošnjačkim pjesnicima na orijentalnim jezicima.

U ovom će razdoblju nastati najveća zbirka lirskih i lirskonarativnih pjesama s prostora Bosne i Hercegovine. Češki muzikolog Ludvík Kuba će tokom četiri ljetna mjeseca 1893. godine zabilježiti više od hiljadu tekstova i notnih zapisa. Dio građe bit će objavljivana na stranicama *Glasnika Zemaljskog muzeja BiH* u periodu od 1906. do 1910. godine, da bi 1984. godine u okviru Biblioteke "Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine" bio objavljen ukupan materijal pod istim naslovom: *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*. Iz ovoga će perioda ostati i rukopisna zbirka Antuna Hangija, kojeg ćemo prije svega pamtiti po nezaobilaznom djelu *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, a što predstavlja najupečatljiviju sliku narodnog života jedne južnoslavenske zajednice s kraja 19. i početka 20. stoljeća, čime je nemalo zadužio Bošnjake. Također, rukopisna zbirka ostat će i iza Omer-bega Sulejmanpašića Skopljaka *Srpske narodne muhamedanske junačke pjesme*, koja je pohranjena u

Etnografskoj zbirci Arhiva SANU, koja do danas nije posebno sagledavana. Vrijedan sakupljač s kraja 19. stoljeća jeste i Hasan Fehmi Nametak, čija se rukopisna zbirka, datirana “Mostar, 1897”, danas nalazi u Historijskom arhivu Sarajevo.

Početkom 20. stoljeća pojavljuje se prva zbirka bošnjačke usmene poezije kao rezultat sakupljačkog rada jednog Bošnjaka. Mehmed Dželaudin Kurt 1902. godine u Mostaru objavljuje zbirku *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)*. Nakon ovog pregnuća uslijedit će zbirka Esada Hadžiomerspahića iz 1909. godine objavljena u Banjoj Luci *Muslimanske narodne junačke pjesme I*, s očiglednim planom da zbirka dočeka i svoje naredne sveske, što se nije dogodilo. Budući da izlaze u malim izdavačkim kućama, početkom prošloga stoljeća, ove zbirke važe za najrjeđe knjige bošnjačke usmene književnosti. U ovom periodu nastat će i prvi zvučni zapisi bošnjačke usmene lirske i epske poezije, poglavito u organizaciji Deutsche Grammophona iz Berlina, a pod rukovodstvom Franza Hampea.

Rukopisna zbirka Osmana Đikića pod naslovom *Srpske muslimanske narodne ženske pjesme iz Hercegovine* (Arhiv SANU u Beogradu) svjedočit će, kao i zbirka Dželaludina Kurta, bošnjačkom nacionalnom traganju nastalom dolaskom Austro-Ugarske i dokidanjem imena Bošnjak i bosanski jezik (1907. godine). Važan doprinos prikupljanju bošnjačke usmene epike s prostora crnogorskoga dijela Sandžaka dao je i vrsni sakupljač Andrija Luburić, čija se rukopisna zbirka čuva dijelom u Etnografskoj zbirci Arhiva SANU, a dijelom u Arhivu Srbije. Valja spomenuti i vrijednog Petra Mirkovića, autora čuvene zbirke *Ašiklijske doskočice sa gul-pendžera* iz 1913. godine, čija se rukopisna zbirka *Narodne muhamedanske junačke pjesme* također nalazi u Arhivu SANU. Značajan doprinos u prikupljanju usmene književnosti u ovom razdoblju dao je cijeli niz entuzijasta, među kojima se ističe Halid Kreševljaković, za kojeg pisani izvori potvrđuju da je uobličio zbirku od “više hiljada stihova narodnih ženskih

pjesama". Dijelovi ove zbirke objavljuvani su na stranicama *Novog Behara*, dok je sudbina same zbirke ostala nepoznata.

Nakon Prvog svjetskog rata, tačnije tridesetih godina 20. stoljeća, niz je promjena koje će pomaknuti dotadašnju percepciju bošnjačke usmene tradicije. Tu je najprije pojavljivanje prvog izdanja zbirke usmene epike koju donosi kasnije izrasli bošnjački folklorist Alija Nametak. Pod naslovom *Narodne junačke muslimanske pjesme* Nametak 1939. godine objavljuje bošnjačke epske pjesme, ponajviše od epskoga pjevača Ahmeda Bucmana Jamakovića. Ova će zbirka u narednim decenijama doživjeti još četiri dopunjena izdanja.

Važan doprinos usmenoj književnosti dalo je objavljivanje zbirke *Muslimanske pripoviesti iz Bosne* iz 1944. godine, također Alije Nametka. Priređivač je primjere usmene proze razasute po stranicama različitih periodičnih publikacija sakupio na jedno mjesto, čime je vrijedna građa predstavljena stručnoj i naučnoj javnosti, kao i ljubiteljima ovoga žanra. Časopisna produkcija u ovom će razdoblju donositi niz vrijednih primjera usmene književnosti, posebno na stranicama *Novog Behara*.

Tridesete godine 20. stoljeća bitne su za bošnjačku usmenu književnost, jer će se upravo tada dogoditi prekretnički zao-kreti u ukupnom znanju o Bošnjacima. Harvardski homerolog Milman Parry, a po savjetu Matije Murka, dolazi na Balkan u potrazi za živim Homerom. Traga za njim na prostoru Hercegovine, centralne Bosne, Bihaćke krajine, da bi ga 1935. godine pronašao u Bijelom Polju. Pronalazak Avda Međedovića i bilježenje njegovog epskoga repertoara u potpunosti je promijenilo dotadašnji način razumijevanja usmenoepske radionice u ukupnom svjetskom znanju. Osim trinaest pjesama od skoro 80.000 stihova, Parry je sa svojim saradnicima snimio i nekoliko sati razgovora o Međedovićevom epskom svijetu. Iz tog ukupnog materijala uspjeli su dokučiti da epski pjevač operira formularnim cjelinama koje mu pomažu da pamti pjesme izuzetnih dužina. Budući da je Parry iste godine poginuo po

povratku u Ameriku, njegov posao nastavlja bliži saradnik Albert Bates Lord, koji će još jednom zateći Mededovića 1953. godine i snimiti još četiri izvođenja ranije zabilježenih pjesama. U nekoliko navrata narednu deceniju i po Lord će obilaziti ove krajeve i bilježiti usmenu književnost. Tako će nastati najveća zbirka usmene epike na svijetu. Znatan dio zbirke je digitaliziran, dok je veći dio još u svom originalnom obliku – rukopisa, strojopisa te audiozapisa na voštanim i aluminijskim pločama.⁶

Važan sakupljač i antologičar ovog razdoblja jeste pjesnik i publicist Hamid Dizdar, čija će zbirka *Sevdalinke* iz 1944. godine biti jedna od temeljnih zbirki za izučavanje ovog usmenoknjiževnog lirskog žanra nastalog u bošnjačkoj urbanoj sredini Bosne i Sandžaka. Osim navedene zbirke, Dizdar će objaviti još jednu zbirku lirske poezije i dvije zbirke usmene proze. Etnomuzikolog i kompozitor Miodrag A. Vasiljević sakupit će vrijednu zbirku tekstova i notnih zapisa na temelju pjevanja Hamdije Šahinpašića iz Pljevalja, koja će naknadno biti objavljena u Moskvi 1967. godine pod naslovom *Jugoslovenske narodne pjesme iz Sandžaka*. Dio Šahinpašićevog repertoara bit će snimljen u studiju Radio-televizije Beograd pod muzičkom pratnjom Narodnog orkestra Vlastimira Pavlovića Carevca.

Sedamdesete godine 20. stoljeća obilježava objavljivanje zbirki *Od bešike do motike* (1970) i *Narodne pripovijesti bosansko-hercegovačkih Muslimana* (1975) kao plod sakupljačkog rada Alije Nametka. Prva zbirka, kako joj i sam naslov kazuje, sadrži lirske i lirskonarativne pjesme koje se u bošnjačkoj sredini pjevaju u različitim životnim prilikama – od rođenja pa do smrti. Zbirka pripovijesti važi za jednu od rijetkih proznih zbirki, koja je nastala brižljivim transkribiranjem materijala snimljenog na magnetofonskim vrpcama, što je Nametak proveo u okviru projekta na Balkanološkom institutu u Sarajevu.

⁶ Usp. Sead Šemsović: *Epski svijet Avda Mededovića*, Narodna biblioteka "Dositelj Obradović", Novi Pazar 2017.

Upravo u ovo vrijeme započet će svoj sakupljački angažman najplodniji sandžački sakupljač usmene književnosti Husein Bašić. Svoje folklorističko bavljenje počinje omanjom zbirkom pod naslovom *Ispod zlatne strehe – Izbor iz narodnog stvaralaštva plavsko-gusinjskog kraja* 1971. godine u novosadskom časopisu *Rukovet*. Iste godine u Ivangradu (Berane) objavljuje nešto obimniju zbirku *Crni dukati*, s podnaslovom kao i u prethodnoj, nakon čega će uslijediti *Može li biti što bit' ne može* iz 1988. godine, *Zeman kule po čenaru gradi* iz 1991. godine, *San i pola života* iz 1996. godine, da bi cjelokupan korpus objavio u četveroknjižju (2002–2003): knjiga usmene lirike, usmene epike, usmene proze i knjiga radova o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije.

Važan etnograf i sakupljač usmenoknjiževne tradicije Bošnjaka u Sandžaku jeste i Zaim Azemović. Svoja dva rada iz ovih oblasti objavljuje u *Novopazarskom zborniku*: “Seoski muslimanski svadbeni običaji iz Sandžaka” (1979) i “Guslari – stvaraoci iz Sandžaka” (1980). Dok će u prvom radu donijeti sasvim pažljivo zabilježen i iznijansirani pregled svih faza prosidbe, svatova i svadbe, s popratnim pjesmama – što je rijedak primjer tako ozbiljnog pristupa ovoj temi, u drugom će radu pokazati zavidno poznavanje epskog svijeta, guslara, epske građe, kao i sakupljačkog i naučnog rada Milmana Parryja i Alberta Lorda, u vremenu kada *Ženidba* još nije kod nas objavljena a knjiga *Pjevač priča* nije prevedena.

Zlatan Čolaković, Fulbrightov stipendist i autor važnog intervjua s Albertom Lordom, osamdesetih godina 20. stoljeća sa suprugom Marinom Rojc-Čolaković kreće u potragu za živim izvođačima bošnjačke usmene epike, te u Rožaju (Crna Gora) zatječe još živoga Murata Kurtagića, jednog od Parryjevih pjevača. Ovaj će pronalazak rezultirati bilježenjem nekoliko dugih epskih pjesama, među kojima će jedna biti snimljena videokamerom, što će biti prvi takav primjer. Nakon Čolakovića prikupljanjem bošnjačke usmene književnosti s prostora Sandžaka baviti će se Ljubiša Rajković Koželjac, Mersada i Denis Sutović i drugi.

Usmenoknjiževna praksa kod Bošnjaka danas poglavito je u formi živog izvođenja hićaje i vica, koji nastaju i prenose se usmenim putem, dok će drugi pjesnički i prozni žanrovi biti interpretirani na temelju postojećih zapisa. U okviru savremenog oblika kolektivne književnosti možemo uključiti različite vrste grafita i natpisa na zidovima i drugim vrstama javnih površina, kao moderni oblik umjetničkog izraza, koji nije samo likovni nego dobrim dijelom i tekstualni. Stoga se fenomenima kolektivne tvorevine, usmene ili pisane, zajednica i dalje izražava na način adekvatan vremenu u kojem postoji.

Bosansko srednjovjekovlje

(10. stoljeće – 1463)

#Bosna
#crkvabosanska
#povelje
#stećci

Na prvo spominjanje imena *Bosna* nailazimo u djelu *De administrando imperio* bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta (10. stoljeće),¹ na ime *Bošnjaniin* nailazimo u vladarskoj tituli ugarskog vladara Emanuela Komnena (12. stoljeće), a na ime *bosanski jezik* u djelu *Skazanie o pismeneh* Konstantina Filozofa (15. stoljeće). Ova tri pojma čine okosnicu kulturne historije Bošnjaka, a samim tim i temelj nacionalnog identiteta. Evropski srednji vijek obojen je hiperkristijanizacijom svih sfera ljudskog života, a svako odstupanje od propisanih principa mišljenja bivalo je kažnjeno inkvizicijom. U takvim se okolnostima književnost razvija isključivo kao crkvena i prepisivačka, te joj samim tim manjka individualizma i lišena je kreativnosti, što u Bosni nije bio slučaj. Posmatrajući ukupni kontekst šireg i bližeg okruženja, Mustafa Imamović će konstatirati: “Bosna je, kako je to u najnovijoj historijskoj literaturi dokazano, bez sumnje najstarija južnoslavenska ranofeudalna država”², čime ukazuje na neosnovane naučne interpretacije nastale iz političkih i teritorijalnih pretenzija prema ovom prostoru. Na visok nivo državne razvijenosti ukazuje “staleška skupština vlastele, koja se u izvorima najčešće spominje pod imenom ‘stanak sve zemlje Bosne’ (ali, također, i ‘zbor’, ‘sva Bosna’, ‘sav rusag bosanski’, (koja je) davala izričitu

¹ O periodu prije 10. stoljeća najobuhvatnije je govorio Muhamed Hadži-jahić u svojoj izvanrednoj studiji *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, BZK “Preporod”, Sarajevo 2004.

² Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka*, BZK “Preporod”, Sarajevo 1998, str. 27.

saglasnost na sve važnije odluke vladara, kojima se u svakom trenutku mogla suprotstaviti i zaustaviti njihovo izvršenje.”³

Osobine i osobenosti kulture pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni, kao općenito u svim drugim zemljama Evrope toga doba, odredit će prije svega vjera. Budući da je stanovnik srednjovjekovne Bosne sebe nazivao “bosanskim krstjaninom”, te da nije pripadao ni Pravoslavnoj ni Katoličkoj crkvi niti ih je priznavao, utemeljio je vlastitu vjersku instituciju pod imenom Crkva bosanska i na njezino čelo postavio *dida*. Iako su u posljednjih stoljeće i po nastajale brojne teorije o prirodi ove crkve, od stavova da je riječ o političkom a ne dogmatskom razilaženju sa zvaničnim crkvama, preko ideje o dualističkoj sekti, do mišljenja da je riječ o bogumilima, najpreciznije definiranje sljedbenika ovog vjerovanja dato je u *Općem religijskom leksikonu* Leksikografskog zavoda “Miroslav Krleža”:

Krstjani (lat. christiani), pripadnici Crkve bosanske, sljedbenici heterodoksnih evangelističkih zajednica u sr. vijeku (katara, valdenza). Da bi netko postao “krstjanin prave vjere apostolske” trebao je među članstvom Crkve bosanske naći zastupnika koji će ga predstaviti krstjanskoj zajednici (hiži), čiji je zadatak istražiti motive kandidata, pratiti njegovo vladanje i poučiti ga u osnovama vjerskog nauka bosansko-humskih krstjana. Prema oporuci “gosta” Radina Butkovića postojale su tri kategorije vjernika te crkve – “mrsni ljudi”, “krstjani i krstjanice koi grjeha ne ljube” i “pravi krstjani i prave krstjanice koi su svete vjere apostolske”, a to u katekumenskoj praksi Pracrkve odgovara “slušačima” (auditores), “izabranima” (electi, competentes, illuminati) i “krštenima”. Evangelističke i katarske zajednice u sr. vijeku dijele svoje članstvo na “slušače”, “izabrane” i “savršene” (perfecti).⁴

³ Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka*, BZK “Preporod”, Sarajevo 1998, str. 56–57.

⁴ *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2002, str. 481.

Stalni pritisci dviju susjednih Crkava primoravali su dida, njegove podređene *strojnice* i *goste*, obične mrsne ljude, pa i samu vlastelu, da neprestano razvijaju strategiju opstanka. U ovim i ovakvim će religijskim i društveno-političkim uvjetima i okvirima nastajati i razvijati se bosanska srednjovjekovna književnost. Bosanski krstjanin poznaje simbol krsta, ali ga ne uzima za sakrament; svjestan je Isusa, ali ga ne zove Božijim sinom; ne pravi razliku između onoga što je zvanična crkva proglasila kanonom i onoga što nije; ne poznaje celibat, a molitvu obavlja i izvan sakralnog prostora, svoje vjerovanje zove “vjerom apostolskom”.

Ukupno nasljeđe srednjovjekovne Bosne povremeno prožimaju manji pravoslavni ili katolički utjecaji, koje razaznajemo u imenima na spomenicima ili u dokumentima, dok će u znatnoj mjeri dominirati narodna imena. Ovo je nasljeđe u načelu baština svih bosanskohercegovačkih žitelja, ali će romantičarska zalaganja za srbizacijom, odnosno hrvatizacijom bosanskog srednjovjekovlja ostati aktuelna do danas. Među bošnjačkim istraživačima srednjovjekovlja ističu se Mak Dizdar, Šefik Bešliagić, Muhamed Hadžijahić, Nusret Idrizović, dok će od “drugih” tek rijetki naučnici neostrasćeno posmatrati ovaj dio bosanske prošlosti (Franjo Rački, Ćiro Truhelka, Aleksandar Solovjev, Marko Vego, Herta Kuna).

Tokom historije na prostoru Bosne u upotrebi su bile glagoljica, ćirilica, bosančica, arebica, latinica i jevrejsko *raš* pismo. Svako od ovih pisama upotrebljavano je za pisanje tekstova na bosanskom jeziku. Važno je kazati da su ova pisma u Bosni uvijek dobijala neki specifičan oblik. Tako glagoljski grafemi neće biti ni uglasti ni obli nego poluobli, a pismo ćirilica uz crkveni dobit će i sasvim autohton bosanski oblik te će dobiti i zasebno ime – bosančica, a koja će se, opet, razviti u dvije forme: ustavnu i kurzivnu bosančicu. Ustavnom su pisani crkveni tekstovi i natpisi na kamenim pločama i stećcima, dok će kurzivna ili brzopisna bosančica biti poglavito namijenjena privatnoj korespondenciji.

Naziv “bosansko pismo” ili bosančica nije novijeg datuma. Prema dosadašnjim saznanjima ovaj je pojam prvi put upotrijebljen 1530. godine kada se za jednu ćirilsku ispravu Petra Kružića kaže da je bila pisana *bosnensibus literis* – bosanskim pismom. Potom će isti naziv upotrijebiti 1538. godine Francuz Guillaume Postel (1510–1581), zatim godine 1672. fra Marijan Lišnjić donosi “bosanski alfabet”, štaviše, tvrdi da pismo potječe od sv. Jeronima kao i Ćirila i Metodija, onda 1730. godine ovo imenovanje koristi i Lovro Bračuljević (rođen po prilici 1685. godine u Budimu).⁵ Do danas su se pojavila brojna oprečna mišljenja o samoj prirodi ovoga pisma, od teze da bosančica nije ni u kakvoj vezi s ćirilicom, već da nastaje iz grčkoga pisma (Ćiro Truhelka, Mate Tentor) do teza da bosančica kao pismo ne postoji te da je ta ideja kreirana tek u doba austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, a da je samo pismo ustvari srpska minuskula (Petar Kolendić, Branislav M. Nedeljković, Aleksandar Mladenović, Vid Vuletić-Vukasović, Petar Đorđić). Najpodrobnije paleografske analize, koje su uključile morfološko, grafijsko i jezično ispitivanje izvorne građe, do danas je dao Tomislav Raukar i pokazao kontinuitet razvoja ovog pisma od prvih pisanih spomenika pa sve do 18. i 19. stoljeća.

Kada govorimo o jeziku, najpreciznije bi bilo kazati, iako sve ulazi u korpus bosanskog jezičkog izraza, da je jezik povelja, natpisa na kamenim pločama i stećcima uglavnom narodni bosanski jezik, dok je jezik crkvenih tekstova bosanska redakcija staroslavenskog jezika, čime se precizno vrši distinkcija između narodnog i književnog jezika tog doba. Pritom, kao jedna od specifičnosti jezika bosanske crkvene književnosti jeste primjetan nanos narodnog jezika. Sve ovo zajedno svjedoči sublimaciji karakteristika narodnog govora s utjecajem ćirilometodske škole, što će neke istraživače dovesti do krivih zaključaka kako

⁵ Usp. Muhamed Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta*, Svjetlost, Sarajevo 1974; Muhsin Rizvić: *Bosna i Bošnjaci – jezik i pismo*, BZK “Preporod”, Sarajevo 1999.

bosanska srednjovjekovna književnost pripada cjelini neke druge tradicije – srpske ili hrvatske. Znajući da sve južnoslavenske i istočnoslavenske kulturne baštine dijele istu ćirilometodsku osnovu, uvidom u njihovo nasljeđe lahko možemo primijetiti da se srpska, bugarska i ruska crkvena pismenost srednjega vijeka međusobno razlikuju na isti način kako se razlikuju i bosanska, hrvatska i srpska pisana tradicija toga doba. Upravo će se stoga i javiti ideja dvojnih ili trojnih redakcija kako bi se sličnosti redakcija objedinile u jednu veću cjelinu i kako bi se lakše mogle uspostaviti uporedne analize. Zapravo, brojne specifičnosti crkvenih tekstova upućuju na “jake veze bosanske ćirilice sa Ohridskom školom, što samo po sebi govori protiv mogućnosti da je ćirilika pismenost preuzeta iz Srbije”⁶.

Kao posebnost bosansko-humske pismenosti ili bosančice najčešće se navodi arhaičnost slovnih oblika, odsustvo ligaturnih grafema, pisanje skupine *ja* starim grafemom *jat*, četverougao *P*, grafem *đerv*, upotreba istog grafema za *L* i *LJ*, odnosno za *N* i *NJ*, te dominantna ikavština. Određene promjene u Tvrtkovoju kancelarijskoj praksi imat će svoj uzrok:

Ta promjena nije rezultat vlastitog paleografskog razvitka, jer Dražeslav i Brajanov ustav imaju izrazit, tradicionalni bosanski oblik, bez ikakvih minuskulnih elemenata, nego odraz Tvrtkovih političkih planova i pretenzija na prijesto Nemanjića. Ban Tvrtko uvodi u bosansku kancelariju diplomatsku minuskulu; njegovo pismo Dubrovniku iz veljače 1376. piše jedan anonimni pisar, za kojeg Čremošnik drži da ga je Tvrtko “pozvao iz Srbije”⁷.

Književnost bosanskog srednjovjekovlja pripada *crkvenoj i apokrifnoj književnosti, profanoj književnosti, epigrafski* – natpisima

⁶ Herta Kuna: *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo 2008, str. 68.

⁷ Tomislav Raukar: “O problemu bosančice u našoj historiografiji”, u: *Radovi sa simpozijuma “Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”*, Muzej grada Zenice, Zenica 1973, str. 123.

na kamenim pločama i stećcima, te *administrativno-pravnim tekstovima*. Brojnost primjera nekog žanra donekle ukazuje na odnos bosanskog čovjeka prema određenoj temi i obliku kulturnog pamćenja. Među kodeksima sačuvano je dvadesetak što cjelovitih što djelimičnih rukopisa, približno četiri stotine natpisa na spomenicima, stotinjak administrativno-pravnih dokumenata i aleksandrida kao tek jedina svjetovna književna tema.

Prvi pisani spomenik srednjovjekovne Bosne jeste *Humačka ploča*, ktitorski natpis s kraja 10. ili početka 11. stoljeća. Pisan je ustavnom bosančicom s nekoliko glagoljskih grafema, u formi četverougona spirale u tri reda. Tekst kazuje da crkvu svetog arhanđela Mihajla u Humcu podižu Krsmir, “župi urun”, i njegova supruga Pavica. Crkva, naravno, nije sačuvana, ali natpis vjerno svjedoči ranu bosansku pismenost i činjenicu da je bosančica postepeno potiskivala glagoljicu iz upotrebe, te da glagoljica nije odlika tek hrvatskoga jezika i katoličke književnosti na južnoslavenskom prostoru, kako se nekada želi imputirati. Ovome će posebno svjedočiti dva bosanska glagoljska rukopisa iz 12. stoljeća: *Grškovićev* i *Mihanovićev odlomak*. Pritom, postojanje druga dva glagoljska kodeksa, *Splitskog rukopisa* i *Hrvojevog misala*, koji pripadaju hrvatskoglagojskoj redakciji, a posljednji je bio u vlasništvu bosanskog feudalca Hrvoja Vukčića, ukazuju na svojevršne međukulturne veze srednjovjekovne Bosne sa susjedima.

Zasigurno najknjiževniji oblik srednjovjekovne bosanske pismenosti jesu natpisi na stećcima. Ova vrsta nadgrobnih spomenika prisutna je na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, a prema posljednjim relevantnim podacima evidentirano je da na 2.612 lokaliteta postoji 58.547 stećaka, dok će u pograničnim dijelovima, na teritoriji susjednih zemalja, biti registrirano 8.116 primjerala. Na tlu Bosne i Hercegovine tek 328 stećaka imat će natpise, a na prostoru Srbije, Hrvatske i Crne Gore ukupno samo 40. Ovi epitafi nužno ne sadrže ime umrloga, ali obavezno nose poruku umrloga slučajnom prolazniku. Poruka skoro pa obavezno sadrži upozorenje o brzjoj prolaznosti života i zahtijeva od prolaznika da

umrlome ne narušava mir. Gnomski izraz poruke uspio je zguznuti silinu emocije koja se kod čovjeka pojavljuje u situacijama susreta sa smrću. Upravo iz tih razloga ovaj oblik bosanske pismenosti ovog razdoblja imat će najviše književnih osobina. Natpisi nisu podjednakog kvaliteta ni u formalnom ni u sadržajnom pogledu. Ranije je primijećeno da su često pisani nevještom rukom klesara, koji je uglavnom bio nepismen, pa je njegovo ispisivanje grafema prema ispisanom modelu nužno sobom nosilo slabosti. Likovni ukrasi kreću se od predstave lova, konja i konjanika, jele na u trku, ptica i drugih životinja, preko muškog, ženskog ili mješovitog kola, potom čovjeka u stojećem položaju s ispruženom i predimenzioniranom desnom šakom, do floralnih motiva i različitih geometrijskih oblika. Bogatstvo likovnih ukrasa na stećku ukazuje na društveni status umrloga, a oni najukrašeniji pripadali su vlasteli, pripadniku crkvene hijerarhije ili bogatom trgovcu.

Najstariji ćirilički administrativno-pravni dokument u ukupnoj slavenskoj pismenosti, koliko je do sada poznato, jeste *Povelja Kulina bana*, datirana 29. augusta 1189. godine. Osim teksta na bosanskom jeziku bosančicom, povelja sadrži i latinski prijevod. Sačuvana je u tri primjerka, jedan je originalan, a dva su nešto kasniji prijepisi. Riječ je o diplomatskoj korespondenciji bosanskog bana s Dubrovnikom, a u smislu davanja saglasnosti Dubrovčanima da nesmetano trguju na teritoriji bosanske države. Upravo će stoga ovaj dokument biti prvorazredni dokaz bosanske srednjovjekovne samostalnosti i diplomatske zrelosti:

Za utvrđivanje bosanske državnosti ovakvo pouzdano svjedočanstvo neosporno je bitno, jer je već na temelju same povelje moguće utvrditi čitav niz važnih detalja o statusu izdavača, njegovom odnosu sa susjedima, njegovim ingerencijama, a indirektno dobiti uvid u ekonomski, a donekle i kulturni karakter društva u kojem je ovakva povelja bila izdata.⁸

⁸ Herta Kuna: *Srednjovjekovna bosanska književnost*, O problemu bosančice u našoj historiografiji, Sarajevo 2008, str. 326–327.

Uvidom u sačuvane srednjovjekovne dokumente može se prepoznati postojanje šest kancelarija: banova / kraljeva, Kosača Hranića, Kosača Vlatkovića, Pavlovića-Radenovića, Nikolića-Vukosalića i kancelarija Vukčića. Kultura administrativno-pravnih spisa nastavit će se i nakon Kulinove povelje, kao najvažnijeg bosanskog dokumenta u srednjem vijeku. Osim povelja, kao najviše administrativno-pravne i često diplomatske forme, u bosanskom se srednjovjekovlju javljaju darovnice, testamenti, vjerovni listovi, rodoslovi, kreditna pisma i slično. Umjetnički karakter ovoga segmenta pismenosti zavisit će od prilike i umijeća samog dijaka (pisara). Razvoj ove grane pismenosti možemo pratiti po više osnova: razvoj grafije, prisustvo narodnog jezika, natruhe crkvenoslavenskog jezika, leksika pisara raške pisarske škole koje u svoju kancelariju dovodi kralj Tvrtko i slično. Stoga će neki dijelovi pretrpjeti veće promjene, kao što je invocacija, dok će središnji dijelovi zadržati osobenosti narodnog govora:

Srednjovjekovna Bosna preuzima za Tvrtka I, na početku posljednje četvrtine XIV stoljeća, srpsku diplomatsku minuskulu, ali je vrlo brzo podređuje morfološkim, grafijskim i jezičnim promjenama, a u skladu s vlastitim paleografskim i jezičnim sustavom.⁹

Uz Kulinovu povelju posebno vrijedni bosanski administrativno-pravni dokumenti su *Povelja bana Mateja Ninoslava* (22. 3. 1240), *Povelja humskog kneza Andrije* (1247–1249), *Povelja Jelisavete Kotromanić* (oko 1323), *Povelja Stjepana Kotromanića Dubrovčanima* (15. 8. 1332), *Povelja Stjepana Kotromanića Vuku Vukosaliću* (1351), *Povelja bana Tvrtka Kotromanića* (1. 6. 1367), *Povelja kralja Tvrtka Kotromanića* (10. 4. 1378. – 17. 6. 1378),

⁹ Tomislav Raukar: "O problemu bosančice u našoj historiografiji", u: *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Muzej grada Zenice, Zenica 1973, str. 123.

Dabišina darovnica kćeri Stani (26. 4. 1395), *Vjerovni list Sandalja Hranića* (4. 3. 1410), *Testament gosta Radina* (1466), *Rodoslov Jurja Hvalovića* (august 1467) itd. Posebno treba istaći, kao možda najpoetičniju povelju bosanskog srednjovjekovlja, onu kralja Stjepana Dabiše od 15. aprila 1392. godine, a upućenu Hrvoju Vukčiću zbog uspješne odbrane Bosne od osmanskih osvajanja. Njezina je posebnost i u činjenici da je sačuvana samo u latinskom prijepisu, dok verzija na bosanskom jeziku nije pronađena.

Sačuvani primjerci crkvene književnosti u potpunosti su unificirani i u njima ne prepoznajemo snažnije utjecaje apokrifnih tekstova, što zapravo može značiti da su svi oni tekstovi u kojima je apokrifnost prevladavala bili uništavani od strane Istočne i/ili Zapadne crkve. Najznačajniji crkveni kodeksi bosanskog srednjovjekovlja su *Miroslavljevo evanđelje* (12. stoljeće), *Mostarsko evanđelje* (početak 14. stoljeća), *Divoševno evanđelje* (početak 14. stoljeća), *Kopitarovo evanđelje* (početak 14. stoljeća), *Nikoljsko evanđelje* (14–15. stoljeća), *Čajničko evanđelje* (14–15. stoljeća), *Mletački zbornik* (14–15. stoljeća), *Hrvojev misal* (1403–1404. godine), *Hvalov zbornik* (1404. godine), *Radosavljev zbornik* (1443–1461. godine). Osim *Miroslavljevog evanđelja*, koje je pisano ćirilicom i srpskom redakcijom staroslavenskog jezika, te *Hrvojevog misala*, koji pripada hrvatskoglagojskoj redakciji, ostali su rukopisi pisani bosančicom i po svom sadržaju i jezičkom izrazu pripadaju bosanskoj provenijenciji. *Miroslavljevo evanđelje* pripada korpusu bosanskih srednjovjekovnih kodeksa jer nastaje za humskog vladara Miroslava, brata Stevana Nemanje. Stoga će prema jeziku, pismu i strukturi pripadati srpskoj, a prema prostoru nastanka i likovnom uređenju bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti, jer bosanska evanđelja baštine izuzetnu iluminiranost. Važna strukturna razlika između dvaju crkvenoknjiževnih obrazaca jeste u tome što su bosanska srednjovjekovna evanđelja dominantno tetraevanđelja – sadrže tekst sva

četiri kanonska evanđelja u kontinuitetu, *Apostol* i *Apokalipsu* te brojne poslanice, dok će srpska srednjovjekovna evanđelja biti “aprakosna” – prilagođena crkvenoj službi, odnosno sadrže samo one dijelove koji su potrebni za crkvene obrede i poredani su prema crkvenoj godini. Bosanski su srednjovjekovni rukopisi uglavnom bogato iluminirani, posebno oni koji su rađeni za vlastelu. Svi kodeksi, osim *Čajničkog evanđelja*, nalaze se izvan prostora Bosne, u različitim bibliotekama, arhivima i muzejima.

Korpus apokrifne književnosti iznimno je skroman, za šta su u načelu zaslužne obje zvanične crkve, među kojima se ipak posebno izdvajaju crkve i manastiri pravoslavne orijentacije. Upravo u priručnim bibliotekama ovih vjerskih objekata bit će pronađen najveći dio crkvene književnosti bosanskog srednjovjekovlja, što ukazuje na činjenicu da je na tim mjestima uništavano sve što nije pripadalo zvaničnoj dogmi. Nije sačuvan nijedan cjelovit kodeks, a jedini dio neke veće cjeline jesu takozvani *Listići iz Monteprandona*, koji su opstali neobičnom slučajnošću. Naime, na unutrašnjoj strani korica knjige *Margaritarum*, koja je bila vlasništvo franjevačkog inkvizitora Giacomina della Marca, pronađena su dva lista koja su upotrijebljena za ojačavanje korica. Sadržaj ovih listova jedini je preživjeli trag propovjedničkog teksta bosanskih krstjana.

Među apokrifnim tekstovima nalaze se i *Početje svijeta* (Plovidvska biblioteka), *Molitva od treska* (Ječmišta kod Foče) i *Molitva za žito i vino* (okolina Mostara). Prvi tekst pripada grupi uobičajenih apokrifnih tekstova o stvaranju svijeta kakvi se nalaze u brojnim drugim redakcijama staroslavenskog jezika, dok će preostala dva teksta biti nekanonizirane molitve s elementima *Apokalipse* i narodnih vjerovanja.

Profana tema bosanske srednjovjekovne književnosti jeste život Aleksandra Makedonskog. Najstariji do sada pronađeni kodeks ove književnosti jeste takozvana *Berlinska Aleksandrida* iz 15. stoljeća:

Među njima se svojim čistijim svetovnim literarnim oblikom izdvaja bosanski prepis poznatog romana o Aleksandru Velikom, koji samo potvrđuje i bosansku participaciju u opštim tokovima srednjovekovne književnosti.¹⁰

Sadržaj romana obuhvata događaje s putovanja Aleksandra Velikog, s puno natprirodnog i neobjašnjivog te s iniciranim zaključcima o ništavnosti svijeta i tjelesnoga života. Ova vrsta srednjovekovne beletristike najprije nastaje kao proizvod politeističke starogrčke kulture, potom biva preveden na staroslavenski, te do maksimuma kristijaniziran. Bosanska Aleksandrida nastala je kao prijepis jednog ili više predložaka, te su primjetljivi elementi bosanske i srpske redakcije staroslavenskog jezika, crkvenoslavenskih natruha te, u najvećoj mjeri, prisustvo bosanskog narodnog govora.

Osim *Berlinske Aleksandride* pronađeno je još nekoliko kasnijih prijepisa: *Fočanska Aleksandrida* prepisana 1754, *Aleksandrida* prepisana u Sarajevu 1782. godine te *Aleksandrida iz Bijeljine* prepisana također u 18. stoljeću. Za *Fočansku Aleksandridu* Zdravko Kajmaković će reći:

Neki hrišćanski pojmovi izbačeni su i iz teksta basne na kraju knjige. Pitamo se zbog toga da li fočanska Aleksandrida nije prepisana sa nekog starijeg primjerka koji je mogao biti prilagođen konfesionalnim doktrinama srednjovekovne pastve u Bosni i Hercegovini ili našem narodu islamske vjeroispovijesti.¹¹

Aleksandrida kao žanr izvršila je snažan utjecaj na razvoj usmene književnosti, pa su brojne priče iz ovog srednjovekovnog romana danas poznate kao narodne pripovijetke (na primjer, priča *Tamni vilajet* iz Karadžićeve zbirke ili basna *Zašto lastavica vije gnijezdo u kući*).

¹⁰ Branko Letić: *Knjige i književno nasleđe – problemi proučavanja naše starije književnosti*, Univerzal, Tuzla 1987, str. 18–19.

¹¹ Zdravko Kajmaković: "Fočanska Aleksandrida", *Naše starine*, Sarajevo 1962, str. 141.

Srednjovjekovna bosanska pismenost ne nestaje dolaskom Osmanlija, već nastavlja postojati u visokim društvenim krugovima: “I muslimanski feudinci nastavljaju da se služe istim jezičkim izrazom kojim su i njihovi preci vodili korespondenciju.”¹² To ćemo najbolje prepoznavati u privatnoj korespondenciji i administrativno-pravnim dokumentima Bošnjaka koji su prihvatili islam: pismo Hamza-bega hercegu Vlatku iz porodice Kosača iz 1472. godine ili povelja Skender-baše kustodu samostana u Fojnici iz 1468. godine.

Značaj pismenosti bosanskog srednjovjekovlja razmatramo i iz pozicije intertekstualnih relacioniranja sa savremenim književnim izrazom, pri čemu je jedan od najupečatljivijih primjera zasigurno *Kameni spavač* Maka Dizdara, ali je to uočljivo i kod Skendera Kulenovića, Derviša Sušića, Zilhada Ključanina, Ibrahima Kajana, Jasmina Imamovića i mnogih drugih bošnjačkih autora.

---

¹² Herta Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Svjetlost, Sarajevo 2008, str. 325.

Bošnjačka književnost osmanskog perioda (1463–1878)

#sufizam
#divanskaknjiževnost
#alhamijado
#epigrafika

Osmanski period u razvoju bošnjačke književnosti ne traje podjednako u Bosni i Sandžaku. U Bosni traje od 1463. do 1878. godine, dok za Sandžak, makar što se književnosti tiče, možemo uzeti istu početnu godinu, ali će krajnja godina biti nešto drukčija – Osmansko Carstvo s tog prostora odlazi tek 1912. godine. To znači da književnost Bošnjaka u Sandžaku ne poznaje austrougarsko razdoblje, već se osmansko razdoblje izravno naslanja na međuratni period.

Postupnost u dodirivanju orijentalnog i slavenskog zasigurno na ovim prostorima postoji i prije samih osmanskih osvajanja. S jedne strane, blizina Dubrovnika učinila je da se ova susretanja ostvaruju i mnogo ranije preko raznolikih trgovačkih veza s Orijentom, a, s druge strane, praksa Osmanskog Carstva bila je da svoje izaslanike kao trgovce i derviše šalje na teritorije i po pedesetak godina prije samih vojnih pohoda. I jedna i druga činjenica svoje snažno uporište prepoznaju u vijestima o postojanju “ismailita” na Balkanu i u dijelu srednje Evrope, kao i u vijestima o tekiji na prostoru današnjeg Sarajeva i o znamenitim šejhovima Ajni-dedeu i Šemsi-dedeu prije dolaska vojske sultana Mehmeda Fatihha na ovo područje.

Dolaskom Osmanskog Carstva na ove prostore dolaze orijentalno-islamska kultura, vjera islam i tri orijentalna jezika: arapski, turski i perzijski. U susretu sa zatečenom starobosanskom tradicijom nastaju brojna specifična amalgamiranja kako u kulturi življenja, tako i u sakralnoj i profanoj arhitekturi te

književnosti. Smatra se da je bilo potrebno pedesetak godina za nastanak prvih primjera ove međukulturne simbioze u vidu usmenoknjiževnih žanrova, s jedne, te pučke pisane književnosti, posebno one u alhamijado obliku, s druge strane.

Upravo će promjene u kulturi življenja proizvesti sve druge promjene. Od srednjovjekovnih gradova, koji su visoko pozicionirani na nepristupačnim stijenama i liticama, lokalno stanovništvo dolazi u susret s pridošlim trgovcima i dervišima, koji su se zajedno s Dubrovčanima nastanili na raskrsnicama puteva i na ušćima rijeka. Postepena susretanja i uspostavljanja najprije trgovačkih, a potom i bračnih te porodičnih veza, utemeljit će potrebne okolnosti za razvoj orijentalno-starobosanske simbioze. Pritom, mnogi istraživači smatraju da su zatečeni krstjani rado prihvatili islam, kako zbog lošeg iskustva s pravoslavnom i katoličkom crkvom, tako i zbog dogmatske bliskosti Crkve bosanske i islama, što predstavlja odgovor na mistični nestanak Crkve bosanske nakon osmanskih osvajanja ovih prostora.

Usmena predaja sačuvat će nekoliko vijesti o ovom najranijem razdoblju. U jednoj se predaji veli kako je četrdeset Bošnjana otišlo da upozna posljednjeg poslanika Muhammeda, a.s., a da su se uspjela vratiti tek njih sedmerica i na prostor Bosne donijeti islam – što se, dakle, veže za 7. stoljeće. Druga će usmena predaja govoriti o posljednjem didu Crkve bosanske, koji je svoj štap predao prvom mevlevijskom šejhu u Isa-begovoj tekiji, u kojoj se štap nalazio sve do polovine 20. stoljeća kada je tekija srušena a štapu se gubi svaki trag. U ovoj skupini predaja nalazi se i znamenita vijest o snu sultana Fatiha u kojem vidi trojicu Poslanikovih bliskih prijatelja i prvih halifa: Ebu Bekra, Osmana i Aliju, a u snu nema Omera, po redoslijedu drugog muslimanskog halife, što se tumačilo da će u Bosni biti iskrenih, skromnih i učenih, ali ne i pravde.

Osim činjenice da se u ovom razdoblju nastavlja razvoj bošnjačke usmene književnosti, sada poniknuvši na snažnoj

orijentalno-islamskoj kulturi življenja, pisana se književnost jednim dijelom nastavlja, a drugim dijelom sasvim iznova započinje svoj život. Nit koja nastavlja da postoji uprkos novonastalim društveno-političkim okolnostima jesu tekstovi bosančicom raznolike namjene: natpisi na stećcima i obeliscima, aleksandride i krajišnička pisma, pri čemu natpisi traju i tokom 17. stoljeća, aleksandride i tokom 18. stoljeća, a krajišnička pisma i dulje.

Paralelno s ovim kulturalnim fenomenima pojavit će se dva osnovna toka bošnjačke književnosti osmanskog doba: alhamijado i književnost na orijentalnim jezicima. Prva pripada pučkoj književnosti i namijenjena je najširim društvenim slojevima, dok je druga obično namijenjena uskim krugovima izuzetno obrazovanih pojedinaca. Dominantne teme i jedne i druge proizlazile su iz vjere i vjerovanja, čak i onda kada su načelno profanoga karaktera: patriotska, buntovna, pohvalnička i slično, što je sasvim prirodno, jer književnost pišu učeni, a oni su u tom vremenu izrazito okrenuti islamu.

S iznimno rijetkim proznim izuzecima, orijentalne književnosti poglavito poznaju poeziju, na čemu možemo zahvaliti predislamskim Arapima, koji su bili skloni poeziji, a potom i kur'anskom tekstu, koji podržava poetičnost u govoru i pisanju, pa su na tim temeljima već prvi muslimanski pjesnici gradili svoj novi poetski prosede. Nasljeđujući umjetnički poetski iskaz i usklađujući ga s temeljnim principima islama, arapski pjesnici utemeljuju osnovne poetičke principe književnosti na orijentalnim jezicima. Dolaskom islama na prostor Perzije, koja već tada baštini izrazito bogatu umjetničku tradiciju, razvijat će se poezija koja će iznjedruti najveće klasike orijentalno-islamskog kulturnog kruga: Omera Hajjama, Hafiza Širazija, Sadija, Džamija, Mevlanu Dželaludina Rumija. Na ovim klasicima izrast će osmanska poezija, a odmah potom i bošnjačka poezija na bosanskom, arapskom, turskom i perzijskom jeziku.

O izravnom utjecaju perzijskih klasika ponajbolje svjedoči prisustvo ovih pjesničkih zbirki na prostoru Bosne već u prvim godinama osmanske vlasti. Osim *divana*, kao stroge forme pjesničke zbirke, sačuvani su podaci i o prisustvu *šerhova* – tumačenja ove poezije. Posebno se čini zanimljivim podatak da brojne i *divane* i njihove šerhove prepisuju Bošnjaci. Zapravo, možemo konstatirati da ne postoji značajnije djelo iz različitih oblasti islamskih nauka, književnosti i filozofije, na sva tri orijentalna jezika, a da nije bilo prepisivano u razdoblju od 415 godina osmanske vlasti nad Bosnom.

Muhamed Ždralović će nas u svom kapitalnom djelu *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima* u dva toma obavijestiti o gotovo dvije i po hiljade rukopisa kojima se bavio tokom svoga istraživanja. U razdoblju od 1463. pa sve do 1944. godine na prostoru Bosne i Hercegovine nastaju prijepisi arabičkih rukopisa, kako na orijentalnim jezicima tako i na bosanskom jeziku. Kao prvi poznati rukoprepisivač evidentiran je Muhamed b. Seferihisari, koji je u Sarajevu 20. ramazana 867. (11. juna 1463. godine) prepisao tri djela na arapskom jeziku iz oblasti sufizma, logike i filozofije. Već 1489. godine dobijamo prvi prijepis Sadijevog *Dulistana* u originalu na perzijskom s paralelnim prijevodom na turski jezik, a 1548. Mustafa b. Iskender Mostari prepisuje Šamijev komentar Sadijevog *Bustana*. Tragom ovakvog kulturalnoga zaokreta, s jedne, te opisane “nacionalne knjižnice” vlastitih prijepisa klasičnih djela, s druge strane, Bošnjaci će se razviti u cijenjene pjesnike, ljetopisce, putopisce i tumače klasičnih islamskih djela. Tako ćemo već u 17. stoljeću ponuditi svijetu jednog od najcjenjenijih komentatora znamenitoga Ibn Arebijevog djela *Fususul-hikem* – Abdullaha Bošnjaka (1584–1644).

Osim klasičnih epova i proznih djela, kakvi su *Šahnama* i *Hiljadu i jedna noć*, orijentalno-islamski klasici dominantno su sufijske orijentacije, te će se s tim u vezi i bošnjačka poezija

ovog razdoblja razvijati u dva smjera, kao sakralna i kao profana, od kojih će se sakralna dalje dijeliti na sufijsku i laičku poeziju, bilo da govorimo o književnim ostvarenjima na bosanskom ili na nekom od orijentalnih jezika. Sufizam ili tesavvuf predstavlja oblik islamskog mišljenja koji se ne zadovoljava površnim interpretacijama već zahtijeva raslojavanje značenja na više raznolikih stepeni. Nastaje u trenutku posljednjeg poslanstva kao dodatno, podrobnije i analitičko pojašnjavanje spoznajnih principa. Kao stalno mjesto ove poezije pojavljivat će se motivi vina, krčme i krčmarice, slavuja i ruže, leptira i svijeće – što uopćeno posmatrano simbolizira opijenost ljubavlju prema Bogu, kao i motiv kapi i mora – što ukazuje na sadržaj božanskog u svakom čovjeku. Upravo će se na ovaj način pojavljivati i poetska ostvarenja u bošnjačkoj književnosti osmanskog razdoblja.

Osim rukoprepisivačke tradicije, važan svjedok o lektiri Bošnjaka u periodu Osmanskoga Carstva jesu i najprije privatne a potom i javne biblioteke rukopisne i štampane građe na orijentalnim jezicima. Najvažnija takva institucija je Gazi Husrev-begova biblioteka, osnovana 1537. godine u okviru vakufa bosanskog namjesnika i najznačajnijeg graditelja Sarajeva Gazi Husrev-bega (1480–1541). U ovoj će se biblioteci naći mnoga značajna djela islamskih nauka i književnosti. Jedno od takvih djela jeste i primjerak čuvenog djela *Ihja ulumid-din* (*Oživljavanje vjerskih nauka*) Ebu Hamida el-Gazalija, koji je prepisan 1105. godine, pet godina prije smrti samog autora. Osim toga, tu su i brojna djela iz oblasti šerijatskog prava, tefsira, fikha, hadisa, pa do tesavufskih klasika kakvi su Ibn Arebi, Gejlani i Mevlana.

Proza se u bošnjačkoj književnosti ovog perioda javlja uglavnom u formi graničnih književnih žanrova: ljetopis i putopis, dok će od književnih žanrova biti prisutni varijeteti hićaje kao poučne religijske priče, općenito, ili će biti konkretno vezana za nekog od poslanika. Sva ostala proza

zapravo pripada stručnom religijskom tekstu ili nekoj naučnoj disciplini (npr. historiografiji), s povremenim pojavljivanjem egzorcističkih tekstova i narodnih ljekaruša kao pragmatičnih religijsko-književnih uradaka.

Alhamijado književnost

Alhamijado književnost jeste dio unutar šireg kulturalnog fenomena alhamijado pismenosti. Sam pojam alhamijado potječe iz arapskog jezika (*el-adžemije* – strani, nearapski) i pamti doživljaj pripadnika arapske kulture kada se susretne s tekstom pisanim harfovima – arapskim pismom, ali na jeziku njemu nepoznatom. Alhamijado kultura kao fenomen najprije je zabilježena kod španskih muslimana, koji su arapsko pismo prilagodili glasovnom sistemu španskog jezika. Isto će se ponoviti i za albanski, ruski, bjeloruski, ukrajinski, srpski pa i za bosanski jezik. Prilagođavanje ovoga pisma izvršeno je i za perzijski i za osmanski jezik, ali je njihovo prilagođavanje uzeto kao jedini standard njihovih ortografskih normi, te se u njihovom slučaju nije razvijala alhamijado pismenost kao paralela nekoj drugoj vrsti pismenosti. S druge strane, osmanska i perzijska kultura proizvode vrhunska umjetnička djela na svom jeziku prilagođenim arapskim pismom, dok će alhamijado kod svih naroda gdje se pojavljuje ostati na razini pučke književnosti.

Alhamijado pismenost širi je pojam od alhamijado književnosti, iz prostog razloga što će prvi pojam obuhvatati i različite bilješke, pisma, udžbeničku i sličnu literaturu, a drugi pojam – alhamijado književnost obuhvatit će samo jezičke umjetnine raznolike estetske vrijednosti.

Prilagođavanje arapskog pisma bosanskom glasovnom sistemu podrazumijevalo je uzimanje samo onih grafema za glasove

koji su po izgovoru najbliži glasovima našeg jezika. Budući da u arapskom jeziku postoje tri glasa *s*, tri *z*, dva *t*, uzet je samo onaj grafem koji označava glas najbliži bosanskom. U arapskom jeziku ne postoje suglasnici *c*, *č*, *ć*, *ž*, *lj*, *nj* i *p*, kao ni vokal *o*, pa su kreirani grafemi po ugledu na postojeće grafeme. Tako grafem za *p* sličí grafemu za *b*, umjesto jedne podslovne tačke ima tri; umjesto jedne nadslovne tačke za *z*, grafem za *ž* ima tri, i slično. Tako je nastalo pismo koje u struci imenujemo pojmom *arebica*. Činjenica da ovaj proces nije bio standardiziran objašnjava zbog čega su grafemi za ove glasove raznoliko rješavani, ostajući ipak unutar prirodnih kombinacija s postojećim grafemima arapskog pisma.

Razlog za nastanak alhamijado pismenosti i samo prilagođavanje arapskog pisma bosanskom jeziku prepoznajemo u činjenici da je više od 90% ukupnog stanovništva pismeno – umije učiti Kur'an – ali to poznavanje pisma ne može upotrebljavati ni za što drugo. Tadašnji se čovjek dosjetio da bi to svoje znanje mogao koristiti i za neke profane poslove – pisanje pisama, vođenje evidencije, različitih bilježaka i slično. Od tih početnih razloga s vremenom će se razviti cijela "alhamijado kultura", koja će, osim književnih žanrova, profanih i sakralnih, obuhvatati i različite izvanknjiževne tekstove – stručnoreligijske i korespondenciju, rječnike, a pojavom štamparije razvit će se i periodične publikacije te različite vrste udžbeničke literature. U okviru rukoprepisivačke djelatnosti posebno se zanimljivim čine pojave kakav je prijepis arebicom nekoga djela koje je štampano najprije latiničnim, a potom i ćiriličnim slovima, kakvo je *Narodno blago* Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, štampano 1887, odnosno 1888. godine, a prepisano arebicom 1928. i 1929. godine u Janji. Takve pojave posebno privlače pažnju jer ukazuju na stanovitu potrebu Bošnjaka da očuvaju arebicu kao svoje autohtono pismo. Ta će tendencija aktivno trajati sve do kraja Drugog svjetskog rata kada novouspostavljeni sistem u potpunosti uspijeva ugušiti ovo bosansko pismo.

Upravo stoga, kada govorimo o alhamijado književnosti, ne možemo se više koristiti i dalje čestom formulacijom da je to književnost “pisana modificovanim arapskim pismom – arebicom, na bosanskom jeziku”, jer bi ta definicija odgovarala alhamijado kulturi i pismenosti, a nikako alhamijado književnosti. Unutar tako definirane alhamijado kulture možemo razaznavati književnost kao jednu od linija unutar ovoga kulturalnoga obrasca.

Žanrovi profane alhamijado književnosti su: ljubavne pjesme, arzuhali, rodoljubivo-patriotske, buntovne pjesme te različite pjesničke refleksije na savremene događaje. U okviru sakralne alhamijado književnosti razaznajemo dva tipa: sufijski i laički, od kojih se, unutar sufijskih pjesama, posebno izdvaja tekijaska ilahija kao specifičan žanr, dok će laička poezija biti izrazito moralno-didaktična. Unutar laičke poezije posebno mjesto zauzima mevlud, kao duži spjev u slavu Poslanikovog rođenja, koji će osim scene rođenja sadržavati i scene vezane za Isru i Miradž, odnosno za Poslanikovo noćno putovanje od Meke do Kuds (Jerusalema) i potom uzdizanje do Božanskoga prijestolja. U grupu moralno-didaktičnih spjevova svrstavaju se još i vefati – pjesme o preseljenju, najčešće Poslanika ili njegove kćerke Fatime, te nasihati kao izrazito poučne duže pjesme.

Rekonstrukcija razvoja bošnjačke alhamijado poezije morala bi krenuti od najranijih autora, što će se povremeno sukobiti s tekstološkim pristupom ovom pitanju. O čemu je zapravo riječ? Definiranje ove književnosti prema najformalnijim mogućim odlikama – pismo i jezik – učinilo je da robujemo formalnim umjesto suštinskim poetičkim osobnostima ovih tekstova. Neki od nesumnjivo alhamijado uradaka do nas dolaze u “nealhamijado” formi – usmenim putem do trenutka bilježenja, bilo bosančicom, ćirilicom ili latinicom. Obrnuto recipročnu situaciju imamo kada neki tipično usmenoknjiževni tekst bude zabilježen arebicom – on time ne postaje alhamijado književnost, već ostaje dijelom folklorističke građe, ali u okviru alhamijado pismenosti, odnosno kulture. Stoga je

važno posebno se pozabaviti poetičkim osobnostima alhamijado poezije, upravo prema nekoj ovakvoj klasifikaciji žanrova.

U postupku rekonstrukcije razvoja, prva alhamijado pjesma bila bi *Ajvaz-dedina kasida*, čiji se autor vezuje za sam dolazak Osmanlija na ove prostore, a sadržaj pjesme kazuje o pohodu kralja Matije Korvina na Bosnu 1480. godine, te uviđamo da ova dva podatka nisu u raskoraku, već se stabilno nadopunjuju. Pjesmu prvi donosi Vladimir Ćorović 1927. godine, pozivajući se na rukopisni izvor u kojem kasnije pjesma nije pronađena.¹ Najstariji sačuvani rukopis alhamijado pjesme potječe iz 1588/1589. godine: *Ah, nevista, duša moja* Mehmeda iz Erdelja – pjesma s elementima slobodne ljubavi i momentima čistog hedonizma. Iz istog stoljeća potječe još jedna ljubavna pjesma *Nuto moje čuda i ljute nevolje*, čiji je autor do danas ostao nepoznat, a koja u melanholičnom tonu iskazuje muškarčevu tugu zbog neuzvrćene ljubavi njegove drage. Pjesma sadrži nekoliko pojmova iz kršćanskog religijskog registra, što donekle ukazuje na autorovo skorije prihvatanje islama. Dakle, 16. stoljeće obilježile su dvije ljubavne pjesme i jedna refleksija na savremene događaje te činjenica da nije sačuvana nijedna religijska pjesma.

Za 17. stoljeće izrazito se važnim čini ime Jusufa Livnjaka, iza kojeg je ostala međmua (bilježnica) od tri alhamijado pjesme i jednog putopisa s hadža na osmanskom jeziku. Od alhamijado tekstova jedino je čitljivo prvih pet strofa *Arzuhala protiv Spore*, u kojem se Livnjak žali kadiji na zulum i licemjerstvo naiba – kadijinog zamjenika – Ibrahima Spore. Ovaj žanr najčešće nema neke osobito visoke estetske vrijednosti, pa će tako i ova Livnjakova pjesma biti značajna više književnohistorijski i kulturološki, zbog ranog razdoblja u kojem se javlja, nego li književnoestetski. Sedamnaesto stoljeće obilježit će nastanak tursko-bosanskog rječnika u stihovima Muhameda Hevajja

¹ Muhamed Hadžijahić: "Muslimanska književna tradicija", u: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija, knj. 1 – Starija književnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974, str. 248–249.

Uskufija (1601–1651) *Makbuli arif* ili *Potur Šahidija* iz 1631. godine, što ga čini jednim od najstarijih rječnika na južnoslavenskom prostoru. Rječnik pripada alhamijado kulturi, jer su riječi bosanskog jezika pisane arabicom. Uskufi je pokazao zavidan nivo pjesničkoga umijeća kombinirajući izraze bosanskog i turskog jezika u postupku tvorenja stihovanog leksikona. Da je rječnik još kod savremenika privukao pažnju i bio cijenjen kazuje nam i Evlija Čelebi, koji 1660. godine u Sarajevu ima u rukama jedan od prijepisa. Osim rječnika Uskufi piše četiri pjesme: tri religijskog i jednu savjetodavnog karaktera: *Molimo se tebi, Bože, Bože jedini, ti nas ne kinji, Višnjem Bogu koji sve sazda* i *Poziv na vjeru*. Svojevremeno je i pjesma *Savjeti ženama* pripisivana ovom pjesniku, ali je poslije utvrđena neosnovanost takvog mišljenja. Sve tri religijske pjesme uobličene su kao lirski monolog s Bogom, što se primjećuje već od prvog stiha. Izrazito su natopljene doživljajem vlastite nebitnosti u odnosu na božansku bitnost te težinom snalaženja u kovitlacu životnih okolnosti. Nit koja se provlači kroz ove pjesme jeste čežnja za viđenjem Boga, što će se očitovati ponavljanjem stiha “ukaži, smili se nami”, kao posljednjeg stiha svake od pet strofa. Iz samog sufijskog konteksta pjesme jasno je naznačeno da se ne misli na posthumno, već na viđenje tokom zemaljskog života. Pjesma *Poziv na vjeru* često je bila čitana samo kao odraz muslimanske nametljivosti u pozivanju u islam, dok će znatno uvjerljivija interpretacija biti da pjesma oslikava i međukonfesionalno uvažavanje, a da “poziv na vjeru” nije nužno isto što i “poziv u vjeru”. Tim tragom ovo pozivanje može biti čitano i kao poziv na povjerenje i suživot, a ne nužno na promjenu vjere. Treći važan pjesnik 17. stoljeća jeste i Hasan Kaimija (prva polovina 17. stoljeća – 1690/1691), koji će značajniji biti kao akter društvenih turbulencija, predvodnik siromašnih i gladnih građana Sarajeva, kao šejh Hadži Sinanove tekije, kao pjesnik na orijentalnim jezicima, pa tek onda kao alhamijado stvaralac. Njegove dvije pjesme, prva kao refleksija na savremene događaje

i druga kao moralno-didaktična pjesma: *Pjesma o osvojenju Kandije* i *Pjesma o štetnosti pušenja duhana*, uvode ga u ovaj važan krug bošnjačkih pisaca. Prva je pjesma poruka Mlečanima da se ne uznose i prestanu neprestano upadati na teritoriju Bosne, jer će im ubrzo otići Kandija – ostrvo Kreta. Kaimija je savremenik mletačko-osmanskog rata (1645–1669), koji biva okončan sporazumom o osmanskoj vlasti nad većim dijelom ovog otoka. Druga pjesma izrazito brutalno govori o konzumiranju duhana, prezentirajući ružne slike pušača, čime je ostala najupečatljivija moralno-didaktična pjesma alhamijado književnosti. Njoj se pridružuje u ovome razdoblju i pjesma *Savjeti ženama* nepoznatog imama iz Zenice koja će, također, po svojim izrazito grubim opaskama ostati jedina pjesma takve tematike. Iz ovog će perioda ostati i pjesma *A ja pođoh i povedoh konja na vodu* Ahmedage Aršinovića Zirajia iz Mostara u kojoj se osjeti snažno prisustvo sevdalinke u preplitanju s mediteranskim senzibilitetom. Možemo istaknuti da su alhamijado pjesme u 17. stoljeću: religijske (3 pjesme), arzuhali i refleksije (1 + 1), moralno-didaktične (2) i jedna ljubavna pjesma, što iscrtava određena kulturološka gibanja u odnosu na 16. stoljeće, a sve to unutar kontinuiteta razvoja alhamijado poezije Bošnjaka.

Osamnaesto će stoljeće biti sasna novo u odnosu na dva prethodna. Osjetit će se dominacija religijskih tema, s posebnim usmjerenjem ka razvoju tekijске ilahije, na koju ranije nismo nailazili, a što u konačnici ukazuje na određene kulturološke promjene: polaznici u tekijama sve manje poznaju osmanski jezik te se javlja potreba za ilahijama koje mogu svi razumjeti. Osnivanje tekije u Živčićima (1780/1781), a potom i na Oglavku (1798), otvorit će novu epohu u razvoju bošnjačke religijske poezije, a posebno tekijске ilahije, koja će najplodnije nastajati s Abdulvehabom Ilhamijom i Abdurahmanom Sirrijom, dvojicom učenika Husein-babe Zukića, utemeljitelja Živčićke tekije.

Prvi do sada poznati alhamijado pjesnik 18. stoljeća je sarajevski ljetopisac i hroničar Mula Mustafa Bašeskija (1731/1732–1809).

Iako je sačuvana tek jedna njegova pjesma, zahvaljujući samoj *Medžmui*, zapravo je jedan od najznačajnijih pisaca ovog razdoblja. Pjesma *Nut pogledaj sada ko si* pripada grupi moralno-didaktične poezije sa snažnim tesavufskim usmjerenjem na odgoj duše. Bašeskija će u svom *Ljetopisu* na više mjesta spomenuti svoga savremenika muderisa Husrev-begove medrese Mula Mehmeda Velihodžića, kod kojega sluša o šerijatskom pravu i astronomiji. Predstavit će ga kao jednog od najučenijih ljudi u Sarajevu tog doba, te da je pisao pod pjesničkim mahlasom *Razi*. Jedini njegov sačuvani rad bit će moralno-didaktična pjesma *Kasida*, u kojoj će se blagim jezikom u brzom tempu obraćati djeci i poučavati ih lijepom ponašanju. Neće govoriti o obavezama i zabranama, već će ukazivati na lijepe manire i plemenite poslove. U posljednjoj će strofi iz vlastitog kadij-skog iskustva progovoriti “Ne budite kadije, već budite gazije”, čime ukazuje na teškoće i sumnje u obavljanju sudijskih poslova, a jasnost u gazijskim (ratničkim) poslovima. Prvu polovinu 18. stoljeća obilježit će do sada najpoznatiji arzuhal – *Duvanjski arzuhal*, koji je široj javnosti najprije predstavio Giljferding (1858), potom Otto Blau (1868), pa Kemura-Ćorović (1912), da bi konačnu riječ dao Derviš Korkut, kazavši kako je autor ovoga arzuhala Mehmed-aga Pruščanin, koji je kao zapovjednik nad šezdesetericom vojnika upućen na čuvanje granice nešto prije 1728. godine. *Duvanjski arzuhal* javlja se u više prijepisa, a najobimniji bit će onaj što ga je u svoju *Hrestomatiju* uvrstio Abdurahman Nametak – 57 katrena i jedan uvodni distih. Pjesma je pisana u netipičnom stihu – sedmerac s cezurom nakon četvrtoga sloga, što daje izrazito brz tempo pjesmi; najčešće se prva tri stiha rimuju, dok četvrti rezimira s izravnim obraćanjem “gospodo”.

Najistaknutiji pjesnik ovoga razdoblja svakako je Albdulvehab Ilhamija (1773–1821). Autor je sljedećih tekijskih ilahija: *Potlje jednog ne miluj*, *Ako pitaš za dervise svijeta*, *Der ti ašik hajde dostu*, *Dervišluk je čudan rahat*, *Ja upitah svoje duše*, *Ja upitah*

svog Jasina, Džennet saraj đuzel kuća, Rabba traži i plači, Ti ne sje-di besposlen; pet religijskih pjesama u širem smislu, dvije bun-tovne alhamijado pjesme, te četrdesetak pjesama na turskom i tri pjesme na arapskom jeziku. Ilhamija je najplodniji pjesnik žanra tekijске ilahije:

Tekijсka je ilahija melopoetski lirski žanr nastao unutar te-kijskog sijela, a za potrebe duševnih priprema derviša za zajednički obred zikra, s jedne, te za potrebe samog halka-zikra, s druge strane. Pisana je jezikom razumljivim tekij-skim polaznicima. Česta je upotreba aluzija na neke doga-đaje iz historije islama, na ajete i hadise koji su od posebnog značaja za tesavufсka učenja.

Najčešće se uči džematski (horsko izvođenje) s pojedincem koji će “povesti” ilahiju – sam uči dio ili cijeli prvi stih – kao i svaki početak naredne strofe. Uče je u principu svi prisutni, osim kada se izvodi tokom zikra, kada će je učiti pojedinac ili manja grupa derviša, dok će ostali učestvovati u samom uče-nju zikra uobličenom u vidu melodičnog ponavljanja nekog od Božijih imena. Na redovnim sijelima i tokom obreda zi-kra tekijсku ilahiju izvode isključivo muškarci, dok ženski čla-novi sasvim tihim glasom mogu pratiti učenje. U prilikama kada muškarci nisu prisutni, tekijсka se ilahija može izvoditi i ženskim glasom. Ilahija se izvodi s punim srčanim hudurom (unutarnja svjesnost Zbilje) i sviješću da u iskazano nema ni-kakve sumnje.

Instrumentalna pratnja svedena je na tradicionalni def (kudum), bim-bir halku (def s halkama), rjeđe naj, a u ma-njem su orkestru povremeno prisutne i činele.²

Ilhamija će svojim pjesmama obilježiti ovaj žanr i ukazati kako na poetsku tako i na njegovu društvenu važnost. Tesavvuf u ovim pjesmama nije hermetičan, već je u potpunosti prijemčiv i primjenljiv sljedbenicima tarikata, što će učiniti da ove pjesme

² Sead Šemsović: “Poetika tekijсke ilahije – osobine i osobenosti poetskog žanra”, *Živa baština*, Mostar 2019, V/17, str. 8–9.

budu i dalje u živoj upotrebi unutar institucije tekije. Smatra se da je i sama melodija uz koju se neka ilahija uči također djelo pjesnika. Pjesma po kojoj će Ilhamija ostati upamćen, sada i izvan prostora tekije, jeste *Čudan zeman nastade*, zbog koje je, prema jednoj verziji predaje, zapravo i pogubljen u travničkoj tvrđavi. Druga će predaja ukazivati na pohod osmanske vlasti protiv pripadnika melamijskog reda, iako se pouzdano zna da je pjesnik pripadao nakšibendijskom derviškome redu, što u konačnici ne mora biti kontradiktorno. U ovoj će alhamijado buntovnoj pjesmi Ilhamija oštro progovoriti protiv nepravednih osmanskih namjesnika, vezira i paša, pokvarene uleme, velikog broja licemjera i din-dušmana. Buntovni ton ove pjesme i njezina univerzalna poruka lahko su ušle u domaće uho te je pjesma često bila učena napamet i isto tako citirana. Znatno kraća pjesma sličnog sadržaja, s nešto oštrijim tonom, jeste pjesma *De li ti je Halil-paša*, gdje se već prvim stihom otvara borbeni front koji traje sve do posljednjeg stiha. Unutar prostora savremene recepcije, od međuratnog doba naovamo, ove bi dvije buntovne pjesme često zasjenile ukupno Ilhamijino pjesničko djelo, što ni u kojem slučaju ne može biti opravdano. Logika po kojoj književni tekst vrijedi tek kada kritizira vlast u ovom je slučaju nanijela vidnu nepravdu ovom pjesniku i njegovoj religijskoj poeziji, a posebno tekijskoj ilahiji. Vrijednost ove buntovne poezije nije upitna, kao ni činjenica da ova poetika ne počinje i ne završava s Ilhamijom, ali njegovi dosezi unutar žanra tekijске ilahije znatno nadvisuju doseg koji je načinio svojim buntovnim pjesmama.

Naredno 19. stoljeće bit će umnogome bogatije alhamijado tekstovima od svih prethodnih, ali će literarna uspjelost postepeno opadati. Razloge tome možemo tražiti u činjenici da postepeno nestaje istaknutih članova uleme te da se primat daje moralno-didaktičnoj poeziji unutar koje će svoje posebno mjesto sada prepoznavati različiti *nasihati*. Iako će se pratiti kontinuitet upotrebe pojma *kasida* za ovu vrstu poetskog izraza, još od

pjesnika Razija iz prethodnog stoljeća njegova upotreba za ovu vrstu pjesme nije sasvim utemeljena iz jednostavnog razloga što ime ne odgovara sadržaju. Početak 19. stoljeća obilježit će jedan od najznačajnijih učenjaka ovog doba, nakšibendijski šejh i osnivač tekije na Oglavku Abdurahman Sikirić Sirri (1775–1847). Iza njega će ostati tri pjesme na bosanskom i dvadesetak na osmanskome jeziku. Sve tri alhamijado pjesme pripadaju grupi tekijjskih ilahija: *Ah dervišu, otvor oči*, *U pamet se ti obuj* i *Ako hoćeš derviš bit*, od kojih će posljednja ostati u aktivnom izvođenju i danas. Njegova će tekija na Oglavku biti stjecištem susretanja tadašnje i vjerske i svjetovne bošnjačke aristokratije, te će se mnogi važni historijski događaji prelamati preko pojedinaca koji su rasli pod budnim okom ovoga znalca. Dvojica takvih, iako u jednom momentu na različitim društveno-političkim i idejnim stranama, bit će Husein-kapetan Gradaščević (1802–1834) i nešto stariji Ali-paša Rizvanbegović (1783–1851) – prvi, pokretač ideje o autonomiji Bosne unutar Osmanskoga Carstva i drugi, oštar protivnik takvih ideja, što će i dovesti do propasti ovog pokreta iz 1831. godine. Dva autora pjesama profane provenijencije iz ovoga razdoblja jesu Fejzo Softa i Umihana Čuvidina, o čijim životima ne postoje skoro nikakvi pouzdani podaci. O prvom pjesniku znamo samo ono što on sam o sebi kaže u jedinoj sačuvanoj pjesmi *Elif ba* – da se zove Fejzo, da je softa (učenik medrese) te da pjesmu piše djevojci Fati. Pjesma je sasvim netipično strukturirana, svakom harfu – slovu arapskog alfabeta – posvećena je po jedna strofa kojom mladi softa poučava ovome pismu svoju dragu. Izraz je vedar, opis harfa vragolasto uspoređuje s izgledom drage, te stalnim začikavanjem o slobodnoj ljubavi pojašnjava izgled slova. S druge strane, Umihana Čuvidina piše / pjeva pod snažnim utjecajem usmene epske i lirskonarativne pjesme historijskog karaktera. Sačuvane su dvije pjesme: *Čamdži Mujo i lijepa Uma* te *Sarajlije idu na vojsku protiv Srbije*, koja će u nešto izmijenjenoj verziji biti naslovljena kao *Pogibija aga Sarajlija pod Loznicom 1813. godine*.

Čuvidina je jedina upamćena bošnjačka pjesnikinja alhamijado poezije i njezine su pjesme refleksije na savremene događaje sa snažnim ličnim pečatom u vidu pjesničkih slika o velikoj tuzi djevojke za poginulim momkom. Budući da su jezik, metar i pjesničke slike izrazito bliske s usmenom književnošću, njena se poezija lahko pamtila i usmenim putem prenosila, što je i proizvelo veći broj varijanata u različitim rukopisima.

Važno mjesto u nizu pjesnika nasihata zauzima i jedan sandžački pjesnik – Sulejman Tabaković iz sredine 19. stoljeća. Iza njega su ostale dvije pjesme: *Ovo je na bosanskom nasihat Sulejmanov* i *Ibrahime terzija*. Nasihat će se izdvajati po spretnim pjesničkim slikama trenutnih loših društveno-političkih prilika kako u Novom Pazaru, tako i u Bosni, pa i cijelom Carstvu, a što će sve biti povezivano sa slabljenjem vjerovanja, kako kod običnog svijeta tako i kod uleme i predstavnika vlasti. Pjesma *Ibrahime terzija* jedan je od primjera dugog utvrđivanja autorstva, što je u ovom slučaju trajalo više od pedeset godina: od Alije Nametka, koji u Mostaru 1927. godine pjesmu pripisuje Hamzi Sulejmanu Puziću, do Abdurahmana Nametka, koji je otkrio Tabakovića kao stvarnog autora i utvrdio da pjesma potječe iz 1861/1862. godine.

Polovinom 19. stoljeća biva uspostavljena prva štamparija, što će utjecati i na razvoj alhamijado književnosti. Tadašnji namjesnik nad Bosnom Topal Osman-paša kupuje štampariju od zemunskog Jevreja Soprona, te u Sarajevu osniva Sopronovu pečatniju. Prva knjiga štampana arebicom bit će *Sehletu-l-vusul* Omera Hume (1808–1880), čije je prvo izdanje izašlo 1865. godine u Istanbulu, a drugo 1875. godine u Sarajevu. U ovom će se islamskom vjerskom priručniku naći i tri Humine pjesme kao popratni dijelovi proznoga teksta: *Dobar poso ti počimji bis-millom*, *Stihovi zahvale na bosanskom jeziku* i *Dova na bosanskom*. Stariji rukopisni primjerak ne sadrži ove tri Humine pjesme, kao ni one iz korpusa usmene književnosti, a ni recenzije koje je autor dodao u štampani udžbenik. Cjelovit sadržaj knjige

ukazuje na ozbiljnog pregaoca na promociji i širenju ideje ranog bošnjačkog preporoda, što je podrazumijevalo pisanje i štampanje knjiga na bosanskom jeziku. Taj će pokret trajati uz izvjesne promjene i tokom austrougarske okupacije Bosne (1878–1918), a u nekim će se segmentima alhamijado kultura zadržati sve do Drugog svjetskog rata.

U drugoj polovini 19. stoljeća, tačnije 1879. godine, pojavljuje se prvi mevlud na bosanskom jeziku iz pera hafiza Saliha Gaševića (1850–1899). U svom uvodu kazat će da su ga kao kajmekama u Kolašinu molili kolašinski prviši “nami mevlud daj bosanski napiši”. Mevlud je nastao kao prilagođeni prijevod osmanskog mevluda hafiza Sulejmana Čelebija (1350–1422). Budući da nastaje na prostoru crnogorskog dijela Sandžaka, mevlud u prvim izdanjima sadrži leksičke osobenosti toga kraja, što će za potrebe kasnijih izdanja u više navrata biti prilagođavano. Jezik spjeva je vedar i lepršav, a sam tekst je poetički naklonjen pučkom čovjeku s rijetkim elementima tesavufskih poruka. Pojava ovog mevluda ukazuje i na snažne promjene u intelektualnim krugovima Bošnjaka: rijetki još poznaju orijentalne jezike i ostvarena je snažna evropeizacija, te su sasvim razrijeđeni ulemanski krugovi. Gaševićev *Mevlud* do danas je najštampaniji i u obrednom smislu najprisutniji mevlud unutar bošnjačke religijske kulture. Uči se na prostoru Bosne, crnogorskog dijela Sandžaka te u Sjenici i Prijepolju.

Kraj 19. i početak 20. stoljeća obilježit će najplodniji alhamijado pjesnik – Muhamed Rušdi (1825–1905), koji će svojim tekstovima znatno proširiti tematiku alhamijado spjevova: mevlud, spjevovi o smrti poslanika Muhammeda i njegove kćerke Fatime, spjevovi o poslanicima Ismailu, Ejubu i Jusufu. Ovi će radovi i u decenijama nakon pjesnikove smrti biti često štampana djela u velikim tiražima i bit će važna lektira čovjeku iz naroda. Rušdi će biti i jedini bošnjački alhamijado pjesnik koji je preveden na neki drugi jezik. Otto F. Babler će 1934.

godine objaviti knjigu *Dvě mohamedánské biblické básně* u kojoj će donijeti vlastiti prijevod Rušdijevih spjevova o poslanicima Ismailu i Ejjubu na češki jezik.

Važan pjesnik *Mevluda* i *Nasihata* na početku 20. stoljeća jeste Arif Brkanić Sarajlija (1861–1916). Njegov će *Mevlud pejgamberski na jezik bosanski* također biti prijevod Čelebijinog mevluda. Arabicom je štampan u Istanbulu 1911. godine, a u kasnijim će godinama najčešće biti štampan i arabicom i latinicom. Njegov će jezik biti manje lepršav nego li je to Gaševićev i u samom tekstu nećemo naići na čisto tesavufske momente. U obrednom smislu *Mevlud* je i danas prisutan u sjevernom dijelu Sandžaka – Novi Pazar, Tutin, sela oko Sjenice, Nova Varoš, Priboj. Značaj ova dva spjeva – Gaševićevog i Sarajlijinog – ogleda se u njihovoj živoj prisutnosti u kulturi Bošnjaka već duže od jednoga stoljeća. Iako će ovaj žanr nastaviti da se razvija unutar i izvan alhamijado kulture, i to u poeziji Seida Zenunovića, Safvet-bega Bašagića, Šemsudina Sarajlića, Muse Ćazima Ćatića, Vehbije Hodžića, Rešada Kadića, Ešrefa Kovačevića, Džemaludina Latića i drugih, ova će dva mevluda pratiti Bošnjake kroz sve traume i *gluha doba* bošnjačke kulture, ukazujući im na temeljne principe ljudske vrijednosti.

Značajan novitet u kulturološkom smislu u ovom razdoblju čine *elifnice*, svojevrsni “jezički priručnici”, čiji je cilj bio da polaznike mekteba i druge zainteresirane opismene za upotrebu arapskog pisma za bosanski, arapski, turski ili perzijski jezik. Budući da je Austro-Ugarska uvela latinicu, ulema je počela s pisanjem i štampanjem svojih priručnika za opismenjavanje harfovima. Ove su elifnice, osim pravopisnih i gramatičkih pravila te svojevrsnog pokušaja reforme i normiranja pisanja određenih grafema, sadržavale i moralno-didaktične stihove, religijske prozne poruke, analizu društvenih tokova u svijetu moderniziranja života i slično. Do sada su pronađene, naučno obrađene i predstavljene *Za bosanskog jezika elifnica*

Ibrahima Užičanina, *Sa starom i novom jazijom bosanska elifnica* (1886) Ibrahima Edhema Berbića te *Nova bosanska elifnica* Ibrahima Smajića Seljupca (1900).³

Posljednji alhamijado pjesnici jesu Nazif Šušević (1860–1923),⁴ Alija Sadiković (1872–1936)⁵ i hafiz Mustafa-beg Buturović (1876–1946)⁶. Iza Šuševića ostala su dva originalna duža nasihata – *Nasihata* i *Nasihata o smrti* te tri prijepisa starijih tekstova, dok je Buturović autor nekoliko kraćih moralno-didaktičnih pjesama.

Iako alhamijado književnost postepeno nestaje usljed sve snažnije evropeizacije bošnjačke kulture, i dalje nastaje pučka književnost. Dominantne teme ostaju u okvirima religijskog registra, a prostor nastajanja i daljnjeg života poglavito je vezan za tekiju. Unutar ovog korpusa posebno se razvija moralno-didaktična ilahija, kojom bivaju nadopunjavane postojeće tekijске međžmue. Među ovim književnim ostvarenjima namijenjenim široj društvenoj zajednici ističu se pjesme *Sitna djeca iz mekteba* i *S otom čudi čovječe*, kao i pjesme *Tobe dođimo* i *Nat-i-šerif* Alije Sadikovića. I ove će pjesme biti odlikovane jednostavnim slikama bez metafora i snažnim moralno-didaktičkim karakterom, koji se posebno ogleda u izravnom obraćanju recipijentu. Time je nastavljen svojevrsni pučki književno-religijski izraz naslijeđen iz klasične alhamijado književne prakse. Među navedenim pjesmama postoje i one čije će jednostavnije varijante biti tretirane dijelom usmene književnosti, na što motivika pjesama ni na koji način ne ukazuje.

³ *Bosanske elifnice*, prir. Sumeja Bičević i Amir Sakić, Orijentalni institut i Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2023.

⁴ Usp. Fuad Bačićanin i Sead Šemsović: *Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića*, Narodna biblioteka “Dositaj Obradović”, Novi Pazar 2011.

⁵ Muhamed Huković i Alija (Alije) Sadiković: *Život i djelo muderrisa Alije Sadikovića*, Gazi Husrevbegova biblioteka, Sarajevo 1987.

⁶ Nehrudin Rebihić: “Hafiz Mustafa-beg Buturović – suton alhamijado literature”, *Godišnjak BZK “Preporod”*, Sarajevo 2019, str. 403–421.

U okviru alhamijado kulture djelimično su se razvile i periodične publikacije: *Tarik* (1908–1910), *Muallim* (1910–1913), *Misbah* (1912–1913), *Jeni Misbah* (1914) te jedan kalendar (salnama) *Mekteb* (1907. i 1908. godine). Štampanje arebicom nastavit će se sve do 1942. godine. Poglavitno je bila štampana udžbenička literatura za mektebe i medrese, pa će i posljednja štampana knjiga biti iz tog domena: *Fikh-ul-ibadat* Muhameda Seida Serdarevića. Bošnjaci su ozbiljno razvijali štampu arebicom, čemu ponajbolje svjedoči podatak da je ukupno odštampano gotovo 500.000 primjeraka arebičkih knjiga, a sve u cilju da arebicu trajno zadrže kao jedno od svojih pisama – uz latinicu i ćirilicu.

Nova istraživanja (Jasmin Hodžić) pokazala su kako je broj nišana s natpisima arebicom znatno veći nego li se to do sada mislilo (Muhamed Huković), te je evidentiran cijeli korpus sastavljen od stotinjak primjeraka iz perioda između dva svjetska rata samo iz Mostara i okoline. Ova otkrića ukazuju na to da su se Bošnjaci ozbiljno zauzimali za očuvanje arebice pod snažnim ćiriličnim pritiscima s istoka i latiničnim sa zapada. Iako su Bošnjaci svoja važna djela napisali na svim ovim pismima, gubljenjem arebice iz žive prakse trajno je izgubljen jedan važan kulturnoidentitarni stub.

Književnost na orijentalnim jezicima

Kao najznačajnija dionica bošnjačke književnosti u periodu Osmanskog Carstva razvija se književnost na orijentalnim jezicima – arapskom, turskom i perzijskom. Razvija se u dominantno pjesničkim vrstama s rijetkim proznim tekstovima, dok će drama biti prisutna samo u obliku takozvanog Karadžoz teatra, odnosno pozorišta sjenki. Budući da se poezija razvija pod snažnim utjecajem orijentalno-islamskih klasika, poglavitno pjesnika perzijske književnosti, možemo razaznavati dvije

silnice – profane i sakralne provenijencije. U profanoj književnosti na orijentalnim jezicima najznačajniji su žanrovi kasida, tarih i ep, dok će to u sakralnoj poeziji biti gazel, rubaija, kit'a i mesneviya. Ova je podjela sasvim uvjetna i može se uspostaviti jedino prema principu učestalosti, a nikako prema principu isključivosti. Razlog te uvjetovanosti sasvim je prirodan: s jedne strane, što u tom periodu nema čisto profanih tema, a s druge, što svi žanrovi, osim ilahije kao ode Bogu, zapravo mogu biti skoro pa podjednako i profani i sakralni. S druge strane, žanrove u ovoj književnosti imenujemo formalnim i/ili sadržajnim pojmovima. Tako kasida, gazel i mesneviya mogu u sadržajnom smislu biti munadžat – razgovor s Bogom, a ako taj munadžat govori samo o Božijoj jednoći, onda će biti tretiran kao tevhid ili tehli. Od prozne književnosti posebno su, osim hičaja, zanimljivi još i ljetopisi te putopisi, kao granični književni žanrovi koji u jezičkoj kreaciji sublimiraju pojavnu stvarnost s ličnim doživljajem.

Dosadašnja je struka definirala da je arapski jezik vjere, turski jezik administracije i perzijski jezik visoke kulture, te da je neuporedivo najveći broj književnih djela nastao na turskom, potom na arapskom i najmanji na perzijskom jeziku. Smatra se da je bošnjačkih pjesnika na ovim jezicima bilo približno 400, od kojih je do danas tek nekolicina prevedena i predstavljena domaćoj široj publici. Znatan broj radova o ovim pjesnicima u formi različitih akademskih radnji nastaje na prostoru današnje Republike Turske, ali i u svijetu općenito. Prvo evropsko predstavljanje ove književnosti naći će svoje mjesto unutar kapitalnog desetotomnog djela Josepha von Hammera o historiji Osmanskog Carstva i poeziji u Osmanskom Carstvu (*Geschichte des osmanischen Reiches*, 1827–1835 i *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit*, 1836–1838).

Dio poezije na orijentalnim jezicima imenujemo pojmom divanska poezija i to onaj njen dio koji je pisan u skladu s visokim zahtjevima jezika, tema i metričkih normi. Sva ostala

pjesnička ostvarenja pripadaju književnosti na orijentalnim jezicima, ali ne i divanskoj poeziji, te time pravimo distinkciju između pjesama visokoga dvorskog stila od onih koje su bliže narodnom duhu. Unutar šire cjeline poezije na orijentalnim jezicima posebno mjesto zauzima epigrafika, odnosno žanr tarih, koji nastaje na poetičkim uzusima koji proizlaze iz vrste povoda za nastanak pjesme, gdje će numerička vrijednost harfova iz posljednjeg stiha sadržavati godinu datog događaja.

Pojam divanska poezija novijeg je datuma (oko 1900. godine) te se pod njim podrazumijeva poezija pisana na tri orijentalna jezika, tesavufske orijentacije, visokog dvorskog stila i hermetičnoga izraza, s izrazitom simbolikom, metaforom i alegorijom o spoznaji sebe i Boga. Sam pojam nastaje na temelju izraza *divan* iz perzijskog jezika, koji označava najprije skup nečega, potom skupštinu ili stanak na dvoru te, u konačnici, zbirku poezije ustrojenu prema strogim pravilima o prisustvu žanrova i metričkih formi aruz metra.

Jedna moguća klasifikacija religijske poezije išla bi u smjeru stepeni vjeronaučnog znanja: šerijat, tarikat, marifet i hakikat, kao pluralnih ili kesretskih oblika spoznaje, nakon kojih slijede monistički: vahdeti-subutski, vahdeti-šuhudski, vahdeti-ajnski, vahdeti-zatski i vahdeti-vudžudski. Od pobrojanih stepeni u poeziji možemo jasno razaznati prva četiri i posljednji, deveti stepen. Poezija šerijata operira motivima naređenja i zabrana i ponajčešće je moralno-didaktičkog karaktera. Poezija tarikata govori o ljubavi, operira motivima vina, krčme, krčmarice, motivima ženske ljepote, posebno dijelova lica, te slavuja i ruže i u konačnici leptira i svijeće. Poezija marifeta analitički pristupa nekim ustanovljenim zakonomjernostima, naprimjer, odnosa ukupnog kur'anskog teksta i *Fatihe*, *Fatihe* i njezine bismile, potom o sastavnim dijelovima "metafizičkog čovjeka" i slično. Poezija hakikata govori o viđenju potpune Stvarnosti i o osvjedochenju u Božije sveprisustvo. Poezija vahdeti-vudžuda govori o jednoći Božijeg bitka, te

najčešće operira motivom kapi i mora u kojem je kap potpuni Čovjek, a more je Božija veličina iz koje je kap potekla i kome će se vratiti.⁷

Prvi bošnjački divanski pjesnik, prema dosadašnjim istraživanjima, jeste Mahmud-paša Anđelović Adni (1420–1474)⁸, veliki vezir za vrijeme sultana Mehmeda Fatiha, vojskovođa prilikom osvojenja Konstantinopolja. Pisao je na sva tri orijentalna jezika i u svoje vrijeme bio zapažen pjesnik. Sufijski motivi savršene drage, njezinih očiju, amber-solufa i usana, prisutni su unutar širih i jednostavnih slika, koje dodatno ne razrađuju same motive već ih uokviruju u sliku oduševljenja Ljepotom, što su zapravo osobenosti cjelokupne prve faze razvoja bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima. Ovoj fazi pripadaju Abdulkerim i Ajas, Servi (umro 1494), Jakub-paša Bošnjak Derviš (umro 1502), Sun'ı, Ali-beg Hercegović Širi (prije 1509 – poslije 1545), Muhamed-beg Čengić, Muhamed (Arši) Čaki (umro 1570). U ovu grupu književnika ubrajaju se Ahmed Šemsuddin Sarajlija (umro 1575) i Muhamed Muhtešim Šabanović, koji, kao autori rasprava o važnosti pera i mača, čine tematski iskorak u bošnjačkoj književnosti ovog razdoblja, dok će Muhamed Bošnjak 1572. godine uobličiti djelo sastavljeno od četrdeset Poslanikovih hadisa koje prenosi Ali ibn Ebu Talib i na svaki hadis ispjevati po jedan distih na osmanskome jeziku.

Snažan zamah bošnjačka književnost osmanskog perioda dobija u 16. stoljeću, koje započinje Hasanom Zijajijom Mostarcem, a završava Derviš-pašom Bajezidagićem. U tom će se rasponu javiti imena istaknutih bošnjačkih mislilaca,

⁷ Usp. Sead Šemsović: "Divanski pjesnik Ahmed Gurbi-baba", u: Ahmed Gurbi Novopazarac, *Divan*, Fondacija Baština duhovnosti, Mostar 2022, str. 5–27.

⁸ Iako su odavno prepoznate pojedine nepreciznosti, do danas je najpodrobnije podatke o autorima na orijentalnim jezicima donio Hazim Šabanović u knjizi *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (bi-bliografija)*, Svjetlost, Sarajevo 1973.

učenjaka, pisaca i komentatora, što će u ukupnom razvoju intelektualne misli Bošnjaka biti početak zlatne ere. Hasan Zijaija (?–1584/1585) je, koliko se do danas zna, prvi bošnjački pjesnik koji ima cjelovit divan. Dugo se znalo za postojanje ovoga djela, ali je tek u skorije vrijeme pronađen primjerak rukopisa. U strukturnom i poetičkom smislu, Zijaija u svom *Divanu* prati svoje savremenike u Osmanskom Carstvu. Najprisutniji žanr u ovome divanu bit će gazeli (496), potom kit'e (56), mufredi i matle (29), tarihi (14), dok će ostali žanrovi biti prisutni tek u pokojem primjeru. Poezija u divanu u potpunosti je sufijske orijentacije, te se osim pjesama o Poslaniku, njegovoj porodici i ashabima, susrećemo sa snažnim pjesnikovim uklonom ka motivima o Savršenoj Dragoj. Stoga nailazimo na pjesme izrazite radosti (javljanje Drage) i izrazite tuge – Njezino neoobraćanje pažnje na lirskog subjekta, pri čemu će ove druge biti neuporedivo prisutnije. Savršena Draga jeste šahid ili svjedok spoznavanja Boga. Ona je zapravo refleksija božanske ljepote koja se zrcali u nutrini spoznavatelja – arifa. Arif ni za trenutak ne smetne s uma da manifestacija i Manifestant nisu isto, ali ipak neprestano traga za njom – kada mu se ukaže radostan je, kada mu se ne ukaže, žalostan je. Ne može upravljati Njezinim pojavljivanjima. Drugo važno Zijaijino djelo jeste *Pripovijest o šejhu Abdurrezzāku* – prva obrada ove teme na osmanskome jeziku i prva ljubavna mesnevlja u bošnjačkoj književnosti. Sastoji se iz 1.725 bejtova i razrađena je i transformirana priča o šejhu San'ānu iz djela *Govor ptica* perzijskoga klasika Feriduddina Attara. Zijaija će posebno ostati upamćen kao autor tariha koji je na Starom mostu u Mostaru stajao makar do 1660. godine i natpisa na Sinan-begovoj džamiji u Čajniču. O Zijaiji je do danas najpodrobnije pisala Müberra Gürgendereli (2002) na turskom jeziku, a na bosanskom Alena Čatović (2010. i 2017), koja je prevela i komentirala oba pjesnička djela.

Slavni osmanski putopisac Evlija Čelebi će 1664. godine prolaziti kroz Višegrad i u svoj putopis unijeti dio natpisa i

ime autora natpisa s mosta Mehmed-paše Sokolovića – Nihadi, punoga imena Muhammed Karamusić Nihadi (umro 1587). O njegovom se društveno-političkom životu samo nagađa i to na osnovu činjenice da ga veliki vezir Sokolović angažira za pisanje tariha. Autor je jednog cjelovitog divana na osmanjskom jeziku koji do danas nije preveden i valoriziran. Manji dio pjesama preveo je Mehmed Handžić (1935) i pjesnika predstavio široj publici. Iako kreira sentimentalne pjesničke slike o Savršenoj Dragoj, o slavuju koji je zacvilio, te često zastupa ideju asketizma, Nihadijev pjesnički izraz ne sadrži očaj niti rezignaciju.

Šesnaesto će stoljeće obilježiti dvojica istaknutih učenjaka – Ahmed Sudi (umro 1599) i Ali-dede Bošnjak (umro 1598), prvi kao zapaženi komentator perzijskih klasika: Rumijeve *Mesnevije*, Hafizovog *Divana*, Sadijevih *Đulistana* i *Bustana*. Time je ušao u najviše krugove osmanske nauke o književnosti, s jedne strane, te u krugove vrhunskih poznavalaca perzijskoga jezika, s druge strane. Prilično grubo komunicirao je sa svojim prethodnicima ukazujući na njihove propuste, od čega ni sam neće biti pošteđen u kasnijim stoljećima. Ipak, najznačajnija izdanja perzijskih klasika ni danas se ne mogu zamisliti bez Sudijevih komentara. Ozbiljnija bavljenja ovim bošnjačkim učenjakom u novije su vrijeme ponudili Namir Karahalilović i Munir Drkić (2014). S druge strane, Ali-dede Bošnjak isticao se prije svega kao pobožnjak, koji će svu svoju pažnju usmjeriti ka tesavufskim naučavanjima. Do danas je evidentirano desetak stručnih radova, svi su na arapskom jeziku, te desetak pjesničkih uradaka na osmanjskom jeziku. Dva obimnija rada bit će objavljivana krajem 19. stoljeća u Kairu: *Predavanja o prvim događajima i kazivanja o posljednjim zbivanjima* (1882. i 1893) i *Pečati mudrosti* (1896) koja sadrži 360 pitanja i odgovora iz različitih oblasti tesavufske misli. Cjelovit prohod kroz djelo Ali-dede Bošnjaka ostvario je Ismet Kasumović u djelu *Ali-dede Bošnjak i njegova filozofsko-sufijska misao* (1994).

Među pjesnicima 16. stoljeća posebno se ističu Ahmed Vahdeti (umro 1600) i Ahmed Vali Novopazarac (1564–1599), prvi svojom heterodoksijom, a drugi izrazito dugom mesnevijom o duhovnom putovanju – 3.562 bejta. U skladu s načelima hurufijskog derviškog reda Vahdeti piše o tački pod slovom “b” kao predvodniku Puta, te o kapi i moru kao slici božanskih svojstava u čovjeku. Za razliku od Vahdetija, koji će heterodoksijom u ukupnoj bošnjačkoj divanskoj poeziji ostati rijetkost, Vali će biti upamćen kao pisac *Aşkname* o Ljepoti i Srcu. Ovo njegovo djelo neće biti poznato ni Bašagiću, ni Handžiću, ni Šabanoviću, već će prvi znanstveni pristup dati u svojoj disertaciji na turskom jeziku Fatih Köksal (2003), da bi ovu kapitalnu sufijsku mesneviju na bosanski jezik preveo Adnan Kadrić 2009. godine. Obojica pjesnika imaju cjelovite divane koji do danas nisu prevedeni.

Sedamnaesto stoljeće otvara Derviš-paša Bajezidagić, koji slovi za najboljeg bošnjačkog pjesnika ovog stoljeća. Iza njega su do danas ostale sačuvane nekolike pjesme i mesnevija *Muradnama*, koja je zapravo prepjev *Sehaname* perzijskoga pjesnika Bena'ija nastao po želji sultana Murata III. Prema podacima koje donose njegovi savremenici (Pečevi i Fevzi Mostarac), Bajezidagić je napisao po divan na osmanskome i perzijskom jeziku te naziru na prva dva toma Mevlanine *Mesnevije*, što do danas nije pronađeno. Izuzetno plodnu državničku i vojnu karijeru uspio je ostvariti u svega četrdesetak godina života, u toku kojih je najmanje dva puta bio namjesnik nad Bosnom od po nekoliko mjeseci, 1599/1600. i 1601/1602. godine. Poezija mu je dominantno mevlevijska, te ne nailazimo na pjesničke slike o Savršenoj Dragoj koja bježi i za čijim uvojcima pjesnik tuguje, već su prisutne slike oduševljenja i užitka u gledanju Ljepote. Bajezidagić piše i dva šehrengiza – lirska izraza posvećena gradovima – Mostaru i Sarajevu, čime čini važan iskorak u tadašnjem razvoju bošnjačke književnosti. Ovakve lirske iskaže o gradovima u kasnijim će stoljećima naslijediti specifična

putopisna osobenost, u čemu će ostati prepoznatljivo iscrta-
vanje ličnog emotivnog doživljaja u susretu s nekim gradom.

Peterica najznačajnijih bošnjačkih učenjaka osmanskog perio-
da vezana su za 17. stoljeće: Hasan Kafi Pruščak (1544–1616),
Abdullah Bošnjak (1584–1644), Muhamed Musić Allamek
(1595–1637), Kemaluddin Ahmed Bejazi (1633–1688) i Mu-
stafa Ejjubović – Šejh Jujo (1651–1707). Sva peterica će se uglav-
nom baviti teološkim temama i dogmatikom, dok će se svaki
od njih povremeno okretati i ka drugim oblastima, ili, kako bi
rekao Evlija Čelebi o Pruščaku a može se odnositi na sve njih:
“Pisao je o svim strukama.” Tako Pruščakov naučni rad dijeli-
mo na: filologiju, fikh, teologiju, historiju i politiku; Allame-
kov rad na: tefsir i egzegezu Kur’ana, sintaksu i retoriku, logiku
te administraciju; Šejh Jujina djela na: fikh, stilistiku, sintaksu,
nauku o pojmovima, logiku, disputaciju, dogmatiku, nasljed-
no pravo, leksikografiju te propovjedništvo, dok će se Bejazi
poglavito baviti akaidom te i danas slovi za najvećeg bošnjač-
kog teologa. Iako ni same oblasti ni način jezičkog uobličjenja
ne ulaze u prostor književnih rodova i vrsta, njihov značaj za
razvoj bošnjačke književnosti osmanskoga perioda ogleda se
u činjenici da ova djela predstavljaju temeljnu literaturu boš-
njačke inteligencije toga doba, koja je, napajajući se s ovih vrela,
proizvela poetske iskaze zapažene već kod savremenika. S dru-
ge strane, njihov je rad doprinio da slika o učenosti Bosne
dopre do svih krajeva Osmanskog Carstva i općenito islam-
skog svijeta tog doba. Najraširenije Pruščakovo djelo zasigur-
no je *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* (1596), koje je autor na-
pisao na arapskom jeziku, za potrebe osmanskog dvora preveo
na turski, a tokom 19. i početkom 20. stoljeća bit će prevedeno
još i na francuski (1824), mađarski (1909), njemački (1911) i
bosanski jezik (1919). Najznačajniji teološki rad jeste akaidsko
djelo *Džennetske bašče o temeljima vjerovanja* (1598), koje će biti
prevedeno na turski i dvojezično štampano 1887/1888. godine
u Istanbulu, a na bosanski jezik ga prevodi Mehmed Handžić i

objavljuje 1939. (potom 1944, 1979. i 2015). Sličan, ili možda i izraženiji status unutar ukupne osmanske kulture zadobit će djelo Abdullaha Bošnjaka *Tumačenje "Dragulja mudrosti"*, što je jedan od najljepših komentara na znamenito Ibn Arebijevo djelo *Fususul-hikem*. Bošnjak svoje djelo najprije piše na turskom jeziku, da bi ga za potrebe svojih učenika i sljedbenika dopunio i preveo na arapski jezik. Na turskom će jeziku biti štampano 1836. i 1873. godine, na arapskom nije štampano, djelimično je 1986. preveden na engleski jezik, da bi ga na bosanski jezik preveo Rešid Hafizović (u četiri toma: 2008, 2009, 2010. i 2011).

Ovom petericom izuzetnih znalaca bavili su se, osim Bašagića, Handžića i djelimično Šabanovića, još i Džemal Čehajić, Omer Nakičević, Amir Ljubović, Fehim Nametak, Kenan Čemo, Samir Beglerović, Rešid Hafizović, Mustafa Jahić, Enes Ljevaković, Muhamed Mrahorović, Amra Mulović, Bajazid Nicević i drugi.

Budući da su, kako je to nauka već ustvrdila, bošnjački pjesnici na orijentalnim jezicima poglavito bili pripadnici derviških redova, kao uopće i pjesnici i intelektualna elita Osmanskoga Carstva, pojavljivat će se silsile ili rodoslovi određenih redova, kao i biografije istaknutih pojedinaca. Prvo takvo djelo koje donosi popis učenjaka u redosljedu prenošenja znanja donijet će Pruščak 1600. godine *Niz učenjaka do posljednjeg vjerovjesnika*, da bi 1617. godine Ibrahim el-Muniri Belgradi napisao *Rodoslovlje Božijih ugodnika i biografije pobožnih*. Za razliku od Pruščaka koji ispisuje vlastitu silsilu, Muniri donosi genealogije, biografije i hagiografije više od stotinu derviških šejhova tog doba, iako prema Šabanoviću nije bio pristalica tarikata:

Kada se ima u vidu presudna uloga koju su igrali derviški redovi u historiji osmanskog carstva, da oni nisu proučeni i da se bez njihove historije ne mogu shvatiti ni objasniti mnoga krupna pitanja toga carstva, a da su s druge strane izvori za proučavanje njihovog djelovanja i uticaja naročito na Balkanu,

vrlo oskudni, tek onda postaje jasno da ovo djelo Munirija ima izuzetan značaj za proučavanje raznih derviških redova na Balkanu, njihovih glavnih predstavnika, njihovog učenja i historijske uloge. Izdavanje ovoga djela nameće se kao neodložan zadatak naše osmanistike.⁹

Obrazovanošću intelektualne zajednice, rasponom društvenih pozicija unutar državnog aparata Osmanskoga Carstva, širinom obuhvaćenih tema u naučnim, stručnim i umjetničkim radovima, sedamnaesto stoljeće je unutar bošnjačkog razvoja do danas ostalo nedosegnuto. Najizraslija pjesnička imena ovog razdoblja zasigurno su Muhamed Nerkesija (1584–1635), Husejn Lamekanija (umro 1625), Hasan Kaimija (umro 1680) te Alaudin Sabit Užičanin (1650–1712). Zajedničko za ovu pjesničku četvorku jeste izrazita stilogenost pjesničkog izraza, s tim što će same tvorevine po nakani i rezultatu svakako biti drukčije, a što će ih u konačnici i odvesti različitim stranama. Nerkesija će u hiperukrašenosti jezika, kako u poeziji na turskom tako i u onoj na perzijskom jeziku, ući u rang s tada najomiljenijim pjesnicima Carstva (Veisi i Atâi); Lamekani će stilogenost iskoristiti za slike transcendentnog iskustva heterodoksnog bajramije; Kaimija će svoje vizije budućnosti u *Varidatu* kodirati sasvim neshvatljivim konstrukcijama, u kojima je svaka riječ poznata, ali one međusobno često grade neprohodan tekst, pa do Užičanina koji je visoku stilogenost potčinio tesavufskoj poruci ostvarujući filozofsko-refleksivni izraz. Iza svih, osim Lamekanije, ostala su sačuvana brojna djela, koja su do danas u više navrata bila predstavljana i proučavana, kako na Istoku tako i na Zapadu. Tako će *Nerkesijino petoknjižje* (1621, 1624, 1625, 1632, 1633) biti štampano 1839. u Kairu, 1868. u Istanbulu, a 1933. će biti objavljeno na francuskom jeziku. S druge strane,

⁹ Hazim Šabanović: *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1973, str. 199.

za *Divan* najkontroverznijeg bošnjačkog pjesnika, derviša i učenjaka Hasana Kaimiju, kazat će Hazim Šabanović da je sačuvan u više od šezdeset primjeraka u brojnim bibliotekama i arhivima Sarajeva, Istanbula, Kaira, Beča, Pariza itd. O ovome će pjesniku do danas najupečatljivije pisati Jasna Šamić u nizu svojih stručnih i naučnih radova, a u novije vrijeme i Mubina Moker. Nakon klasičnih osmanskih antologija s biografijama i komentarima (tezkire), te Jana Rypke, Bašagića i Handžića, Alaudinom Sabitom Užičaninom će se baviti još Fehim Nametak, Ešref Kovačević te u novije vrijeme Turgut Karacan (1990, 1991) i Adnan Kadrić (2015), čije će akademske radnje biti usmjerene ka proučavanju specifičnosti ovog istaknutog pjesnika. Njegova kasida *Miradžija* doživjet će dva prijevoda, Mehmeda Handžića i Ešrefa Kovačevića, čime će tradicija učenja ovoga spjeva biti nastavljena sada na bosanskom jeziku.

U ovom će se stoljeću pojaviti i jedna neuobičajena forma – autobiografija. Iako će brojna druga djela sadržavati manje i veće cjeline u kojima se razaznaju autobiografski elementi, prvo djelo koje otvara ovaj žanr jeste mesnevijska Varvari Ali-paše (1579–1648). Više poznat kao državnik koji je bio u dvorskoj službi šesterice osmanskih sultana, namjesnik na različitim krajevima carstva, pa i nad Bosnom, autor je sada već dobro poznatog poetskog djela od 177 bejtova *Autobiografija* ili *Kazivanja*, u kojem će više faktografski nego raspjevano kazivati o svom odlasku iz Bosne kao seoskog čobančeta i povratku u Bosnu s titulom namjesnika.

Tako se može reći da više zanimljivih subjektivnih, osobnih detalja iz života Varvarija Ali-paše doznajemo od Evlije Čelebija nego od samog autora “maqalata” koje slobodnije možemo prevesti kao “priče memoari”. S druge strane, sama poema je prepuna linearno predstavljenih podataka o životu Varvarija Ali-paše, iz pera autora koji piše o sebi, ali na način da pruži što više elemenata za historijsku kontekstualizaciju

svoje ličnosti, te je kao takva prilično zanimljiva historičarima. Dakle, u ovom slučaju pažnju privlači interpretacija autobiografskoga teksta kao jednog od izvora za proučavanje života poznate povijesne ličnosti.¹⁰

Cjelovito predstavljanje ovog djela i samog autora dobili smo 1967. godine knjigom *Rimovana autobiografija Varvari Ali-paše Marije Đukanović*, da bi 2017. godine jedno savremeno književnoteorijsko sagledavanje uspješno donio Adnan Kadrić.

Naučni rad iz oblasti historije najcjelovitije će ostvariti Ibrahim Alajbegović Pečevija (1573–1651) svojom *Historijom*, koja obuhvata razdoblje od 1520. do 1640. godine. Značaj ovoga djela ogleda se u činjenici da “koliko nam je poznato Pečevija (je) ne samo prvi nego i jedini historičar koji se još u XVII stoljeću koristio prvorazrednim turskim izvorima kao što su berati, fermani, bujuruldiye, defteri”, te da, s druge strane, koristi djela “zapadne historiografije bilo izvorno sa mađarskog jezika koji mu je bio dostupan, bilo posredno, kada mu prijatelji Mađari prevode historijske tekstove sa njemačkog i latinskog jezika”.¹¹ Pečevija dio informacija sakuplja u susretima s različitim dostojanstvenicima carstva, a nekim važnim historijskim događajima i sam svjedoči. Do danas je sačuvano pedesetak prijepisa ovog prvorazrednog historiografskog rada u bibliotekama širom svijeta, da bi se prvi štampani primjerci pojavili već sredinom 19. stoljeća i ulaskom štamparije u osmanski kulturni prostor (1860, 1861). Niz zapadnih i istočnih istraživača do danas je posvetio dužnu pažnju ovom djelu, a na bosanski jezik ga 2000. godine prevodi Fehim Nametak.

¹⁰ Adnan Kadrić: “Problem teorijskog definiranja autobiografskog diskursa/žanra u starijoj bošnjačkoj literarnoj tradiciji na orijentalnim jezicima i pozicija autorskog subjekta u autobiografijama Ali-paše Varvarije i Alija Rizaa Stočanina”, *DHS*, Tuzla 2017, str. 18.

¹¹ Fehim Nametak: “Predgovor”, u: Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija 1 (1520–1576)*, El-Kalem, Sarajevo 2000, str. 5–6.

Značaj 17. stoljeća ogleda se i u začinjanju još jednog žanra u bošnjačkoj književnosti, a to je putopis, koji će se u stoljećima koja su uslijedila razgranavati na različite podžanrove. Hadži Jusuf Livnjak (umro nakon 1647) sa svoja dva brata, Hadži Omerom i Hadži Hasanom, kreće na hadž 20. juna 1615. godine i na tom putu vrijedno bilježi sva mjesta kroz koja prolaze. U Meku stižu 30. septembra iste godine, a kući su se vratili 30. juna 1616. godine, iz čega saznajemo da je cijeli put trajao godinu i deset dana. Putopis je prožet emotivnim nabojem putopisčeva doživljaja kako krajeva kroz koje prolaze tako i samog boravka tokom hadžskih obreda. Livnjak nam donosi i brojne predaje o velikanima islama čija turbeta i kaburove obilaze tokom putovanja. Ova će tema biti razvijena i u desetak kasnijih bošnjačkih putopisa na turskom jeziku, o kojima je do sada jedino govorio Mehmed Mujezinović u predgovoru Livnjakovog putopisa,¹² a koji je prije zasebnog izdanja bio objavljen u časopisu *Život*.¹³

Iznimno je velik broj bošnjačkih pjesnika na orijentalnim jezicima koji su svojim radom vezani za 17. stoljeće kao zlatno doba ove poezije. Neki su više, neki manje, a neki do danas nisu ni na koji način predstavljeni niti valorizirani. Neki od njih su: Medžazi, Hukmi, Hušui, Husein Čatrnja Husami, Ubejdi, Asaf Bošnjak, Hasan Duvnjak, Mehmed Bošnjak, Abdal Veli, Šejh Muslihudin Užičanin, Hasan Bošnjak, Ahmed Bajazić, Feridun Ališir, Hasan Bošnjak Imamović, Mejli Abdalbaki, Sukkeri Zekerija¹⁴, Mustafa Užičanin Zari, Ali-beg Pašić Vusleti, Ahmed Rušdi Mostarac.

Osamnaesto stoljeće obilježeno je postepenom stagnacijom ove književnosti, na što je zasigurno utjecala činjenica da se

¹² Hadži Jusuf Livnjak: *Odazivam ti se, Bože – Putopis sa hadža 1615. godine*, Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo 1981, str. 5–6.

¹³ *Život*, XXIII, Sarajevo 1974, 4, 439–477.

¹⁴ U trenutku dok je knjiga bila u pripremi pojavila se studija Amine Šiljak-Jesenković i Madžide Mašić *Sarajevski pjesnik Zekerija Sukerija – književno-teorijska studija i izbor iz 'Divana'*, Orijentalni institut, Sarajevo 2024.

Bošnjaci sve manje pojavljuju kao sultanovi dvorski službenici, a posebno što je epoha Sokolovića prošla i što Bošnjaci više nisu na visokim državnim pozicijama. S druge strane, samo Carstvo postepeno gubi određene teritorije i moć centralne vlasti osjetno slabi. Udaljenost od centra moći i slabljenje veza sa samom Portom zasigurno je utjecalo na razvoj pjesnika, koji se sada okreću problemima same Bosne. Jedan od presudnih događaja jeste Boj pod Banjom Lukom 1737. godine, u kojem su se Bošnjaci pod vodstvom tadašnjeg namjesnika Ali-paše Hekimoğlu organizirali i bez podrške osmanske vojske odbranili Bosnu od znatno brojnijih i opremljenijih austrijskih snaga.

Uprkos svemu tome, u 18. stoljeću nastaje jedino cjelovito djelo na perzijskom jeziku *Bulbulistan* (1739) Fevzi Mostarca (1670–1747). Sam autor u uvodnom poglavlju veli kako djelo piše po uzoru na klasična djela: *Đulistan* Sadija Širazija, *Beharistan* Mulla Džamija, *Negaristan* Kemal-paše Zadea i *Sumbilistan* Šejha Šudža. Fevzi kroz šest tematskih cjelina (o šejhovima, o mudrosti i pokajanju, o pravednosti i iskrenosti, kratka antologija poezije, dosjetke i duhovitosti, priča o darežljivosti) donosi brojne predaje i hićaje moralno-didaktičkog karaktera i tesavufske orijentacije, što sve vrijeme prati stihovima kojima rezimiraju osnovnu poruku manje ili veće zaokružene prozne cjeline. Prvo cjelovito bavljenje ovim djelom provest će Milivoj Mirza Abdurahman Malić (1897–1935) u svojoj disertaciji na francuskom jeziku koja sadrži prijevod djela s popratnim komentarima: *“Bulbulistan” du Shaikh Fewzi de Mostar, poète herzégovinien de langue persane* (Sorbona, 1935). Fevzijevo djelo će 1973. godine na bosanski jezik prevesti Džemal Čehajić (1930–1989), a cjelovitu jezičkostilsku analizu *Bulbulistana* izvršit će u svojoj disertaciji Đenita Haverić (2011, 2014). Osim *Bulbulistana* Fevzi je autor i dvadesetak pjesama na osmanskom jeziku među kojima se posebno izdvajaju dvije: o Banjalučkom boju i o Šejh Juji. Ostale su pjesme religijskog karaktera: munadžat, ilahije, ode Poslaniku i gazeli s izrazitim elementima sufijske ljubavi. U ovim

pjesmama Fevzi nastavlja Bajezidagićevu i Užičaninovu ideju preplitanja orijentalnih i bosanskih elemenata narodnog pjevanja.

Istaknuti učenjaci 18. stoljeća jesu Ibrahim Opijač (1678 – poslije 1722), Mustafa Pruščak (umro 1755), Ahmed Mostarac (umro poslije 1772) i Muhamed Hamdi Skejo (umro 1812). Opijač će ostati upamćen kao prvi biograf i bibliograf svoga znamenitog učitelja Šejh Juje, ali će biti i važan autor djela iz oblasti arapske filologije, tefsira i disputacije. Snažna veza unutar ulemanskih krugova tadašnjeg Mostara ogleđa se upravo u primjeru porodica Opijač i Ejubović: Jusuf Ejubović bio je učitelj Ismailu Opijaču, koji će kasnije biti učitelj sinu svoga učitelja – Mustafi Ejuboviću Šejh Juji, a ovaj će biti učitelj Ismailovom sinu Ibrahimu. S druge strane, Mustafa Pruščak nastavlja Kjafijino bavljenje društveno-političkim temama, te se među njegovim djelima posebno izdvaja *Radosna vijest borcima*, koje posvećuje religijskim načelima ratovanja. Kjafijinog i Jujinog nasljednika prepoznamo u djelu Muhameda Hamdi Skeje, dok će se Ahmed Mostarac uspješno baviti pravnim i tesavufskim temama. Kako prema opusu, tako i prema temama, jasno možemo razaznati postepenu stagnaciju bošnjačkog znanja iz navedenih oblasti nakon briljantnog 17. stoljeća, a slična će sudbina zadesiti i pjesništvo.

Među pjesnicima ovog razdoblja posebno se ističe Abdullah Salahuddin Uššaki Bošnjak (1705–1782) i to ponajviše svojom *Miradžijom* i *Tahmisom* na Busirijevu znamenitu *Kaside-i Burdu*. Izborom tema i poetskim tkanjem Uššaki se ističe unutar razvojnog slijeda bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima. Ovog pjesnika otkrio je Mehmet Akkuş (1998), da bi ga našoj publici prvi predstavio Mahmud Erol Kılıç (2006), a kasnija bavljenja će nastaviti Amina Šiljak-Jesenković i Berin Bajrić. Uššaki je pisao na sva tri orijentalna jezika, a njegov rad dijelimo na prevodilaštvo, komentare tesavufskih klasika, među kojima se posebno ističu radovi o djelima Ibn Arebija i Mevlane, te samostalni pjesnički rad, također na sva tri jezika.

Izuzetno obrazovan pjesnik, također na sva tri orijentalna jezika, kao i putopisac, kadija i diplomata jeste hadži Mustafa Bošnjak Muhlisi (umro nakon 1750), iza kojeg je do danas ostao sačuvan njegov *Putopis na hadž* iz 1748. godine u stihu i nekoliko pjesama razbacanih po raznim rukopisima. Osim putopisa posebnu pažnju privlače njegove višejezične pjesme: trojezična kasida posvećena Banjalučkoj bici (1737) i Hekimoğlu Ali-paši – devet strofa od po tri stiha, gdje je prvi na arapskom, drugi na perzijskom i treći na turskom jeziku, te pjesma posvećena Mustafa-paši Tekeliji na četiri jezika – arapskom, perzijskom, turskom i bosanskom. Ostale će pjesme biti iz oblasti spoznaje sa snažnim slikama viđenja Ljepote, s jedne, te pjesme u kojima kritizira pokvarene kadije, s druge strane.

Također, s diplomatskom karijerom u ovom razdoblju prepoznajemo Osmana Kadića Šehdija Bjelopoljca (1693–1769), čije će djelo *Sefaretnama* biti od izuzetne važnosti za poznavanje političke klime između Osmanskog Carstva i Rusije ovog perioda. Djelo je na turskom jeziku štampano 1942. godine, a bosanskoj publici ga je predstavio Muhamed Hadžijahić 1972. godine, donoseći kraći isječak u prijevodu Mehmeda Mujezinovića. Šehdi ovo djelo donosi kao svojevrsnu bilješku sa svog dvogodišnjeg boravka (1757–1759) u svojstvu osmanskog izaslanika u Moskvi. Osim *Sefaretnama* Šehdi je autor i jednog cjelovitog divana na osmanskome jeziku. Povodom smrti njegovog sina jedinca Ahmeda Hatema, također pjesnika, Šehdi 1754. godine osniva prvu javnu biblioteku u Sarajevu, smještenu u avliji Careve džamije. Zgrada će 1910. godine biti srušena radi izgradnje nove, knjižni fond biblioteke će 1914. godine biti pridodat Gazi Husrev-begovoj biblioteci, čime će ova vrijedna kulturna institucija prestati da postoji.

Šejh i kadija Ahmed Hatem Bjelopoljac umire jako mlad (1754), ali uspijeva da ostavi ozbiljan trag iza sebe. Stekao je vještine u kaligrafiji, postao nakšibendijski šejh, pjesnik na sva tri orijentalna jezika, dobar poznavalac prirodnih i islamskih

nauka. Osim različitih predavanja i komentara, Hatem je autor jednog divana na tri orijentalna jezika, gdje su gazeli prema prvom harfu poredani po redosljedju u arapskom alfabetu. Njegov je divan jednom litografiran, bez oznake godine i mjesta izdanja, a na bosanski jezik preveden je uz stručnu analizu. Tako se dijelom divana na arapskom jeziku bavio Mirza Sarajkić, na perzijskom jeziku Sabaheta Gačanin, a dijelom na turskom jeziku Alena Čatović.

Djelo *Oplemenjivanje dragulja – komentar “Traktata o metafori”* jedinstven je rad u korpusu bošnjačke orijentalne književnosti 18. stoljeća posvećen pitanju metafore u arapskom jeziku. Rad je nastao kao komentar na čuvenu Samarkandijevu raspravu, a autor je Ahmed sin Hasanov Bošnjak i završio ga je 30. oktobra 1742. godine. Krajem 19. stoljeća komentar je štampan u Istanbulu, a 2000. godine ga na bosanski jezik prevodi i posebno komentira Esad Duraković.

Pjesnik koji je iza sebe ostavio cjelovit divan na osmanskome jeziku jeste Ahmed Gurbi (1698–1776) iz Novog Pazara. Pripadao je beктаšijskom i nakšibendijskom derviškom redu, te mu pjesme odražavaju posebnosti i jednog i drugog načina razumijevanja islamskog znanja i prakse. Turbe mu se nalazi u gradskom greblju Gazilar u Novom Pazaru. U više navrata govoreno je o ovome pjesniku: Sadettin Nüzhet Ergün (1943), Hazim Šabanović (1973), Džemal Čehajić (1975), Fehim Nametak (1978, 1989, 1991, 1997), Ejup Mušović (1979, 1985, 1993), Sibel Akbulut Seldžuk (2007), Redžep Škrijelj (2008) te Avdija Salković (2012), Sead Šemsović (2014), da bi se njegov divan u prijevodu Seada Ibrića i prepjevju Ahmeda Anande pojavio u Mostaru 2020. godine.

Zasigurno najmarkantnija pjesnička pojava 18. stoljeća jeste Mehmed Mejlija Guranija (1713) iz Sarajeva, za kojeg njegov savremenik Mula Mustafa Bašeskija veli da je “najbolji pjesnik” te da mu “u Bosni nema ravnog”. Bio je šejh Hadži Sinanove te-kije u Sarajevu, kaligraf i izvanredan pjesnik tariha (hronograma)

u povodu izgradnje ili obnove nekih objekata, nečije smrti, rođenja djeteta ili postavljenja na određenu poziciju. Simbole ženske ljepote u svojstvu oznake Božanske ljepote razvijat će znatno češće nego njegovi prethodnici, a jednostavnost izraza dugovat će refleksijama iz turske i bošnjačke usmene književnosti. Posebnu mu je pažnju posvetio Mehmed Mujezinović, izbor iz njegove poezije preveli su Lamija Hadžiosmanović i Salih Trako, a u novije vrijeme književnokritički rad posvetila mu je Adisa Musić.

Historiografski rad Bošnjaka u 18. stoljeću sasvim je okrenut pitanjima Bosne, što je još sedamdesetih godina 20. stoljeća primijetio Hazim Šabanović kazavši kako se osmanski historičari iz Bosne sve do 18. stoljeća bave isključivo “svjetskom historijom ili historijom osmanskog carstva, pojedinih razdoblja ili događaja”.¹⁵ Dvojica izuzetnih historičara, čija će djela biti nezaobilazna u svim kasnijim istraživanjima, jesu Omer Novljanin (umro 1740) i Ahmed Hadžinesimović (umro 1789). Oba djela posjeduju i književne elemente; kod Novljanina je primjetna tehnika pripovijedanja, dok će Hadžinesimović kombinirati žanrove putopisa, pripovijetke i izvještaja. Sudbina ovih djela znatno će utjecati na njihov status u okvirima bošnjačke, osmanske i svjetske historiografije. Novljaninovom djelu *Historija Bosne u vrijeme Hakim-oglu Ali-paše* nije poznat autograf, ali je već 1741. godine štampano u Istanbulu, drugo izdanje će uslijediti 1876, bit će preveden na njemački (1789), engleski (1830), francuski i bosanski jezik (1994), dok će Hadžinesimovićeva *Hronika događaja* imati poznat autograf u Parizu, tek jedan poznat prijepis i, u konačnici, prijevod na bosanski jezik izlazi 1994. godine. S druge strane, Novljanin svjedoči o jednoj od najvažnijih bitaka u historiji Bošnjaka – o Boju pod Banjom Lukom iz 1737. godine, te je samom temom sebi priskrbio najvažnije mjesto u daljnjem bavljenju ovom tematikom. Najznačajniji istraživač

¹⁵ Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (bibliografija)*, Svjetlost, Sarajevo 1973, str. 690.

ove teme svakako je Enes Pelidija. Koliko je sama tema značajna, svjedoče i brojne književne tvorevine posvećene ovom događaju, o kojima je ranije bilo govora.

Bez ikakve sumnje najznačajniji *Ljetopis* bošnjačke književnosti jeste onaj Mula Mustafe Bašeskije (1731–1809), koji obuhvata događaje u Sarajevu od 1746. do 1804. godine. Djelo je pisano osmanskim jezikom kakvim se govorilo u Rumeliji te odražava čovjeka izuzetnog smisla za stil. *Medžmua*, kako je autor naziva, sastoji se od ljetopisnog i nekrološkog dijela, koji su poredani prema hidžretskim godinama, te dodatka koji obuhvata devedesetak hićaja, popis osmanskih sultana, kratku historiju čovječanstva, nekoliko alhamijado i narodnih pjesama, neke dove te popis stanovnika Sarajeva koje je Bašeskija opremio za dženu. Ono što će postati odlika Bašeskijinog odnosa prema umrlom jeste da se ne drži stava “o mrtvima sve najljepše”. O svojim sugrađanima piše onako kako ih vidi, makar kroz nekoliko godina promijenio stav (braća Morić). Posebno voli znanje iz oblasti tesavvufa te derviša, kao i ostale svoje sugrađane koji su poštjeni, plemeniti i dobri vjernici. O samom autoru ostalo je malo podataka izvan *Ljetopisa*, tako da sve što znamo o ovom bošnjačkom intelektualcu s kraja 18. stoljeća znamo od njega samog. Pripovijeda nam o težini života, o smrti svoje djece, o svojim strahovima i razočarenjima, potrazi za opskrbom i slično. Osim činjenice da je ovo prvo-rzredno djelo bilo izvorom za različita dosadašnja istraživanja: jezička, historijska, kulturnohistorijska i folkloristička, bilo je i inspiracijom piscima: Ivi Andriću, Meši Selimoviću, Janu Beranu, Rešadu Kadiću, Abdulahu Sidranu itd. Prvi prijevod, mada nepotpun i na temelju prijepisa a ne autografa, sačinio je Riza Muderizović 1918/1919. godine. Sljedeći prijevod dobijamo 1968. godine od Mehmeda Mujezinovića, da bi drugo izdanje iz 1987. godine sadržavalo sve čitljive dijelove autografa. *Ljetopisom* su se do danas bavili Sejfudin Kemura i Vladimir Ćorović, Safvet-beg Bašagić, Riza Muderizović,

Vladislav Skarić, Mehmed Handžić, Franz Babinger, Muhammed Tājib Okić, Mehmed Mujezinović, Fehim Nametak, a u novije vrijeme Kerima Filan, Vedad Spahić i Sead Šemsović.

Početak 19. stoljeća bit će obilježen smrću obnovitelja nakšibendijskog reda na ovome prostoru Husein-babe Zukića (1800), koji će biti osnivač tekije u Hukeljićima pored Fojnice (1780). Nakon višedecenijskog izučavanja tesavvufa u različitim centrima islamskoga svijeta, vraća se u Bosnu kao šejh svih dvanaest priznatih tarikata, od kojih će svoje učenike obučavati u nešto prilagođenom nakšibendijskom redu. Njegova učenost i spremnost omogućili su mu da može ovaj derviški red prilagoditi domaćem čovjeku, što mu je u konačnici donijelo titulu piri-sani ili drugi pir (utemeljitelj) nakšibendijskog reda. Iza ovoga učenjaka ostala je samo pjesma *Istihradžat* s temom najave budućih događaja u Bosni te niz usmenih predaja o njegovoj duhovnoj poziciji kutbuzzemana – vrhovnog evlije. Zukić na ovaj način zapravo otvara novu epohu u daljnjem razvoju bošnjačkog bavljenja islamskim naukama, koje će se prije svega temeljiti na usmenom poučavanju teorijskom znanju i praktičnom radu na usavršavanju plemenitih osobina tekijjskih polaznika. To će najprije nastaviti njegovi učenici Abdulvehab Ilhamija (1773–1821) i Abdurrahman Sikirić Sirri (1775–1847), koji će pisati poeziju na orijentalnim jezicima i alhamijado pjesme i, kao i njihov učitelj, neće iza sebe ostaviti djela s teorijskim pristupom tesavvufu, niti o nekoj drugoj složenijoj religijskoj temi. Njihova će se zasluga ogledati prije svega u radu s ljudima, o čemu posebno svjedoči utemeljenje novoga žanra – tekijjske ilahije, koja polaznicima tekijjskih aktivnosti predočava temeljne principe vjerovanja. Stoga njihova poezija na orijentalnim jezicima – Sirri na osmanskome, a Ilhamija na osmanskome i arapskome – ne pripada divanskoj književnosti, već književnosti namijenjenoj široj publici, bez složenih motiva i simbola. Ovu dvojicu velikana naslijedit će Sirrijin učenik Muhammed Mejli, iza koga će ostati tek jedna pjesma

Hej dervišu ti svog šejha savjet čuj. Sirrijinu će poeziju prevesti Šaćir Sikirić, a Ilhamijinu Muhamed Hadžijamaković, dok će u novije vrijeme prijevode i prepjeve Sirrijine poezije potpisivati Amina Šiljak-Jesenković i Elvir Musić.

Uopće je pjesnika na orijentalnim jezicima znatno manje u 19. stoljeću nego u proteklim razdobljima, a oni, opet, imaju neuporedivo skromniji opus. Jedan od njih je Ibrahim Zikrija (1795–1854), iza kojeg je ostao *Mevlud* kao refleksija za mevlud hafiza Sulejmana Čelebija, te se pretpostavlja da je autor i jednog divana. Potom Mustafa Muhibbija (umro oko 1853), Muhamed Šakir Muidović (umro 1858), Ali Sejfija Iblizović (umro 1880) te zasigurno najplodniji pjesnik ovoga razdoblja Fadil-paša Šerifović (1802–1882). Na samom kraju razvojnog puta bošnjačke divanske književnosti uz Šerifovića nalaze se još i Arif Hikmet-beg Rizvanbegović Stočević i Habiba Rizvanbegović Stočević, kao jedina bošnjačka pjesnikinja na orijentalnim jezicima. Brojne oblasti iz kojih je u prethodnim stoljećima nastajao niz kapitalnih djela više nisu prisutne, a tek jedno djelo izuzetne vrijednosti privlači posebnu pažnju: *Povijest Bosne*, čiji je autor Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekit (1825–1888), što predstavlja prvu historiju Bosne od predosmanskog perioda do posljednjih namjesnika. Prijevod Abdulaha Polimca na bosanski jezik, uz kasniju dopunu Lamije Hadžiosmanović, Fehima Nametka i Saliha Trake, pojavit će se 1999. godine.

Postepena modernizacija Osmanskog Carstva, što je prije svega podrazumijevalo pokušaj praćenja evropskih vrijednosti, proizvela je stagnaciju osmanskih kulturnih posebnosti, najprije u svakodnevnom životu, a potom i unutar književnosti. Slabljenje jednog tako velikog carstva, nesposobnost centralne vlasti da adekvatno odgovori na sve vanjskopolitičke nastaje, imalo je svoje reperkusije i na samu Bosnu kao graničnu regiju – najistureniji dio carstva na evropskom tlu. S druge strane, evropski su trendovi promijenjeni već krajem 18. i početkom 19. stoljeća, odnosno od Francuske revolucije, što je

umnogome promijenilo i osmanski odnos prema upravljanju državom. Za Bošnjake će prva decenija 19. stoljeća biti u znaku stravičnog genocida koji su počinili Karadžorđe Petrović, vođa Prvog srpskog ustanka, i njegova vojska 6. maja 1809. godine kada su pobili više od 2.500 civilnog bošnjačkog stanovništva Sjenice, o čemu posebno svjedoči Antonije Protić, a o samom događaju će otvoreno pisati Vuk Karadžić. Srbija nakon Drugog srpskog ustanka iz 1815. godine i poluautonomije, godine 1830. dobija i autonomiju, što će Bošnjake ponukati da se i sami izbere za neku vrstu autonomne pozicije unutar Osmanskog Carstva. Taj će pokret povesti Husein-kapetan Gradašćević, ali će odustajanjem pojedinih predstavnika ovaj projekt u konačnici propasti. Početak 19. stoljeća na južnoslavenskom prostoru u znaku je buđenja nacionalnih identiteta i pregrupiranja po vjerskom ključu. Tako će se s istočne strane javiti jasne ideje da su svi štokavci Srbi (Vuk Karadžić, 1836), a sa zapadne da ovi narodi pripadaju starim Ilirima (Ljudevit Gaj). Niti jedna od ove dvije ideje nije privukla Bošnjake, jer su bili izrazito zabrinuti za fizički opstanak na ovim prostorima. Polovinom stoljeća uspostaviti će se dogovor o međunacionalnoj saradnji unutar kojeg Bošnjaci nisu bili zastupljeni. Iako je taj sporazum formalno-pravno na razini jezičkog dogovora – “Bečki književni dogovor” (1850) – njegovi rezultati postepeno će dovesti do toga da dva naroda potpisnika – Srbi i Hrvati – uspješno realiziraju svoje nacionalne strategije nauštrb bošnjačke egzistencije. Ova dva naroda za temelj svojih jezika odlučuju uzeti jedan od dijalekata bosanskog jezika (istočnohercegovački), a pritom zanegirati postojanje samog bosanskog jezika i u tome do danas ostati ustrajni. Uz to, Omer-paša Latasovo (1806–1871) temeljito uklanjanje bošnjačke elite 1850/1851. godine, što pogubljenjima što zarobljavanjem i slanjem u Istanbul u lancima, učiniti će Bošnjake sasvim obezglavljenima. Posebno se važnim čini sudbina Ali-paše Rizvanbegovića, koji će se pobuniti protiv novih carskih reformi te u Latasovom pohodu i sam izgubiti glavu.

U prvoj polovini 19. stoljeća nastaju tekstovi koji pripremaju srpsko, hrvatsko i crnogorsko stanovništvo za ostrašćen odnos prema Bošnjacima. Tu su najprije tekstovi *Srbi svi i svuda* Vuka Stefanovića Karadžića (1836), brojni prilozi u *Danici ilirskoj* (1835) te *Načertanije* Ilije Garašanina (1844). Dok Karadžić propagira ideju da su svi štokavci Srbi triju vjera, a Garašanin sasvim ciljano forsira preimenovanje bosanskog pravoslavnog stanovništva u etnički srpski korpus, *Danica* kazuje kako je ovo jedinstven ilirski prostor u kojem je islam strano tijelo. Garašaninov tekst ide dotle da sasvim precizno kazuje kako na prostoru Bosne žive Bošnjaci katolici, Bošnjaci pravoslavci i Bošnjaci muslimani, a da treba učiniti sve da se ovo pravoslavno stanovništvo opredijeli za srpski nacionalni predznak. S druge strane, nastaju književni uradci koji sada iz pozicije fikcionalnog teksta još dublje, na emotivnoj ravni, grade predodžbu o Bosni, Bošnjacima i islamu: *Smrt Smail-age Čengića* (1846) Ivana Mažuranića, *Gorski vijenac* (1847) Petra Petrovića Njegoša, dok će putopisna literatura Bosnu predstavljati kao egzotično mjesto u susjedstvu.¹⁶

Uz sve ovo dolazi i do reforme školstva i uvođenja ruždi-je kao više svjetovne škole, hiperprodukcije alhamijado književnosti, austrougarske okupacije 1878. godine, sakupljanja usmene književnosti, zakašnjelog romantizma, nacionalnog polariziranja i slično, što je učinilo da 19. stoljeće bude jedno od najsloženijih razdoblja bošnjačke prošlosti, a samim tim i historije bošnjačke književnosti.

Prva bosanskohercegovačka periodična publikacija jeste *Bosanski prijatelj*, koju osniva fra Ivan Frano Jukić, te uređuje i popunjava prva tri broja: 1850, 1851. i 1861, dok će četvrti i posljednji broj (1870) urediti njegov učenik fra Antun Knežević.

¹⁶ Prvi takav romantičarski putopis bio je *Pogled u Bosnu ili Kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839–1840*. Matije Mažuranića (1842), a niz će biti nastavljen radovima Adeline Pauline Irby i Georgine Muir Meckenzie (1866), Johanna Asbótha (1888), Roberta Michela (1908) i drugih.

Za historiju bošnjačke književnosti časopis je značajan zbog zastupljenih ideja kulturne historije Bosne, s jedne, te usmene književnosti Bošnjaka, koja se nalazi unutar zastupljenoga korpusa, s druge strane. Sredinom stoljeća Porta donosi ukaz da svako sjedište ejaleta treba imati štampariju i list koji će donositi vijesti. Tako će Topal Osman-paša otkupiti štampariju od Soprona i pokrenuti dvojezičnu publikaciju *Bosanski vjestnik*, nakon koje će uslijediti *Sarajevski cvjetnik*, *Bosna i Neretva*. Ove će publikacije postepeno ići ka evropeizaciji Bosne i bošnjačke kulture. O preporodu prije preporoda u bošnjačkoj književnosti posebno opsežno pisao je Sanjin Kodrić.

Austrougarsko razdoblje (1878–1918)

#romantizam

#realizam

#moderna

#simbolizam

“Berlinskim ugovorom” od 13. jula 1878. godine Bosna je predata Austro-Ugarskoj na upravu radi evropeizacije, izuzimajući Novopazarski sandžak kao teritoriju na kojoj će vlast i dalje imati Osmansko Carstvo. Formalno-pravno vladar nad Bosnom ostaje sultan, a Austro-Ugarskoj se daje dopuštenje da zemlju “zaposjedne”. Već sama vijest o okupaciji Bosne uzburkat će muslimansko stanovništvo; katoličko i pravoslavno će obradovati, naravno, ne sasvim podjednako, što vidimo kao prirodnu reakciju znajući da su u to vrijeme vlast i vjera još u snažnoj sprezi. Ovim ugovorom samostalnost biva priznata Kneževini Srbiji, Crnoj Gori, Bugarskoj i Rumuniji. Neke od ovih zemalja prvi put u svojoj historiji stječu ovakav status, dok Bosna i Hercegovina postaje *corpus separatum* u okviru dvojne monarhije.

Ovim su zaključkom legalizirane decenijske težnje Monarhije za okupacijom Bosne, a kako bi se ostvarilo što sigurnije zaleđe Dalmaciji i Istri. Otpor austrougarskim vojnim snagama odmah je organiziralo lokalno muslimansko stanovništvo, ali je završen bez uspjeha. Bošnjačko se stanovništvo u prvim danima nove vlasti idejno raslojava na one koji žele da se isele, one koji ostaju i čekaju da se Osmansko Carstvo vrati i one koji se pokušavaju prilagoditi novim društveno-političkim okolnostima. Uspostava nove administracije izazvat će niz promjena na polju obrazovanja, ekonomije i uopće uređenja zemlje, što će u konačnici zacementirati traumu obezglavljenog naroda, a koja je započela još pohodom Omer-paše Latasa (1850).

Ovakvo stanje potpunog beznađa i snažnih turbulencija trajat će najmanje četiri godine, te taj period Muhsin Rizvić naziva “gluhim dobom” u bošnjačkoj književnosti ovog razdoblja. Iseljavanja Bošnjaka s ovih prostora u Tursku naravno da ne prestaju s krajem gluhog doba, već kontinuirano traju sve do šezdesetih godina 20. stoljeća, u čemu je zdušno učestvovalo svako od državnih uređenja na ovom prostoru.

Nakon gluhog doba Bošnjaci se postepeno počinju uključivati u novi kulturni život Bosne i to najprije u vidu saradnje s *Bosansko-hercegovačkim novinama* (1878–1881) i kasnijim *Sarajevskim listom* (1881–1890) kao službenim glasilima Monarhije, potom obnavljanjem ranijih periodičnih publikacija (*Salnama*, 1866–1878; 1882–1893), osnivanjem vjersko-prosvjetnih glasila na turskom jeziku *Vatan* (1884–1897) i *Rehber* (1897–1902) te osnivanjem muslimanskih čitaonica (kiraethane). Važna novinarska imena u ovom periodu su Mehmed Šakir Kurtćehajić i Mustafa Hilmi Muhibić, koji svojim angažmanima kroz različita glasila utemeljuju novinarstvo u bošnjačkom nacionalnom korpusu.

Posebno važno djelo nastalo u cilju očuvanja muslimanskog stanovništva na prostoru Bosne, s jedne, te okupljanju i druga dva naroda pod okriljem ideje bošnjaštva, s druge strane, dao je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak u radu *Šta misle muhamedanci u Bosni* iz 1886. godine. Njegova je težnja išla u smjeru slabljenja snažnih srpskih i hrvatskih nacionalnih pretenzija prema pravoslavnom i katoličkom stanovništvu u Bosni, što se jedino može tumačiti kao zakašnjeli pokušaj, budući da su ove dvije ideje već dobrobrano bile zahvatile bosanskohercegovačko nacionalno tkivo. Činjenica da ni sam tadašnji ministar finansija i upravitelj nad Bosnom Benjamin Kállay (1839–1903), uz vojnu i finansijsku podršku carstva, nije uspio uvjeriti pravoslavno i katoličko stanovništvo u ideju da su svi stanovnici Bosne jedan narod – bosanski ili bošnjački – ukazuje na to da u društvenim kretanjima nema reverzibilnih procesa. Budući da su Srbija i Hrvatska procese renacionalizacije bosanskog

stanovništva započele još u prvoj polovini 19. stoljeća, svaki kasniji pokušaj neslavno je završen. Uz ideje integralnog bosanstva / bošnjaštva Kállay zastupa ideju da imenovanje jezika treba biti u skladu s historijskim kontinuitetom, također zaboravljajući procese kod istočnih i zapadnih susjeda koji su prethodili dolasku Austro-Ugarske. Stoga će imenovanjem *zemaljski jezik* Monarhija pokušati da neutralizira dotadašnje utjecaje, a povratkom imena *bosanski jezik* da vrati stare vrijednosti. Svaki od ovih unitarnih poteza bio je podjednako neuspješan. Ako se vratimo tek malo unazad, primijetiti ćemo da su prije ovog pokušaja postojala još dva: onaj Husein-kapetana Gradaševića i nešto kasniji u okviru reformi Topal Osman-paše; svaki od njih bio je tek plemenita nakana od kojih nijedna nije polučila ozbiljniji rezultat. Kállayu se mora priznati izuzetno poznavanje društveno-političkih kretanja na Balkanu tog doba. Netom prije dolaska u Bosnu piše knjigu o historiji Srba te dok je u Srbiji zalaže se za srpske nacionalne interese, ali dolaskom u Bosnu svojski se zalaže da Bosna bude što manje zahvaćena srpskim velikodržavnim interesima. Često će njegovo ime kod slabih poznavalaca prilika biti interpretirano kao da se u jednom momentu radi o srbofilu, a u drugom o srbofobu, dok je istina zapravo sasvim drugačija. Kállay na temelju bosanskog srednjovjekovlja želi graditi savremenu Bosnu, što mu, kako smo već kazali, ne uspijeva, a njegova će nakana naravno biti tretirana kao ugrožavanje srpskih nacionalnih interesa u Bosni i Hercegovini. Na drugoj strani, srpski i hrvatski listovi u Bosni forsiraju svoje nacionalne ideje ne bi li u njih privukle i bošnjačko stanovništvo, što se dakako i ostvaruje.

Prvi književni proizvodi u novom duhu jesu dvije pjesme: *Pozdrav gospodina hodže Mehmed-Efendije* iz prvog broja lista *Bosna* (1866) te u austrougarskom razdoblju *Pjesna* Hadži Hasana štampana 1878. godine u *Bosansko-hercegovačkim novinama*, što nedvosmisleno ukazuje na postupnost u približavanju bošnjačke književnosti evropskim književnim vrijednostima

tog vremena. Poetički se pjesme naslanjaju na alhamijado rodoljubivu poeziju i budničku poeziju romantizma. Činjenica da ponovna evropeizacija bošnjačke književnosti, ponovna jer je srednjovjekovlje u potpunosti bilo evropejsko, započinje prije Berlinskog sporazuma, ukazuje na spremnost dijela bošnjačke inteligencije da prati savremene evropske književne tokove – najprije na formalnom planu.

Prva pripovijetka izlazi 1886. godine u srpskom nacionalnog glasilu *Bosanska vila*: Mustafa Hilmi Muhibić *Jedan dan uz Ramazan*. To je zapravo vrijeme u kojem će se osjetiti snažan zamah u razvoju Bosne, a samim tim i Bošnjaka. Činjenica da je tema religijska ni u kojem slučaju ne remeti ideju “nacionaliziranja muslimana”, što će se i u brojnim kasnijim slučajevima potvrđivati. Već 1888. godine Kosta Hörmann osniva Zemaljski muzej, objavljuje prvi tom svog zbornika bošnjačke usmene epike (*Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*), pokreće *Glasnik Zemaljskog muzeja* i književni list *Nada*, koji će u konačnici biti list hrvatske nacionalne orijentacije u godinama koje budu uslijedile. Hörmann će ostati najvažnija figura kulturnog djelatnika austrougarskog razdoblja zbog djelovanja na polju institucionalizacije naučnih disciplina, pokretanja brojnih projekata, upravljanja Muzejom, sakupljačke djelatnosti i slično. Ne trebamo zaboraviti da je uloženi trud Monarhije u izgradnju brojnih dimenzija bosanskog društva neupamćen primjer okupatora koji je toliko doprinio razvoju okupirane zemlje. Osim infrastrukturnih inovacija važno je istaći utemeljenje brojnih naučnih disciplina, kao što su istraživanje ruda i minerala, flore i faune, etnologije i antropologije, što dotadašnji oblici znanja prisutni u Bosni nisu obuhvatali. Upravo će se u ovom razdoblju pojaviti znameniti putopis *Bosna i Hercegovina – putopisne slike i studije* Johanna von Asbótha (Jánoš Ašbot), koji će najprije izaći na mađarskom 1887, na njemačkom 1888, te na engleskom 1890, da bi na bosanski bio preveden 2021. godine. Osim toga što donosi historijat Bosne s

posebnim osvrtom na srednjovjekovni period i stečke, donosi i niz slika od trenutka ulaska voza na prostor Bosne, preko brojnih obilazaka bosanskih gradova. Sasvim je jasan kolonizatorski odnos prema novostečenoj i egzotičnoj teritoriji, ali je prisutna i snažna potreba da taj prostor bude unaprijeđen.

Posljednja decenija 19. stoljeća bit će u znaku niza promjena u razvoju bošnjačke književnosti. Na samom početku posljednje decenije pojavljuje se znamenita *Gramatika bosanskoga jezika* (1890) nepotpisanoga autora Franje Vuletića koja će doživjeti još dva izdanja pod ovakvim naslovom (1898. i 1903). Iako se dugo smatralo da ju Vuletić nije potpisao jer se nije slagao s imenovanjem jezika, otkrivanjem rukopisa ove gramatike pokazalo se da imenovanje jezika Vuletiću ni na koji način nije bilo sporno, nego je snažan recenzentsko-redaktorski zahvat Davorina Nemanjića učinio da *Gramatika* ostane nepotpisana. O ovom će nas nesvakidašnjem otkriću obavijestiti bošnjački lingvist Muhamed Šator 2003. godine. Prvi bošnjački politički i književni list također se pojavljuje u ovim godinama: *Bošnjak* (1891–1910), a osnivaju ga Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak i Mustafa Hilmi Muhibić, dok će važnim uredničkim angažmanom u kasnijim godinama doprinijeti i Edhem Mulabdić. Časopis će u prvim godištima zastupati ideju integralnog bošnjaštva, ali će, nakon sve jasnije situacije da se pravoslavno i katoličko stanovništvo već nacionalno opredijelilo, odustati od takvih stavova. Časopis će pratiti tekuću političku situaciju u Bosni, ali i književnu produkciju, te sakupljačka pregnuća čitalaca s terena. Ovaj je časopis kompletno bibliografski obrađen u okviru projekta *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine – 1850–1878*. (1991) Instituta za književnost u Sarajevu. Bibliografsku obradu *Bošnjaka* potpisuje Enver Kazaz.

Riza-beg Kapetanović 1893. godine objavljuje prvo cjelovito autorsko književno djelo jednog Bošnjaka: *Pjesme*, a već tri godine poslije dolazi i znamenita *Trofanda iz hercegovačke dubrave* (1896)

Safvet-bega Bašagića. Temeljna razlika jeste intenzitet ostvarene pjesničke slike. Dok je kod Kapetanovića mlak poetski izraz, učen od romantičara iz okruženja, kod Bašagića će isti motivi biti uobličeni komprimiranom snagom jezičkog izraza. Bez obzira na to propitujemo li ljubavnu ili rodoljubivo-patriotsku poeziju, nejak Kapetanovićev izraz stoji naspram kolosalne Bašagićeve snage. Razlog tome razaznajemo u složenom sublimatu sevdalinskog, orijentalnog – kako onog izravno naslijeđenog tako i onog posredno učenog preko njemačkih romantičara – te romantičarskih južnoslavenskih savremenika. Senzibilitet Bašagićevih stihova zadugo će ostati mjera prema kojoj će se samjeravati čak i kasniji bošnjački pjesnici. U žanrovskom smislu Kapetanović je književnohistorijski važan i kao prvi pjesnik bošnjačkog soneta (*U tuđini*), žanra koji će svoje izrazite primjere dobiti ipak nešto kasnije, ponajviše kroz poetski izraz Muse Ćazima Ćatića i Skendera Kulenovića. Stoga *Trofanda* označava prekretnicu u razvoju bošnjačkog pjesništva – od Istoka prema Zapadu, gdje, niti će Istok sasvim nestati niti će Zapad sasvim ovladati. Bašagić je uspješno izgradio vlastiti poetički pristup temama ljubavi, patriotizma i vjere, te su neke od ovih pjesama antologijski primjerci: *Što se mučiš?*, *Čarobna kćeri*, *Hercegovački ponos*, *Na grobu Dede paše Čengića* te znameniti transcendentni spjev *U harabatu*. Ova je poetika u potpunosti romantičarska te sadrži sve značajke ovog stilsko-formacijskog pravca, s primjetnom razlikom u intenzitetu prisustva Orijenta i Bosne u odnosu na ostale pjesnike iz okruženja. Pjesničke slike podjednako sadrže snagu domaćeg senzibiliteta uokvirenog u evropske mjere savremene poezije.

Upravo će se u tom razdoblju pojaviti i prvi dramski tekst u bošnjačkoj književnosti – fragment pod naslovom *Ali-paša* (1894) Safvet-bega Bašagića, objavljen u zagrebačkom *Vjencu*. Bašagićev dramski prvijenac imat će sve vrijednosti i slabosti ostalih južnoslavenskih dramskih spjevova tog doba – rodoljubivo-zavičajna tema, romantičarsko-simbolistički senzibilitet, dijaloška forma

bez faza dramske radnje i slično. Njezin je značaj u prvom prenošenju historijskog događaja iz prošlosti Bosne u formu dramskog spjeva, kojem brojne slabosti ne mogu oduzeti književnohistorijsku vrijednost. U kontekstu narednih dramskih spjevova jasno se vidi koliko je jedno ovakvo okušavanje pomoglo, kako samom Bašagiću tako i brojnim nasljednicima, da imaju primjer vlastite književnosti u ovom žanru, bez potrebe da se moraju referirati na ostale južnoslavenske dramske spjevoe. Posebno kada imamo u vidu da je ovaj žanr u svojim najuspjelijim oblicima bio često upotrebljavan kao medij za kreiranje antiislamske romantičarske propagande (*Gorski vijenac* Petra Petrovića Njegoša i *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića). U takvim “estetskim okolnostima” romantizma Bošnjaci ipak nisu “okaljali pero” kreirajući književne tekstove (u) kojima se slavi mržnja.

Nakon Muhibićeve pripovijetke *Jedan dan uz Ramazan* (1886), prvi duži prozni rad donijet će Osman Nuri Hadžić pod naslovom *Ago Šarić – Pripoviest iz prošlosti Mostara* i to u osam nastavaka u listu *Dom i svijet* 1894. godine, da bi se iste godine pojavio i u integralnom izdanju. Ova pripovijest, za razliku od Muhibićeve pripovijetke koja je dominantno lirska, otvara epski svijet kao potencijalni izvor savremenog pripovijedanja. Zapravo, bošnjačka proza ovoga doba ne nasljeđuje neku razvijenu proznu književnost prethodnih razdoblja, već se jedino naslanja na usmenoknjiževne, kako pjesničke tako i prozne žanrove. Upravo će stoga prisustvo poučne priče ili epskog lika biti čest primjer intertekstualnih relacioniranja novije proze prema usmenoknjiževnoj naslijeđenoj tradiciji.

Poezija ovog razdoblja dominantno je romantičarska, snažno oslonjena na usmenoknjiževni lirski izraz. Pjesnici podražavaju jezik narodnog pjesnika kao i cijelu paletu tema i motiva, ali i kreiraju nove: ambijent prirode, idealna draga, uzdasi zbog nezvraćenog pogleda, sentimentalnost; slavljenje rodnog kraja – šire ili uže okoline, rijeke, naroda, epske prošlosti, junaštva;

moralni-didaktizam, preporuka za usklađivanje s novim dobom i novim životnim okolnostima, buđenje narodnosne ili nacionalne svijesti i znanje o prošlosti kolektiva. Za razliku od ponajviše srpske, a dijelom i hrvatske književnosti, u kojima se u romantizmu pjesnici vraćaju narodnom jeziku, jer su do tada uglavnom pisali na jeziku znatno udaljenom od narodnog, bošnjačka književnost u romantizmu nastavlja upotrebu narodnog jezika kakav je bio u alhamijado književnosti, naprimjer, tako da će kontinuitet razvoja jezika biti bez oštih prelazaka na nešto osobito novo. Bošnjački romantizam, pritom, bit će donekle drugačiji od susjednih književnih praksi zbog izrazitog odnosa prema orijentalnoj kulturi kao sastavnoj dionici vlastitog identiteta. Tako će svojevrsno amalgamiranje narodnog duha s motivima orijentalno-islamskog kulturnog kruga ostvariti romantičarsku poetiku znatno treperaviju i senzualniju, iako utemeljenu na istim poetskim obrascima romantizma. Takvim spajanjem nastajat će slike iznimne čulne impregniranosti koje će za osnovni uzor prepoznati sevdalinski senzibilitet kao najmarkantniji proizvod upravo identičnog koncepta sublimacije unutar usmenoknjiževnog jezičkog izraza.

Iako se romantizam i realizam u evropskim književnim tokovima tretiraju kao prethodna i nasljedna stilska formacija, na južnoslavenskom prostoru one nastaju, razvijaju se i nestaju skoro pa sasvim naporedno. Samim tim će pojave preplitanjâ određenih karakteristika jedne i druge epohe biti skoro pa potpuno uobičajen model, a što će se i kasnije javljati u brojnim drugim i drugačijim kombinacijama. Stoga će prva prozna okušavanja i nositi snažan pečat liričnosti, ali ipak ne sentimentalnost; društveni angažman, uz buđenje nacionalne svijesti, dok će s druge strane biti prisutan i borbeni duh, i ašikovanje, i epski naboj, i baladeskna melanholičnost. Sama djela realističke stilske formacije bit će prije svega pokušaj mimetiziranja "stanja duha" bošnjačkog čovjeka u datim okolnostima, nego što je to ciljano kreirani književni svijet radi odašiljanja

određenog mišljenja. Mišljenje je u tom trenutku jedino misao o fizičkom, vjerskom pa tek potom o nacionalnom opstanku, a književna misao kao slika individualnog poimanja stvari još nije u fazi punog manifestiranja. Temeljni razlog takvog stanja jeste briga pojedinca za kolektivom i zajedničkim vrijednostima, što će u narednim razdobljima postepeno nestajati.

Historijski razvoj romana kao najsloženijeg proznog žanra pratimo od dva rada autorskoga dvojca Osman – Aziza. Osman Nuri Hadžić (1869–1937) i Ivan Aziz Miličević (1868–1950) ovim pseudonimom potpisat će svoja dva romana, kojima se ujedno i otvara ovaj žanr u bošnjačkoj književnosti: *Bez nade* iz 1895. i *Bez svrhe* iz 1897. godine. U romanu *Bez nade* radnja teče od sredine 1879. godine i traje do jeseni 1884, “izostavljajući sam prikaz oružanog sukoba” (Rizvić), dok vrijeme u romanu *Bez svrhe* neće biti preciznije prepoznatljivo, osim da je riječ o već uspostavljenoj austrougarskoj vlasti. Zajedničko za oba romana jeste neskrivena autorska namjera društvenog, nacionalnog i političkog prosvjećivanja Bošnjaka. Dok će prvi roman u slojevima sadržavati sevdalinske scene ašikovanja, rezonerske zaključke o trenutnom društveno-političkom stanju, čisto pamfletističke stranice o prilagođavanju Bošnjaka novim vrijednostima, drugi će roman sasvim u naturalističkom maniru za prostor radnje uzeti mračan i memljiv prostor medrese. Na idejnom planu u romanu će biti dominantno prisutne žustre rasprave o “novom” i “starom”, s posebnim ciljem kritiziranja tadašnje uleme te propagiranja hrvatskih nacionalnih ideja uz zadržavanje pripadnosti islamu, od kojih će neke postati ustaljenim temama unutarbošnjačkog sporenja u godinama koje uslijede. Dok će *Bez svrhe*, kako smo kazali, biti u naturalističkom duhu, roman *Bez nade* još je na razmeđu romantičarskog i realističnog. S jedne strane, razaznajemo potrebu pripovjedača da opiše događaj vjerno, bez emotivnog nanosa, dok će, s druge strane, sasvim uroniti u treperave scene ašikovanja dvoje zaljubljenih ili sentimentalnih uzdaha za prošlim i boljim

vremenima. Strože uzevši, ovi su romani bliže razuđenoj i preobimnoj pripovijesti nego romanesknoj strukturi, kako zbog plošnosti karaktera likova tako i zbog pojednostavljenih narativnih strategija, što je, u principu, odlika i drugih romanesknih tradicija na Balkanu tog razdoblja.

Između ova dva romana pod istim zajedničkim pseudonimom objavljuju zbirku pripovijedaka *Na pragu novog doba* (1896), koja u potpunosti nastavlja poetički i idejni koncept romana *Bez nade*. Od palete likova intelektualaca, oportunisti, tvrdolinijaša do nihilista, autori nastavljaju svoju ideju osvješćivanja bošnjačkog naroda, a sve kroz primjere uspelih i neuspjelih životnih odluka. Upravo ćemo u tom kontinuitetu nastajanja ovih književnih tekstova prepoznati svojevrsno odustajanje od utjecaja romantičarskog senzibiliteta na realistični pogled na svijet.

Zbog sudjelovanja hrvatskog pisca u ovom autorskom dvojcu, za prvi roman bošnjačke književnosti važi *Zeleno busenje* Edhema Mulabdića (1862–1954) iz 1898. godine. Za razliku od prethodna dva, u ovom će romanu biti dominantno prisutna sevdalinsko-baladeskna ambijentalnost, koja će u prvi plan izbaciti naglašenu emociju, te će analitička racionalnost rezonera skoro sasvim biti potisnuta u drugi plan. Posmatrano iz vizure hronotopa, radnja *Zelenog busenja* počinje u posljednjim danima osmanske vlasti i traje do pada većeg dijela Bosne pod austro-ugarsku upravu, a mjesto dešavanja radnje jesu bosanski gradić Maglaj i njegova okolica. U navedenim segmentima posebnosti ovoga djela ogleda se i njegovo značajno poetičko iskoračenje u dotadašnjem razvoju bosanskohercegovačkog romana, dok će u strukturnom smislu svi ovi romani biti istovjetnih sklonosti ka dugom ravnolinijskom pripovijedanju. S druge strane, snažna prisutnost propagandnog diskursa, i otvorenog i skrivenog, učinila je da prisustvo romantičarskog nadvlada realističko do te mjere da je u momentima realističko prisutno tek u tragovima. Čak i u primjeru romana *Bez svrhe*, romantičarsko i naturalističko, kao dva suprotna polariteta, sasma će nadvladati realističko.

Iako srodni po više osnova, među ova tri bošnjačka romana ipak se u nekoliko izdvaja *Zelena busenje*, ponajviše znatno iznijansiranim karakterizacijom likova, pripovijedanjem koje je lišeno otvorenog angažmana, snažnijim zaokretima u razvoju fabule te slikama uvjerljivijeg emotivnog naboja. Činjenica da glavni junak žrtvuje najprije ljubav, a potom i život u odbrani domovine, iz savremene pozicije čitanja umanjuje romanu estetsku vrijednost, ali posmatrajući ga u skladu s vremenom u kojem nastaje i poetikom romantičarsko-sentimentalnog poimanja života, odluka pisca da "žrtvuje" glavnog junaka ni na koji način ne narušava njegovu književnu vrijednost.

Iste godine (1898) pojavit će se i posljednji Osman – Azizov zajednički književni rad *Pripovijesti iz bosanskog života*, zbirka pripovijedaka koja će ponoviti idejne stavove iz romanâ ovoga dvojca, a u poetičkom smislu neće bitnije nadrastiti dotadašnja okušavanja u pisanju ove forme. Samo dvije godine kasnije pojavljuje se i Mulabdićeva zbirka *Na obali Bosne*, kroz čije će se pripovijetke provlačiti nit snažnog moralnog didaktizma. Ove dvije zbirke obilježit će razvoj bošnjačke pripovijetke austrougarskog razdoblja, kako temama tako i narativnim tehnikama, što će u ukupnom historijskom razvoju ovog žanra u bošnjačkoj književnosti biti jedno od važnijih mjesta. Posebno kada se uzme u obzir koliko je preporodna pripovjedna praksa u bošnjačkoj tradiciji oslonjena samo na narodnu pripovijetku te poneku islamsku hićaju, što je svakako podrazumijevalo niz pripovjednih okušavanja do trenutka kada bi se ukazalo neko sasvim uspjele prozno djelo.

Dvadeseto stoljeće započinje pokretanjem prvog bošnjačkog književnog lista *Behar – list za pouku i zabavu* (1900–1911). List pokreću Edhem Mulabdić, Osman Nuri Hadžić i Safvet-beg Bašagić, tada već etablirani bošnjački književnici i kulturni radnici u Bosni i Hercegovini. Iako su bošnjački pisci objavljivali i u *Bosanskoj vili*, *Nadi* i *Zori*, list *Behar* ostat će periodična publikacija koja je najznačajnija za razvoj bošnjačke književnosti

ovog doba. Stranice *Behara* popunjavat će književni i izvanknjiževni radovi Bošnjaka koji će prezentirati društveno-političku stvarnost. Iz ovih tekstova ponajbolje možemo osjetiti snažne turbulencije, stavove, principe te polemike koje su u to doba potresale bošnjačku kulturnu zajednicu. U načelu list je već od same najave zagovarao “islamski duh”, kojim će biti prožeta djela domaćih autora, prevedene književnosti i usmenoknjiževne tradicije, spajajući tako slavensko porijeklo Bošnjaka i duh orijentalno-islamskog kulturnog kruga kojem pripadaju. Poseban zadatak koji su osnivači stavili pred svoj list jeste omogućiti piscima proizvodnju književnih radova, te su se na ovim stranicama okušavali brojni bošnjački pjesnici, pripovjedači i dramski pisci, kao i autori prvih književnih osvrtu. Upravo iz ovih razloga list *Behar* ostat će upamćen kao najsvjetliji trenutak u razvoju bošnjačkih periodičnih publikacija. Ovaj će list u više navrata biti djelimično ili u potpunosti bibliografski obrađen. To će najprije učiniti Alija Nametak sa zadatkom da evidentira folklorističku građu u deset godišta *Behara* (1957), potom Muhsin Rizvić (1971), te, u konačnici, u okviru projekta Instituta za književnost u Sarajevu *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine: 1850–1918*. (1991).

Ulazak u novo stoljeće obilježit će i pojavljivanje Bašagićeve, sada već znamenite *Kratke upute u prošlost Bosne i Hercegovine* (1900). S jedne strane, riječ je o prvom Bašagićevom izvanknjiževnom djelu, a, s druge strane, predstavlja prvu štampanu historiju Bosne na bosanskom jeziku. Autor će se ponajviše služiti Muvekitovom *Hronikom*, ali će mu koristiti i brojne druge osmanske historije, potom literatura hrvatskih i njemačkih historičara te, u konačnici, dokumenti i rukopisi iz vlastite biblioteke. Upravo će stoga ovo djelo među Bošnjacima zadugo važiti za najcitiraniji izvor u bavljenju različitim pitanjima iz oblasti prošlosti Bosne, uz evidentne Bašagićeve subjektivne zaključke, nepreciznosti i povremena paušalna zaključivanja. Uz nekoliko reprint izdanja (1994. i 1997), studija će naredno

izdanje čekati sve do 2020, i treće 2024. godine u povodu 90. godišnjice autorove smrti. To nam kazuje da se čitalačka publika nakon više od stotinu godina ponovno zainteresirala za ovo Bašagićevo kapitalno djelo, a da prethodna razdoblja nisu bila naklonjena ovoj vrsti literature.

Iste godine Bašagić objavljuje i svoj prvi cjeloviti dramski tekst *Abdullah-paša*, najprije u *Beharu*, a potom i kao posebnu knjigu, čime će žanr dramskog spjeva u bošnjačkoj književnosti dobiti potpuniji početak nego li je to bilo s fragmentom *Ali-paša* šest godina ranije. Iako znatno razvijeniji i u dramskom i u poetskom smislu, dramski spjev *Abdullah-paša* također je romantičarsko-simboličko djelo kojim se pokušava povući znakovita paralela između događaja iz 18. stoljeća i savremenog trenutka, i to kroz događaje koji su po sebi slični – povlačenje Osmanskog Carstva s određenih teritorija.

S druge strane, ekstremni srpski nacionalizam bit će iste, 1900. godine prezentiran zbirkom *Pobratimstvo* koju potpisuju Omer-beg Sulejmanpašić Skopljak (1870–1918), Osman Đikić (1879–1912) i Avdo Karabegović Halidbegov (1878–1908). Bošnjački pjesnički trojac neće odustajati od islamskih tema, osobito Đikić, ali će sva srpska srednjovjekovna i epska ikonografija biti snažno prisutna. Zamah “nacionaliziranja muslimana” nikad nije dolazio samo od “drugih”; u tim su projektima, pa i u ovom, učestvovali pojedinci iz bošnjačkih intelektualnih i književnih krugova, ali je sam rezultat tih i takvih stremljenja uvijek ostajao minoran. Ovakav pjesnički i ideološki poduhvat ostat će, na svu sreću, usamljeno mjesto u historiji bošnjačke književnosti. Usmjeravajući se ka religijskim temama Đikić već 1902. godine objavljuje zbirku *Muslimanskoj mladeži*, u kojoj donosi lirske iskaze o pojedinim poslanicima i događajima iz njihovih života, dok će se 1903. godine zbirkom *Ašiklije* usredotočiti ka ljubavnoj pjesmi, te će mu pjesme ove zbirke, iako skromnih estetskih uzleta, važiti za najkvalitetniji poetski rad.

Najznačajniji zaokret ka modernijim pjesničkim proizvodima ovog razdoblja donijet će poezija Avde Karabegovića Hasanbegova (1878–1900), čiju će zbirku *Pjesme* nakon autorove smrti, sastavljenu od objavljenih i pjesama iz rukopisa prirediti Svetozar Ćorović i objaviti 1902. godine u Beogradu, a u dvije knjige, 1903. i 1904. godine, u Somboru je objavljuju Stevan Benin, Dragoljub Filipović i Marko Popović. U novije vrijeme antologijski izbor njegove poezije donijet će Alija Isaković 1967. godine. Izrazita senzualnost neprestano i u snažnom intenzitetu struji kako kroz poeziju o domovini tako i kroz ljubavnu poeziju snažne erotizacije, čime je Hasanbegov, iako kratkog života, sebi osigurao prisustvo u kasnijim brojnim antologijskim izborima bošnjačke poezije. Njegov ulaz u poeziju dominantno je modernistički s još prisutnim snažnim tragovima romantizma, čime ga zapravo možemo sasvim utemeljeno tretirati pionikom modernističke poezije u bošnjačkoj književnosti na prijelazu stoljeća. Osim toga, Hasanbegov je uz Riza-bega Kapetanovića jedan od prvih bošnjačkih pjesnika soneta (*Srce moje, šta mi radiš sad?*), doduše još nevješto i u procesu okušavanja, ali će ti njegovi primjeri biti važan književnohistorijski iskorak, koji će najaviti sasvim zreo sonet iz Ćatićevog pera. Posebno su prisutne teme nezadovoljstva, razočarenja i očaja, dok će biti čestih intertekstualnih relacija prema antičkim motivima.

U ovom razdoblju pojavljuju se i prva dramska okušavanja Hamida Šahinovića Ekrema: *Davo pod čergom* (1901/1902), *Orden* (1903/1904) i *Punica* (1904/1905), sve objavljene na stranicama *Behara*. Ove jednočinske šale posmatramo kao Šahinovićevo dramsko razigravanje za kasnije uspjelije komediografske radove. U njima je dominantan zaplet nespornazuma, koji se odvija u bosanskom ambijentu te je snažno natopljen senzibilitetom tog prostora. Budući da je rodonačelnik komediografskog rada, njegove će drame služiti kao važna referentna točka za brojna kasnija dramska uobličjenja u bošnjačkoj komediografiji.

U približno istim godinama pojavljuju se pjesnička okušavanja Muse Ćazima Ćatića (1878–1915) i Šemsudina Sarajlića (1887–1960), pri čemu će se prvi zadržati na pjesničkom izrazu, dok će drugi nešto kasnije preći na proznu formu novele i u toj formi biti znatno uspjeliji nego li je bio kao pjesnik. U ovoj prvoj fazi obojica će se oslanjati na standardni korpus tema i motiva romantizma s južnoslavenskog prostora, s modalitetima u lirskoj potki, utemeljenoj na usmenoknjiževnom izrazu sevdalinke. Tako će ovo razdoblje sve do 1908. godine u Ćatićevom pjesništvu biti prepoznato kao romantičarsko s povremenim naznakama ka moderni, dok će Sarajlić ostati na razini romantizma i moralnog didaktizma religijskog usmjerenja. U ovoj fazi njihovog razvoja prepoznatljivo je prisutan bašagićevski manir romantičarskog pjevanja, s ukupnim katalogom tema i motiva – savršene drage, vile u planini, ašikovanja, uzdaha...

U razvoju udruženjâ koja su bila usmjerena ka borbi Bošnjaka za svoja prava, koja ne mogu ostvariti kroz državne organe, važnu tačku čini 1903. godina i osnivanje kulturno-prosvjetnog društva muslimana *Gajret*. Ključni trenutak bila je odluka vlasti u Beču da prekine sa stipendiranjem djece iz Bosne, te Bošnjaci okupljeni oko lista *Behar*, u prvom redu Edhem Mulabdić i Safvet-beg Bašagić, a potom i Ahmed-beg i Ibrahim-beg Defterdarević, kao i niz drugih intelektualaca i uglednika iz bošnjačkog korpusa, pokreću društvo koje će nastaviti da brine o stipendiranju muslimanske djece iz siromašnih društvenih slojeva. Novoosnovano društvo privući će veliko interesiranje kako inteligencije tako i uleme, te će 1907. godine biti pokrenut i list *Gajret*. Sve do 1911. godine list neće imati ozbiljnija nacionalna trvenja, da bi dolaskom Osmana Đikića nacionalni smjer bio ekstremno srpski, što će mnoge članove odbiti od daljnje saradnje. List će s manjim prekidima izlaziti sve do 1941. godine i dolaska Nezavisne Države Hrvatske. Dvadesetih godina društvo se postepeno širi

na prostor Sanžaka i Beograda, te će mnogi bošnjački učenici i studenti tog doba biti stipendisti ovog udruženja.

Važan iskorak u razvoju bošnjačke poezije donijet će 1905. godina u kojoj se pojavljuje Bašagićeva zbirka *Misli i čuvstva*, kojom autor značajno iskoračuje u odnosu na svoj pjesnički prvijenac. Iako će prisutnost raznorodnih tema biti produžena i kroz pjesme ove knjige, njihovo je oblikovanje umnogome zrelije. Tako će i rodoljublje, i sevdisanje, i erotičnost, i hedonizam, i tesavvuf sada biti jezička refleksija zrelog unutarnjeg pjesnikovog emotivnog svijeta. Prijašnje ključanje većeg broja malih pjesničkih slika sada je zamijenjeno slikama velikog formata na kojima se smireno razaznaju svi detalji umjetnine. Uz *Razne pjesme*, *Istočno cvijeće*, *Ljubavne orgije* i *Ljubavnu siročad*, svoje je važno mjesto našla i jedna od najboljih religijskih poema na bosanskom jeziku *Na pučini svjetla*, čiji će jedan dio Eva de Vitray-Meyerovitch uvrstiti u svoju znamenitu *Antologiju sufijskih tekstova*. Ovaj će zreli Bašagić u stilsko-formacijskom smislu ostati romantičar, ali će filozofija života protkana kroz ovu zbirku nositi bogato životno i društveno-političko iskustvo pjesnika, čega nije ni moglo biti u zbirci iz 1896. godine.

Osim Bašagićeve zbirke, 1905. i 1906. godinu obilježit će i pojavljivanje dramskih spjevova: *Hadžun* Riza-bega Kapetanovića te *Angjelija* i *Hifzibeg* Hamida Šahinovića Ekrema. Za razliku od Kapetanovića, čija produkcija dramskih tekstova s ovim djelom i počinje i završava, Šahinović se najprije okušavao kraćim dramskim spjevovima *Na uranku* i *Na planini*, objavljenim na stranicama *Behara* (1904/1905) kao i navedenim dvama spjevovima prije integralnoga pojavljivanja. Sva tri spjeva pripadaju bašagićevskoj romantičarsko-simbolističkoj obradi historijskih tema, s tim što je Kapetanovićev *Hadžun* izvor našao u unutarporodičnim spletkama radi vlasti i imetka, dok je Šahinovićev *Hifzibeg*, osim historijskih činjenica o pogibiji Hifzi-bega Đumišića 1876. godine, intertekstualno povezan i s usmenom baladom, a *Angjelija* s tipskom strukturom usmene

epike Bošnjaka. U ovom razdoblju nastaju tri Đikićeva dramska teksta *Zlatija*, *Stana* i *Muhadžiri*. Prva je drama skoro cijela objavljena u *Bosansko-hercegovačkom glasniku* (1906), druga je zagubljena, a treća je dugo postojala samo u rukopisu. Ovi su dramski tekstovi ili prenapregnuti folklornim elementima sevdalinsko-baladesknog senzibiliteta (*Zlatija*) ili društvenim angažmanom (*Muhadžir*), iz čega se jasno iščitava autorova potreba da publici mladih bosanskohercegovačkih pozorišta ponudi njima dobro poznati ambijentalni kolorit ili jasnu poruku o neiseljavanju. Stoga će ovo dramskim okušavanjima bogato razdoblje označavati postepeno usvajanje dramske književnosti u bošnjačkoj kulturi. Posebno kada znamo da je drama u periodu Osman-skog Carstva postojala jedino kao “teatar sjenki – Karadžoz”, ovakve inovacije posmatramo kao svojevrsno, skoro pa potpuno, okretanje prema evropskim žanrovima. Činjenica da se i dalje na razini životnih promišljanja, tema i motiva refrenično pisci vraćaju temama Orijenta, jasno naznačava bogatstvo preplitanja u svakom od navedenih žanrovskih rješenja.

Drugi roman u bošnjačkoj književnosti nastajat će u ovom razdoblju, te će se djelimično pojaviti 1906. godine. Nakon desetak crtica društveno-kulturnog karaktera objavljivanih u *Sarajevskom listu* i *Beharu*, Hamid Šahinović Ekrem u *Bosansko-hercegovačkom glasniku* objavljuje dvadesetak prvih stranica svog romana *Beskućnik*, ali ga ne uspijeva završiti. U periodu između dva svjetska rata ovim će se poslom pozabaviti njegov sin Munir Šahinović Ekrem, ali roman do danas nije integralno objavljen.

Vrhunac dramskog rada u bošnjačkoj književnosti austrougarskog razdoblja ostvarit će već naredne 1907. godine Hamid Šahinović Ekrem svojom “komedijom u tri čina” pod naslovom *Dva načelnika*. Kao i u svojim jednočinkama, ali sada znatno zrelije i uspjelije, Šahinović zaplet temelji na drami zabune, pri čemu oštro kritizira umišljenost, neobrazovanost, zaostalost i sklonost ka manipulaciji različitih upravljačkih struktura tog

vremena. U tehničko-izvođačkom smislu, ne izostaju ni dramski elementi niti su nemušto izvedeni. Naprotiv, Šahinović je u potpunosti ovladao komediografskom djelatnošću te kreira tekstove iznimnog kvaliteta. Tada će uslijediti i snažan povratak ka historijskim temama i to u dramskom spjevu *Zmaj od Bosne* (1907/1908), u kojem Šahinović obnavlja sjećanje na pokušaj Bošnjaka da u prvoj polovini 19. stoljeća dobiju autonomiju unutar Osmanskog Carstva. Autor slika snažan otpor bosanskih velikaša Porti, a pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića, što će na kraju biti u potpunosti osujećeno. Svakako da će modernitet biti prisutniji u komediografskim radovima nego u historijskim dramskim spjevovima, ali će i tu provijavati modernistička potreba za reinterpetacijom. Naime, godine u kojima se ovi radovi javljaju izrazito su nepovoljne za bošnjački visoki stalež, koji preko udruženja brine o srednjem i nižem društvenom sloju. Nepovoljnost se prije svega ogleda u brojnim “agrarnim reformama”, potom u društvenim krizama koje vode ka aneksiji i zabrani upotrebe imena jezika.

Ova će 1907. godina za razvoj kulturnog i nacionalnog identiteta Bošnjaka ostati važnom zbog carskog dekreta kojim se zabranjuje daljnja upotreba imena “bosanski jezik”, te se nalaže upotreba imena “srpsko-hrvatski jezik”. Ovaj će događaj u potpunosti odrediti daljnji život dugostoljetnog imena jezika Bošnjaka i drugih stanovnika Bosne koji su ga doživljavali svojim, te će kasnija revitalizacija ići dosta usporeno i uz stalna osporavanja. Cjelokupan društveno-politički ambijent bio je na štetu Bošnjaka, koji se nisu u potpunosti znali nositi s novonastalim okolnostima da se za svaki pojedinačan problem ili osporavanje moraju zasebno boriti, što u prethodnim stoljećima nisu morali. Činjenica da su izrazito snažni pritisci, kako Monarhije tako i ostala dva naroda u Bosni koji pod izravnim utjecajem svojih matica grubo razgrađuju bosanski kulturni prostor, učinila je da će posljedice tih otežanih snalaženja iz ovoga razdoblja biti prenošene i na naredne periode. Iste godine

Safvet-beg Bašagić pokreće političko-propagandni list *Ogledalo*, pokušavajući da informira i obrazuje bošnjačkog čovjeka o brojnim podvalama agrarne reforme koju provodi Carstvo. Zbog toga će Bašagić i ući u otvoreni sukob s listom *Srpska riječ*, u kojem će ga okarakterizirati kao “nepozvanog advokata” bosanskohercegovačkih muslimana, nakon čega će uslijediti i brojna spletkarenja. Sasvim je bespredmetno komentirati koliko su ta spočitavanja iracionalna, jer optužbe da neko radi svoj posao, i to kao jedan od izuzetaka u tom vremenu, ukazuje koliko spletkarenja i politička ratovanja nekada imaju za cilj jedino da izbezume suprotni tabor, a o zajedničkom djelovanju i zajedničkim interesima svih stanovnika Bosne zapravo se ne može ni govoriti.

Za prijelomnu godinu u razvoju bošnjačke poezije ovog razdoblja uzimamo 1908. kada se pojavljuje Ćatićeva čisto simbolistička pjesma *Zambak*. Pod snažnim utjecajem istambulskih simbolista, s kojima se jedno vrijeme ondje intenzivno družio, Ćatić pravi zaokret ne samo u svom i u ukupnom bošnjačkom nego, u jednom segmentu posmatrano, i u ukupnom razvoju južnoslavenskog pjesništva. Iako će književna kritika sasvim pogrešno ukazivati kako je Ćatić simbolizam učio unutar Matoševog kruga, vrijeme pojavljivanja pjesme s jedne, te tekstovi Tina Ujevića i Antuna Gustava Matoša o Ćatiću, jasno ukazuju na njegovu superiornost u poznavanju principa ove stilske formacije u odnosu na svoje savremenike. Ćatićev simbolizam, kao što je bio slučaj i sa svim prethodnim pravcima, u kulturološkom smislu, tipična je slika svojevrsnog preplitanja Orijenta i Okcidenta, što je za simbolizam potpuni raritet.

Važan Ćatićev savremenik i nasljednik jeste Fadil Kurtagić (1889–1958), čije će prve pjesme objavljene u *Pobratimu* i *Beharu* od 1906. do 1908. godine nagovijestiti samosvojnog pjesnika, koji će kroz zagrebački krug pjesnika nakon 1909. izrasti u izuzetnog simbolistu. Njegov simbolizam neće, poput Ćatićevog, izrastati na sublimaciji senzibiliteta Orijenta

i racionalizma Okcidenta, već će sasvim biti okrenut poetici zapadnog simbolizma. Pjesnik se igra simbolima euforije, bijesa, smrada, bunta, požude te gradi poetiku neuhvatljive mladalačke potrage za “nečim drugim”.

Ovaj će period – kraj prve decenije 20. stoljeća – biti važan i po afirmaciji novele. Šemsudin Sarajlić sasvim se okreće ovom žanru te objavljuje svoj kraći prozni uradak *Razija*, potom Hamdija Mulić (1881–1944) sa svojim prosvjetiteljskim crticama, Abdurezak Hifzi Bjelevac (1886–1972) s prvim okušavanjima iz zbirke *Sličice i profili*, koja će biti integralno objavljena nešto kasnije (1911). Iako je još prisutna želja za poučavanjem, ovi su pripovjedači u nekim segmentima zrelije ušli u svijet realističnog pripovijedanja nego li je to bilo slučaj s njihovim prethodnicima. Povremeno će i dalje provijavati neka čisto romantičarska nit, ali će samo narativno vođenje priče biti znatno uspjelije, naročito u slučaju Sarajlićeve proze, koji i jeste najzreliji nasljednik-nastavljač u poetici mulabdićevske pripovijetke. Kraj ove decenije obilježit će odbrana doktorske disertacije *Die Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der islamischen Literatur* Safvet-bega Bašagića 1910. godine na univerzitetu u Beču kojom naučno bavljenje Bošnjaka bošnjačkom književnošću uopće, a posebno bošnjačkom književnošću na orijentalnim jezicima, poprima akademske okvire. Iste će godine Atif Hadžikadić odbraniti disertaciju pod naslovom *Der Dialekt der Stadt Derventa*, što predstavlja prvu dijalektološku disertaciju za koju je istraživanje vršeno na bosanskohercegovačkom prostoru, a koja će tek 2012. godine biti prevedena na bosanski jezik i objavljena.

Druga decenija 20. stoljeća započinje osnivanjem sarajevskog časopisa za društvena pitanja *Pregled*, jednog od najstarijih časopisa ove vrste u okruženju, koji i danas uspješno izlazi. Prve četiri godine, do početka Prvog svjetskog rata, zasigurno je najplodnije razdoblje u dotadašnjem razvoju bošnjačke književnosti austrougarskoga razdoblja: Muhamed Bekir Kalajdžić

(1892–1963) pokreće “Prvu muslimansku nakladnu knjižaru”, književni list *Biser* (1912) te “Muslimansku biblioteku” u Mostaru. Ovo pregnuće ostat će najznačajniji izdavački poduhvat u bošnjačkoj historiji sve do šezdesetih godina 20. stoljeća i pokretanja Biblioteke “Kulturno nasljeđe” izdavačkih kuća “Svjetlost” i “Veselin Masleša”. U ovoj će Kalajdžićevoj biblioteci izaći tridesetak omanjih studija, ponajviše iz oblasti islamskih nauka, etike i književnosti. I list i biblioteka imaju za cilj promicanje islamskog duha kroz poučno-zabavni sadržaj. Za razliku od tada već prohrvatskog *Behara* i prosrpskog *Gajreta*, *Biser* se ne opredjeljuje niti za jednu stranu već ustrajava na ideji bosanskih muslimana kao samosvojnog nacionalnog koncepta. Za glavnog urednika, kako lista tako i biblioteke, Kalajdžić uzima Musu Ćazima Ćatića, pjesnika koji tek treba proizvesti svoja najznačajnija poetska djela. Na stranicama *Bisera* brojni će se bošnjački pisci okušavati, a neki od njih i sasvim sazreti. Tako će i Ćatićev ciklus soneta *O ženi*, potom *Gazeli*, kao i brojne druge pjesme koje nastaju u ovom razdoblju, biti objavljene na stranicama ovog lista. Ni u svojim najzreljim ostvarenjima Ćatić ne odustaje od orijentalnih motiva radi promicanja zapadnih pjesničkih simbola, već sasvim samouvjereno upotrebljava i jedne i druge, nekada u odvojenim pjesmama, a nekada ih suptilno preplićući. Tako će u sedamnaest soneta donijeti slike žena Orijenta i Okcidenta, o svakoj ističući njezine posebnosti, kojima se podjednako divi. Bez obzira na to je li riječ o Merjem ili Sapfo, Fatimi Ez-Zehri ili Astarti, Ćatić svaki put gradi zaseban poetski svijet kojim želi reflektirati posebnosti svake od njih, ne uspoređujući ih niti ih osuđujući. Njegova temeljna nakana jeste divljenje ženi.

Ćatić će u Kalajdžićevom pregnuću biti pjesnik, urednik lista i biblioteke te prevodilac s turskog i arapskog jezika. U ovom će okviru Ćatić kao pjesnik sasvim sazreti i dosegnuti ulazak u najznačajniji krug bošnjačke poezije uopće. S druge strane, njegov urednički i prevodilački nerv ne bi došao do izražaja da

ga Kalajdžić nije prepoznao i na nesvakidašnji način okupirao poslom. Stoga će ovaj period u Ćatićevom razvoju biti označen kao najplodnije razdoblje u kojem nastaje zrela Ćatićeva poetika “erotike i mistike” u kojoj će se možda i najsnažnije u bošnjačkoj poeziji ikada preplitati čulnost i suzdržanost, vjervanje i grijeh te grijeh i pokajanje. Jedva da će dočekati objavljivanje svoje jedine zbirke *Pjesme* 1914. godine, a već naredne 1915. godine umire.

U godini osnivanja *Bisera* (1912) Safvet-beg Bašagić objavljuje skraćenu i za bosanski prostor prilagođenu verziju svoje doktorske disertacije pod naslovom *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, u kojoj će ponuditi do tada najozbiljniji prohod kroz razvoj bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima. Nešto kasnije uslijedit će dva ozbiljna nastavljača bašagićevskog biografsko-bibliografskog pristupa ovom pitanju – Mehmed Handžić i Hazim Šabanović, koji će svojim radovima omogućiti bavljenje poetikom samih tekstova.

U ovim će godinama svoj književni angažman i započeti i okončati jedina bošnjačka književnica austrougarskog razdoblja – Nafija Sarajlić (1893–1970). Ona će svoje kratke prozne tekstove u vidu crtica objavljivati pod naslovom *Teme* u *Zemanu* (1912) i *Biseru* (1913–1915. i 1918). Iako je bila u pripremi, štampanje zbirke ovih lirskih proza omeo je Prvi svjetski rat. Njezine su *Teme* najzreliji književni izraz ovog perioda. Umnogome je nadrasla kako svoje prethodnike tako i savremenike, ali su je životne okolnosti u potpunosti odvojile od prvotne nakane da od crtica nastanu pripovijetke. Izuzetan je kritičar društvene zbilje, a likovi njezinih kratkih proza sasvim su iznijansirani preciznim i britkim opaskama. Njezine su crtice doslovno kroki-crteži kratkih životnih situacija s jasnom porukom koju ne razvodnjava dodatnim pojašnjenjima.

Jedna važna književno-pedagoška karijera započet će u godinama pred sami Veliki rat. Iako će svoje radove najprije objavljivati u periodičnim publikacijama, prva zbirka moralno-didaktične

proze Hamdije Mulića pod naslovom *Iz života za život – priče za islamsku mladež* pojavit će se 1913. godine. Uz književna okušavanja, Mulić će se baviti prikupljanjem usmene književnosti i pisanjem radova iz oblasti pedagogije, što ga čini jednim od prvih bošnjačkih pedagoga. U njegovom će se književnom radu sve vrijeme preplitati usmenoknjiževno, etnopedagoško i pedagoško sa živo prisutnom željom za poučavanjem mladih čitalaca.

U istom ovom razdoblju započinju i Balkanski ratovi usmjereni ka protjerivanju osmanske uprave s prostora Balkana, što će biti svojevrsan uvod u Prvi svjetski rat, nakon kojeg će svijet izgledati sasvim drukčije – dvije velike imperije netragom nestaju – Osmansko Carstvo i Austro-Ugarska, a veći broj južnoslavenskih naroda pod patronatom evropskih sila gradi “zajedničku” državu. U osnovi će, zapravo, Kraljevina Srbija nakon Prvog svjetskog rata postati Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, jer će naslov i obim teritorija biti promijenjeni, ali će vladar ostati isti – kralj Aleksandar Karađorđević.

U godini početka Prvog svjetskog rata pojavit će se drugi Mulabdićev roman *Nova vremena* (1914), koji će znatno zaostajati kako za *Zelenim busenjem* tako i za ostalim romanima ovoga razdoblja, pa tako i za Mulabdićevim pripovijetkama. Sada angažiran ka osavremenjivanju poljoprivrede i domaće ekonomije općenito, roman će biti sasvim neuvjerljiv u svom protežiranju osnovne teze. Prvi roman Abdurezaka Hifzi Bjelevca *Pod drugim suncem* najprije će biti objavljivan na stranicama *Bisera* (1912–1914), a potom integralno (1914). Ovim će romanom Bjelevac otvoriti svoj bogati romaneskni opus “ženskih tema” sa snažnim nanosom mladoturskih ideja. Kraj ovog razdoblja nije donio neka velika književna ostvarenja, ali je u književnohistorijskom smislu važna prekretnica ka novim tendencijama.

Prvi svjetski rat i započinje i završava kao politički akt rekonstrukcije svjetskih utjecaja. Osmansko, Njemačko i Austro-

-Ugarsko carstvo nestaju, a na teritoriji nekadašnje osmanske države nastaju nove kolonije. Usljed složenih društveno-političkih okolnosti Bošnjaci kao narod nalaze se ponajviše u austrougarskim i osmanskim vojnim trupama, dok će ih u manjem broju biti prisutno u srpskim vojnim jedinicama, te se zapravo u ovom ratu bore na različitim stranama i za različite tuđe interese. To će se izuzetno negativno odraziti u kasnijim razdobljima, jer tendencije novih vladara uporno se ustremljuju ka majorizaciji muslimanskog stanovništva na ovim prostorima, bez obzira na njihovu narodnosnu opredjeljenost. Brojni primjeri progona, zabrana i aparthejda prema bošnjačkoj intelektualnoj zajednici najbolje oslikavaju opće stanje u zemlji.

U toku Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata srpska će vojska zauzeti prostor Sandžaka, Kosova i dio Makedonije, dok će po završetku rata sebi pripojiti i prostor Vojvodine. Hrvatska i Slovenija prvi put dobijaju neki oblik samostalnog odlučivanja, te se odlučuju pripojiti teritorijama Kraljevine Srbije, pri čemu je prostor Bosne priključen bez bilo kakvog odlučivanja u Sarajevu.

U narednim će se godinama razvidno ukazati da je nova država zapravo samo realizirana želja srpske politike ka velikosrpskim interesima, odnosno ka povratku svih "srpskih zemalja" i maksimalnom širenju na nova područja. Činjenica da su neke zajednice – hrvatska, slovenačka i makedonska – ovo stanje prestrojavanja uspješno iskoristile za svoja kasnija nacionalna sazrijevanja ni na koji način ne umanjuje primarne tendencije i realizirane aspiracije.

Bosna i Hercegovina nakon srednjovjekovne samostalnosti, aktivnog sudjelovanja u osmanskoj politici, austrougarskog protektorata, definitivno gubi svoju državnost s proglašenjem Kraljevine SHS, te će ovo razdoblje, sve do Drugog svjetskog rata, Bosnu gurnuti u zapećak društveno-političkog i kulturnog rasta i razvoja. Sam Muhamed Bekir Kalajdžić pokušat će

obnoviti list *Biser* 1918. godine. Izlazit će samo šest mjeseci i definitivno će se ugasiti. Izdavačka kuća nastavit će postojati, ali će njezina produktivnost iz austrougarskog razdoblja otići u nepovrat, te će Prvi svjetski rat označiti kraj jednog sasvim uspješnog doba za Bosnu i Bošnjake. Ono što bude uslijedilo umnogome će unazaditi razvoj bošnjačke intelektualne i političke misli te književnu produkciju.

Tokom Prvog svjetskog rata Bjelevac objavljuje roman *Minka* (1917), koji će do danas ostati najštampanije Bjelevčevo djelo, kako zbog teme proevropske emancipacije Bošnjakinje, ljubavnih trokutova glavnih junaka, mladoturskog pokreta, tako i zbog iznevjerenih očekivanja, propalih nadanja i jednostavne psihologizacije u postupku sazrijevanja naslovne junakinje romana.

Razvoj žanrova u razdoblju austrougarske okupacije različito teče za svaki od njih pojedinačno. Najprimjetniji razvoj imaju ljubavna poezija i komedija. Dok ljubavna poezija bilježi izuzetno ozbiljan razvoj od podražavanja sevdalinke do visokog simbolizma, a komedija od jednočinskih šala do kvalitetne komedije zabune, pripovijetke se kreću tek od priča poučno-zabavnog karaktera do proširenih novela i "junačkih" pripovijesti, a pritom romani imaju uzlaznu putanju sazrijevanja do *Zelenog busenja* i silaznu te stagnirajuću putanju nakon njega. Među dramskim se tekstovima posebno ističe drama *Ćorav račun* Saliha Kazazovića, koja će biti ocijenjena kao svojevrsni vodvilj, budući da nema jedinstvenu dramsku nit već su scene razigrane i kreirane radi samog efekta humora.

Kvalitet književne produkcije, bogatstvo intelektualnog razvoja te društveno-politički ambijent bošnjačka kultura nakon austrougarskog razdoblja neće imati sve do sredine šezdesetih godina 20. stoljeća. Cijeli taj period od pola stoljeća, nekada u manjoj nekada u većoj mjeri, bit će svojevrsni vakuum unutar kojega su dešavanja svedena na minimum ili

su sasvim okrenuta od interesa bošnjačke nacionalne zajednice, a ne okrenuta ka njima. Tokom tog mučnog razdoblja bit će različitih državnih uređenja na ovom prostoru, ali će manifestacija svojevrsne segregacije bošnjačkog nacionalnog, kulturnog i vjerskog identiteta biti sve vrijeme u punom kapacitetu realizirana.

Međuratno i ratno doba (1918–1945)

#simbolizam
#ekspresionizam
#moderna
#socijalnknjiževnost

Prvi svjetski rat formalno-pravno započinje kao neispunjavanje ultimatumama koji je Austro-Ugarska dala Srbiji, a zbog njezine umiješanosti u atentat na nadvojvodu princa Ferdinanda 28. juna 1914. godine u Sarajevu. S druge strane, konačni rezultat Velikog rata jeste nestanak Austro-Ugarske, Njemačkog Carstva i Osmanskog Carstva, što upućuje na neke od razloge koje su do njega dovele.

Bošnjačka će književnost ovog razdoblja umnogome nastaviti poetički kontinuitet u vidu moralno-didaktičke i nacionalno-romantičarske književnosti. Neke od pisaca tog vremena zapravo nikako drugačije i nećemo tretirati osim kao pisce preporodnog doba. Iako svoj romansijerski angažman nastavlja i nakon rata, Abdurezak Bjelevac bit će uvijek tretiran samo kao pisac austrougarskog razdoblja, kao i Fadil Kurtagić, Edhem Mulabdić, Osman Nuri Hadžić i drugi, bez obzira na to što dio njihovog opusa nastaje u periodu nakon prestanka austrougarske okupacije.

Iako se pojavljuje tek nakon rata, najprije svojim sakupljačkim radom usmenoknjiževne tradicije, a potom i prvim novelističkim tekstovima, Alija Nametak (1906–1987) u dobroj mjeri nastaviti će poetiku svojih prethodnika. Iskorak možemo prepoznati u izoštravanju onih karakternih osobina svojih junaka koje iz moralizatorskih razloga želi istaći. U književno-teorijskom smislu junaci njegovih novela mogu se odrediti kao tipski, ali suptilnije poređenje s pređašnjim književnim

junacima u bošnjačkoj književnosti pokazuje da Nametak ipak čini svojevrsni iskorak. S druge strane, mjesto dešavanja radnje ponajčešće jeste mahala, čije će se prednosti isticati u brojnim općeživotnim turbulencijama kroz koje prolaze njegovi junaci. S jedne strane islam, a s druge čast i ponos narodnog čovjeka, stalna su potka njegovih novela. Nadrastanje vlastite poetike Nametak će ostvariti u svojim novelama *Sunce* i *Podne*, koje će sada otvoriti jedan sasvim nov književni svijet – svijet izuzetne čulnosti koja u potpunosti preplavljuje i skoro pa poništava sve zakonomjernosti prethodnih novela. Ovaj će iskorak biti važan, ali ipak nedovoljan da pokrene novu poetiku ovog pisca, te ćemo ove novele ponajprije tretirati više kao eksces unutar autorove moralizatorske proze, nego kao razvijanje nove književnopoetičke ideje.

I prve godine nakon Prvog svjetskog rata u znaku su “gluhog doba”. Bošnjaci su sada sasvim obespravljani, kako u nacionalnom tako i u državotvornom smislu: snažnije agrarne reforme nego u austrougarskom razdoblju brojne zemljoposjednike dovede do siromaštva; bošnjačka intelektualna zajednica u potpunosti je pomaknuta iz javnog prostora; u nacionalnom smislu Bošnjaci se mogu izjasniti kao Srbi, Hrvati ili čak Slovenci islamske vjeroispovijesti. Preciznije kazano, popisi stanovništva 1921. i 1931. podrazumijevali su popis po jeziku i religiji, što je sasvim poništilo postojanje Bošnjaka, Crnogoraca i Makedonaca na južnoslavenskom prostoru. Dakle, društveno-političke okolnosti bile su sasvim nenaklonjene Bošnjacima i njihovom razvoju, pa se urušavanje njihovoga etničkog identiteta nastavljalo. Nakon prvotnih političkih organiziranja Bošnjaka, koje je započeto Džabićevim pokretom iz 1899. godine, potom Muslimanskom narodnom organizacijom iz 1906, Bošnjaci su se uspjeli nanovo okupiti sada oko ideje Jugoslavenske muslimanske organizacije 1919. godine. Nove okolnosti u novoj državi ni po čemu nisu bile povoljnije od prethodnih, štaviše, intelektualna zajednica bila je primorana da se institucionalno-politički

redefinira. Organizacija će aktivno djelovati i u periodu rada Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1920–1921) i uspjet će se izboriti da Bosna u novom ustavu bude u “postojećim granicama”, što je značajan rezultat unutar iznimno nepovoljnih beogradskih i zagrebačkih stremljenja. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije bio je list *Pravda* koji je izlazio od 1919. do 1941. godine, a same su se ideje Organizacije propagirale i kroz listove *Vrijeme* (1919) i *Glasnik Jugoslovenske muslimanske organizacije* (1926).

Prva književna javljanja Bošnjaka nakon Prvog svjetskog rata pokrenut će sasvim novi talas u razvoju bošnjačke književnosti. Uz zbirku *Stihovi* Fadila Kurtagića iz 1919. godine, sastavljenu od ranije objavljenih pjesama, bošnjačka poezija već u toj godini u potpunosti formira sasvim novi razvojni tok. Svojom pjesničkom zbirkom *Nutarnji život* (1919) ovo će razdoblje otvoriti Hamza Humo, da bi knjigama *Haremska lirika* (1921) te *Haremske novele* (1922) Ahmed Muradbegović još snažnije uspostavio prijelaz iz estetike simbolizma i impresionizma ka estetici ekspresionizma, čime je tek postepeno bila zahvatana bošnjačka književnost. Oba će pjesnika često posezati za poetskim nasljeđem usmene i pisane tradicije, povremeno zadržavajući postojeća značenja, a češće rekreirajući nove slike iz značenjski premreženog materijala. Tako će slike ašikovanja, sevdalinskih ljubavnih razgovora, slike munare i mirisi ramazana nastaviti kontinuitet književnog života, s promjenom u značenjskim slojevima: od sjete do unutarnjeg rušenja, od melanholije do rezignacije, od sevdalinske do razdiruće boli, od rastanka do rascijepljenosti. Ovaj će fenomen još 1924. godine prepoznati Pero Slijepčević, kazavši kako se ova dva pisca uvrštavaju “svojim stilom među pisce hipermoderne kao izraziti ekspresionisti. Pišući obojica u stihu i prozi, oni u svojoj bujnoj fantaziji i burnoj reči kao da izlivaju nagomilanu

osetljivost bosanskog islama”¹. Ovim će tragom ići i kasniji istraživači Huminog književnog rada, među kojima će posebno vrijedna čitanja ponuditi Skender Kulenović, Radomir Konstantinović i Enes Duraković.

Upravo ovakva poetička linija nastavit će se i u narednim godinama razvoja bošnjačke književnosti: Humina pripovijest *Strast* (1923), Muradbegovićevo drama *Pomrčina krvi* (1923), Humine zbirke pjesama *Grad rima i ritmova* (1924) i *Sa ploča istočnih* (1925) te Muradbegovićevo knjiga novela *Nojemova lađa* (1924) i drama *Bijesno pseto* (1926). Paralelno s ovim djelima pojavljuju se i radovi anahronih i tema i stila, pri čemu prije svega mislimo na Bjelevčeve knjige *April-ske kiše* (1919), *Rene Logotetides* (1920), *Na kraju* (1921) i *Isčahureni leptiri* (1925), što će, nasreću, ostati izdvojen slučaj unutar već zahuktalog kretanja ka ekspresionističkom razumijevanju umjetnosti. Ovakvi odvojeni smjerovi tradicionalnog i modernog književnog stvaranja nastavit će svoj tok i u periodima koji budu uslijedili. Jedan od razloga jeste stalna potreba zajednice za obrađivanjem tradicionalnih tema na blago ili sasvim romantičarsko-realističan način pripovijedanja, kao svojevrsno ponovno preživljavanje kolektivnih buđenja, a koja bi slijedila nakon dužih ili kraćih zaborava ili nemara. Nove su književne tendencije u recentnoj književnoj kritici ocjenjivane kao izuzetno uspjele, te će recepcija konstantno ukazivati na to da je razvoj bošnjačke književnosti u potpunosti sinhroniziran s tekućom produkcijom ostalih naroda u državi. S tim u vezi, posmatranje integralne nacionalne književnosti Bošnjaka neće postojati, nego će pisci biti tretirani dijelom srpskog ili hrvatskog kulturno-književnog kruga, što će dodatno ukazivati na neprirodan ambijent u kojem se ova izvanredna pregnuća realiziraju.

¹ Pero Slijepčević: “A. Muradbegović: Haremska lirika, Nojemova lađa”, u: *Izabrana djela*, knj. I, prir. Radovan Vučković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo 1980, str. 338.

U ovim će godinama (1921) biti obnovljen list *Gajret*, koji će neko vrijeme funkcionirati kao jedino glasilo Bošnjaka, s tim što će politički kurs kako društva tako i lista ostati nepromijenjen – prosrpski. Dvadesetih se godina društvo širi i na prostor Novopazarskog sandžaka i Beograda, s posebnim usmjerenjem ka obrazovanju muslimanske omladine. Teško je reći koliko su same ideje društva bile promicane kroz odgoj unutar različitih kurseva i studentskih domova, ali ih je možda ponajbolje sagledati kroz brojne sudbine Bošnjaka koji su izrasli u intelektualni sloj društva. Stoga će 1923. godine biti osnovana *Narodna uzdanica* kao reakcija na sve glasniji prosrpski *Gajret*, odnosno kao pokušaj da se umanjí snažan srpski utjecaj na Bošnjake, što će se do kraja međuratnog perioda i ostvariti. Sama činjenica da se na čelu osnivačke inicijative *Narodne uzdanice* nalazi Edhem Mulabdić, koji je dvadeset godina ranije osnivač *Gajret*, ukazuje na svojevrsno zastranjenje udruženja od ideja iz vremena osnivanja. S vremenom će *Narodna uzdanica* postajati sve više prohrvatska, sve do Drugog svjetskog rata kada će biti zloupotrijebljena u političke svrhe Nezavisne Države Hrvatske.

Neke su se književne karijere završavale dok su neke tek započinjale. Dvije u nastajanju, čiji se obrisi tek naziru, jesu ona Skendera Kulenovića, koji će svojim *Očvalim primulama* (1927) nagovijestiti plodan razvoj soneta u modernoj bošnjačkoj književnosti, što će uslijediti nakon Drugog svjetskog rata, a druga Maka Dizdara, koji svojom zbirkom *Vidovopoljska noć* (1936), iako donosi pjesme socijalne tematike i naturalističkih slika, najavljuje jedan samosvojan pjesnički izraz. Premda neće dosegnuti niti jednog od prethodne dvojice, u ovim će godinama započeti književna karijera starijeg Dizdarevog brata Hamida Dizdara (1907–1967) i to zbirkom pjesama *Arabeske* (1929) i zbirkom priča *Kasaba šapće* (1933). Iako u književnosti nije mnogo ponudio, ostat će značajan kao novinar, sakupljač i priređivač usmene književnosti, kulturni radnik, bibliograf i bibliofil.

Prijelomna godina kako u Huminom književnom radu tako i u ukupnoj bošnjačkoj književnosti, a posebno u prozi i opet posebno u historijskom razvoju romana, jeste 1927. godina i pojava romana *Grozdantin kikot*. Ovaj lirski roman izuzetne čulnosti, koja nadrašta sve prijašnje i potonje Humine, čak i one pjesničke radove, pojavit će se iste godine kada se javlja i Bjelevčev roman *Melika*, a koji ostaje na tragu prethodnih piščevih književnih radova. Ta paradoksalna blizina davno prošle poetike, s jedne, i “hipermodernosti” s druge strane, obilježit će ne samo ovu godinu nego i cijeli razvoj bošnjačke historije, a samim tim i književnosti. Činjenica da se Humin roman pojavljuje u Beogradu, ćirilicom na ekavici, a Bjelevčev u Zagrebu, ne ukazuje na tadašnju ekspresionističku nadmoć Beograda u odnosu na Zagreb, čak je suprotno, ali ukazuje na nastavak ideološke podijeljenosti bošnjačkih intelektualnih krugova, dok će običan čovjek sve vrijeme biti sasvim svjestan da ni jedan ni drugi centar nisu njegovi centri.

Iste se godine (1927) pojavljuje i prvi broj *Novog Behara*, lista koji je zamišljen kao obnova davno ugašenog *Behara*. I zaista će novi časopis biti dostojan nasljednik prethodnog, te će okupljati sada novu generaciju bošnjačke književne scene: Ahmed Muradbegović, Hamid Dizdar, Alija Nametak, Husejn Đogo Dubravić, Ilijas Dobardžić, Hamza Humo, Hasan Kikić, kao i novu intelektualnu scenu: Muhamed Hadžijahić, Mehmed Džemaludin Čaušević, Mehmed Handžić pa do samog Tina Ujevića. Ovaj će list uspješno izlaziti sve do kraja Drugog svjetskog rata. Osim tekuće književnosti, *Novi Behar* donijet će i zavidan broj sakupljačke građe, što je također jedan od naslijeđenih zadataka iz prethodnog časopisa.

Naredne 1928. godine pojavljuju se dva djela, Humina pripovjedna zbirka *Pod žrvnjem vremena* i Muradbegovićev dramski uradak *Unesite mrtvaca*, što će u Huminom slučaju označiti

zaokruživanje estetskih dosega njegove pripovijetke, dok će Muradbegović tek započinjati raznolika okušavanja – od pastoralne i drame ranog egzistencijalizma, preko niza jednočin-ki do historijskih tema.

Tridesete godine 20. stoljeća bit će u znaku prestrojavanja bošnjačke intelektualne zajednice. Sada će već prohrvatska inteligencija okupljena oko *Narodne uzdanice* znatno nadjačati “gajretovce”, čime će sama polarizacija Bošnjaka i dalje ostati izuzetno naglašena. Početkom tridesetih godina (1933) tadašnje Vrhovno starješinstvo islamske vjerske zajednice pokrenut će *Glasnik*, kao prvo islamsko religijsko glasilo u Kraljevini Jugoslaviji. Ubrzo nakon toga (1937) bit će u Zagrebu pokrenut ljevičarski list mlade bošnjačke inteligencije pod simboličkim naslovom *Putokaz*, kojim će ponovno pokušati iscertavanje i usmjeravanje ka “novim vremenima”. Skender Kulenović, Hasan Kikić i Safet Krupić okupljeni oko urednika Šukrije Huskića formirat će novi talas ne samo u bošnjačkoj književnoj nego i u političkoj misli. Iako će usmjerenje lista često biti ocijenjeno kao socijalističko ili komunističko, njegova je ideja zapravo više išla u odmicanju od trenutnog stanja zajednice nego u primicanju proruskih ideja tog doba. Težnja lista jeste ukazivanje na moderne evropske tokove, na raskid s tradicionalnom učahurenosti, na brigu o običnom čovjeku iz naroda, na promicanje otvorenih tema o Istoku i Zapadu i Bošnjacima na međuprostoru ovih polariteta. S druge strane, socijalne teme ulaze u bošnjačku književnost još u vrijeme austrougarske okupacije, a ne s pojavom pisaca lijeve orijentacije, što se također često zna previdjeti. Prateći kontinuitet ovih i sličnih ideja, uviđamo kako se društveni sistemi mijenjaju, ali problemi zajednice i potreba za razvojem ostaju, s tom razlikom što će u austrougarskom periodu ideje biti umnogome istovjetne težnjama Monarhije, u periodu Kraljevine bit će u dubokoj sjeni javnosti, dok će nakon Drugog svjetskog rata biti u skladu s određenim tendencijama nove države.

U ovom će se razdoblju pojavljivati periodične publikacije uglavnom kratkoga daha: *Domovina* (1920–1922), *Novo Vrijeme* (1929–1931), *Hikjmet* (Tuzla) (1929–1936), *Literarna štampa* (1930), *Islamski svijet* (1932–1935), *Islamski glas* (1935/1936), *Muslimanska svijest* (1936–1941) i *Naša Bosna* (1939–1941). Rijetki od pobrojanih časopisa imali su rezerviran prostor za tekuću književnu produkciju, dok će *Literarna štampa* biti namijenjena poglavito književnosti s povremenim tekstovima iz islamskog svijeta.

Tridesete godine ponudit će književne proizvode šarolikih poetičkih usmjerenja i isto tako šarolike estetske vrijednosti. Paralelno s novim književnim tendencijama ekspresionizma, produbljivanja socijalnih tema i modernističkog odnosa prema tradiciji, javlja se svojim tradicionalističkim pripovijedanjem Alija Nametak i cijeli niz njegovih saputnika u književnosti: Džemila Hanumica Zekić, Sait Orahovac, Husejn Đogo Dubravić, Mustafa Grabčanović, Hamid Dizdar i Husein Muradbegović. Novi talas u književnosti također će proizvesti svoje saputnike: Ilijas Dobardžić, Husnija Čengić, Rasim Filipović i drugi, koji će stasavati uz Kikića, Humu i Muradbegovića, ali neće izrasti u pisce kanona. Upravo će stoga međuratni period jasno razlučiti dva toka u razvoju bošnjačke književnosti – ka modernizmu i ka tradicionalizmu, s razumljivim osciliranjima unutar samih tokova.

Važno ime u razvoju bošnjačke nauke o književnosti zasigurno je Fehim Bajraktarević (1889–1970), osnivač orijentalistike na Filološkom fakultetu u Beogradu, prevodilac s orijentalnih jezika, oštar kritičar orijentalnih bavljenja nakon Drugog svjetskog rata, sakupljač i tumač usmene književnosti, antologičar. Posebno su vrijedni pažnje njegovi radovi o mevludu hafiza Saliha Gaševića i o Nasrudin-hodži. Zbog svog tendencioznog imenovanja mevluda kao “srpske pesme o Muhamedu”, često je bio zaobilažen u ozbiljnijim pristupima ovoj temi. Bez obzira na sve, njegov doprinos razvoju bošnjačke književne kritike u

tom ranom razdoblju od izuzetne je važnosti. S druge strane, njegovi radovi o rječniku turcizama Abdulaha Škaljića umnogome su doprinijeli popravljaju ovoga kapitalnog projekta u novim izdanjima.

Humine novelističke zbirke *Slučaj Raba slikara* (1930) i *Ljubav na periferiji* (1936) te roman *Zgrada na ruševinama* (1939); Muradbegovićeve drame *Majka* (1934) i *Na Božjem putu* (1936) kao i zbirka novela *Svijet u opancima* (1936) te Kikićeva zbirka *Provincija u pozadini* (1935) i romani *Ho-ruk* (1936) i *Bukve* (1938) najznačajniji su književni proizvodi iz ove decenije, a svojim su temama i poetičkim iskoracima omogućili zreli razvoj bošnjačke književnosti – od romantičarsko-realističkog prosedea austrougarskog razdoblja ka modernizmu nakon Drugog svjetskog rata. Ovo je središnje razdoblje po kulturnim pojavama iznimno oskudno, kao i po broju časopisa, novih izdanja, prevodilačkog ili naučnog rada, ali ta rijetka djela uspješno su pratila ključne tendencije književnosti na južnoslavenskom i evropskom prostoru. Samu aktuelnu estetiku, koju vjerno slijede, ova djela sublimiraju s kulturnim nasljeđem Bosne, društveno-političkim iskustvom Bošnjaka i vlastitim osjećajem za popravljanjem trenutnoga stanja. Stoga će ova djela omogućiti pojavljivanje Dizdara, Selimovića, Sušića i Kulenovića, bardova bošnjačke književnosti, što u književnohistorijskom smislu djelima međuratnog razdoblja daje važno mjesto unutar razvojnog slijeda ove književnosti. Čak, posmatrajući samu estetiku u okviru ekspresionističke stilsko-formacijske škole, prepoznajemo zavidan uspjeh ovih djela ostvaren u nimalo povoljnim okolnostima.

Od navedenih djela ove decenije jedino će Kikićeva *Provincija u pozadini* ući u kanon bošnjačke književnosti, dok ni Humo ni Muradbegović neće više ponoviti uspjehe iz prethodne decenije: niti će Humo nadrastiti *Grozdanin kikot*, niti Muradbegović *Bijesno pseto* i *Pomrčinu krvi*. Stoga će *Provincija* ostati najznačajnija pripovjedna zbirka bošnjačkog međuraća, jer ni Nametak

ni Muradbegović svojim se prozama nisu uspjeli mnogo odmaknuti od pripovijedanja Mulabdića i Sarajlića, dok će Kikićeva zbirka znatno pomaknuti granice moderne naracije. Osim same teme – austrougarska trauma Bosne – ekstatične slike života u Bosni kao provinciji unutar velike monarhije, snažna empatija nad socijalnom slikom upitnog opstanka pojedinca, ekspresionistički kolorit i u konačnici igra komentarima unutar zagrada (što je na neki način prethodnica postmodernističke narativne igre), ovu je zbirku snažno postavila u sami vrh bošnjačke pripovijetke uopće.

Linija “ka tradicionalizmu” kao da prati kontinuitet moralno-didaktičke književnosti iz alhamijado kulture, te nastavlja nuditi književne radove slabije estetske snage, ali izuzetne odgojne vrijednosti. Posmatrajući Nametkove novelističke zbirke *Bajram žrtava* (1931) i *Dobri Bošnjani* (1937) jasno uviđamo tendenciju pučke književnosti u novom ruhu nekog zakašnjelog realizma. Tipski junaci kao nosioci određenog etičkog principa, mahala kao univerzalni ambijent i jasno moralno razgraničenje na ispravno i neispravno, odredili su ove novele kao poučnu prozu.

Iako će u vrijeme pojavljivanja svojih pripovijedaka biti na margini književnog života, radovi Zije Dizdarevića postat će važan međaš u razvoju bošnjačke proze. Izbrušen osjećaj za pripovijedanjem, jednostavni dijalozi kojima se više dočarava situacija nego što se nešto saznaje, slike sastavljene od jedne istaknute boje unutar općeg sivila i jednog reskog zvuka unutar općeg muka, umnogome su nadgradili dotadašnje pripovijedanje, bilo ono ekspresionističko sa socijalnim okvirom bilo ono tradicionalno s didaktičkim karakterom. Budući da za života ne stiže objaviti zbirku, Dizdarević biva afirmiran tek posthumnim objavljivanjem zbirke *Pripovijetke* 1948. godine.

Naknadna je kanonizacija provedena i u slučaju Husejna Đoge Dubravića, čiji je komediografski rad u međuratnom periodu ostao sasvim po strani u odnosu na jedini roman *Sreća*

mladog Ljubovića, objavljivan najprije na stranicama *Novog Behara* (1933–1935) da bi se prvo integralno izdanje pojavilo tek 2005. godine zahvaljujući angažmanu Muniba Maglajlića i Bošnjačke zajednice kulture “Preporod” u Gradačcu. Uvjetni ulazak u kanon desit će se koju godinu kasnije (2007) uvrštavanjem ovoga romana u ediciju “Bošnjačka književnost u 100 knjiga”. Budući da roman prati baladu o smrznutim svatovima kao jednu od važnijih tema ovog žanra u usmenoj književnosti, što je iznimna rijetkost u pisanoknjiževnoj produkciji, to je u periodu kada se javlja za historijski razvoj bošnjačke književnosti, ili preciznije bošnjačkog romana, od izuzetne važnosti. S druge strane, realistično-sentimentalan način kreiranja slika stavlja ga u pozadinsku poziciju u odnosu na književne proizvode istog razdoblja.

Zakašnjelo objavljivanje djela iz bošnjačkog međuraća važan je pokazatelj teških društveno-političkih okolnosti u tom periodu. Tome će svjedočiti, osim Dizdarevićevog i Đoginog slučaja, i objavljivanje *Izabranih pjesama* Husnije Čengića 1989. godine, zbirke *Lirika* Ilijasa Dobardžića 2001. godine, romana *Ponos* Ahmeda Muradbegovića 2004. te zbirke *Zeleni biseri* Džemile Hanumice Zekić 2019. godine. Težak život intelektualca, nemogućnost objavljivanja knjiga, rijetka izdanja u Sarajevu a nacionalno obilježena objavljivanjem u Beogradu i Zagrebu, učinila su da navedeni pisci svoju punu afirmaciju dobiju više od pola stoljeća kasnije. S druge strane, činjenica da Bošnjaci osjećaju potrebu za zakašnjelom afirmacijom svojih pisaca, pa i za naknadnom kanonizacijom, ukazuje na svojevrsno razvijanje svijesti unutar intelektualnih krugova o važnosti zaokruživanja cjeline, revitalizacije književnih proizvoda kod čitalaca i ispunjavanju praznina unutar historije bošnjačke književnosti.

Četrdesete godine 20. stoljeća bit će u znaku Drugog svjetskog rata koji se s prostora zapadne i istočne Evrope postepeno približavao Balkanu. Malo je književnih djela koja su u ovoj deceniji bila objavljena netom prije ili tokom samog početka rata:

Ramazanske priče (1941) Alije Nametka, *U vezirovim odajama* (1941) Ahmeda Muradbegovića i zbirka poezije *Lirski akvareli* (1941) Saliha Alića. Obje pripovjedne zbirke, Nametkova i Muradbegovićeve, oslikavaju čovjekovu potrebu da se u nemirnim vremenima vrati anegdotskoj i/ili poučnoj fabuli, dok vremena za igru jezičkom umjetninom postepeno ponestaje. Stoga nas ove zbirke u praskozorje rata vraćaju realističkom pripovijedanju i najjednostavnijoj od društvenih funkcija književnosti – “da pouči i zabavi”. S druge strane, Alićeva zbirka donosi suptilno pretakanje impresionističkog i simbolističkog doživljaja svijeta u jedan sasvim nov pjesnički izraz. Usljed teških životnih okolnosti, književna produkcija Saliha Alića neće doživjeti ozbiljniji tretman, a njegovo će se promicanje i kanonizacija ostvarit tek 1991. godine u okviru edicije “Muslimanska književnost XX vijeka” u 25 knjiga, gdje će ga uvrstiti Enes Duraković.

Prvi političko-politološki tekst donosi Suljaga Salihagić 1940. godine: *Mi bos. herc. muslimani u krilu jugoslovenske zajednice*. Knjižica je štampana u štampariji “Zvonimir Jović i Co” u Banjoj Luci, bez imena izdavača. Zbog neodgovarajućeg sadržaja izdat je nalog za uništenje cjelokupnog tiraža, ali je nekoliko primjeraka ipak spašeno, te je devedesetih godina u Sarajevu objavljen reprint knjige. O samom autoru poznato je vrlo malo podataka, ali je sam rad od izuzetnog značaja za razumijevanje tokova u kojima Bošnjaci prolaze brojne faze u definiranju vlastitog političkog identiteta. I sam zaveden idejom srpskog narodnosnog identiteta, ovaj se vrsni poznavalac društveno-političkih tokova u kojima su Bošnjaci živjeli ovom knjižicom / raspravom odriče vlastite zablude i iscertava put koji bošnjački intelektualac treba slijediti – vlastiti narodnosni i nacionalni identitet.

Invazija Trojnog pakta na Kraljevinu Jugoslaviju započela je 6. aprila 1941. godine; 10. aprila u Zagrebu je proglašena Nezavisna Država Hrvatska, a 17. aprila je kralj Petar II Karadorđević

potpisao kapitulaciju zemlje, nakon čega je uslijedilo komadanje jugoslavenske teritorije između Njemačke, Mađarske, Italije i Bugarske. Bosna i Hercegovina sve do kraja Drugog svjetskog rata ostala je u sastavu Nezavisne Države Hrvatske, čemu je nakratko pripadao i Sandžak, da bi ubrzo bio uključen u sastav Srbije Milana Nedića. Kao što je Nezavisna Država Hrvatska pod Antom Pavelićem bila dijelom fašističkog Trećega Rajha, tako je funkcionirala i Srbija pod Milanom Nedićem.

Kulturni i književni razvoj Bošnjaka u ovom razdoblju u znatnoj je mjeri bio uvjetovan njihovim statusom. Unutar ideologije Nezavisne Države Hrvatske Bošnjaci su tretirani kao "Hrvati islamske vjere", što je zavelo dio intelektualne zajednice Bošnjaka da povjeruje u dobronamjernost tog sistema. S druge strane, dio intelektualne zajednice ostaje svjestan da srpsko ili hrvatsko nacionalno opredjeljenje Bošnjacima nikada nije donijelo ništa dobro, te podižu glas protiv progona i zločina nad Jevrejima i Srbima. Posebno će se istaći Mehmed-efendija Handžić i Kasim-efendija Dobrača, koji će pokrenuti inicijativu za potpisivanjem "Sarajevske rezolucije". Na identičan će se način pokrenuti i rezolucije u Banjoj Luci, Mostaru, Prijedoru, Bijeljini, Tuzli, Bosanskoj Dubici i Visokom. S druge strane, Bošnjaci sve vrijeme učestvuju u pokretu otpora i partizanskim borbama za oslobođenje južnoslavenskih teritorija, kao i unutar brojnih lokalnih "narodnih milicija" kojima žele zaštititi muslimanska sela od brojnih vojnih i paravojnih formacija, a koje su često bile u pljačkaškim pohodima.

Budući da se u ovom periodu kulturni i književni život aktivno mogao odvijati samo u Sarajevu, uglavnom se objavljuju nova izdanja bošnjačke književnosti preporodnog doba, s povremenim pojavljivanjem tekuće književne produkcije. Od novih književnih djela koja će se pojaviti do kraja Drugog svjetskog rata valja spomenuti: Muradbegovićeve drame

Rasemin sevdah (1942), kao preradu drame *Unesite mrtvaca*, potom historijsku dramu *Husein-beg Gradašćević* (1942) i *Ljubav u planini* (1944); roman *Legenda o Ali-paši* (1944) Envera Čolakovića, da bi svi preostali radovi bili iz pera Alije Nametka: *Za obraz* (1942), *Omer za načvama* (1942), *Mladić u prirodi* (1943), *Sirotan Alija i Pojka* (1943), *Dan i sunce* (1944) i *Abdullah-paša u kasabi* (1945). Među pobrojanim djelima nema važnijeg iskoraka, kako u proznom tako ni u dramskom književnom izrazu, ali će se kao osnovnoškolska lektira u savremenom trenutku izuzetnim pokazati upravo *Legenda o Ali-paši*, *Omer za načvama* i *Abdullah-paša u kasabi*, što ovim djelima daje iznimnu važnost unutar pedagoškog karaktera predmeta Bosanski jezik i književnost u osnovnoj školi. S tim u vezi, estetski skroman književni tekst u ovom je slučaju polučio rezultate unutar obrazovnog sistema, jer je načinom pripovijedanja i temom privukao pažnju kako različitih kreatora nastavnih programa tako i samih nastavnika i učenika.

U ovom će se periodu pojaviti i prva antologija nekog žanra bošnjačke književnosti. Abdurahman Nametak 1943. godine u Sarajevu objavljuje antologijski izbor pod naslovom *Izbor hrvatske muslimanske pripovjedke*. U antologiji će biti zastupljeni Edhem Mulabdić, Osman-Nuri Hadžić, Ivan A. Milićević, Hamid Šahinović, Fehim Spaho, Hasan Nametak, Abdullah Bušatlić, Muhamed Emin Dizdar, Riza-beg Kapetanović Ljubušak, Nafija Sarajlić, Hajdar Fazlagić i Hamdija Mulić. Antologija će zbog okolnosti u kojima se pojavila te zbog samog izdavača i priređivača biti sasvim prešućena u radovima nastajalim u periodu komunističke Jugoslavije.

Periodične publikacije tokom Drugog svjetskog rata nužno su s hrvatskim predznakom i s čestim elementima fašističke ideologije Trećeg Rajha i Nezavisne Države Hrvatske. Kao bošnjački kulturni i književni list možemo prepoznati *Osvit*, koji izlazi od 1942. do 1945. godine. Na njegovim stranicama pojavljivat će se skromna tekuća književna produkcija, uz obilje

propagandnih tekstova. Važna publikacija svakako je i *Sarajevska hrvatska pozornica* kao glasilo Hrvatskog državnog kazališta u Sarajevu, koje će donositi brojne eseje iz oblasti drame, kao i prikaze postavljenih predstava, te time postaje važnim izvorom u izučavanju kulturnog života Sarajeva tokom samog rata. Urednik ovoga glasila najprije je Hamid Dizdar, a potom Ahmed Muradbegović.

U ovom će razdoblju nastati jedna od emotivno najsnažnijih poema bošnjačke, a moguće i ukupne južnoslavenske književnosti. Poema *Stojanka majka Knežopoljka* Skendera Kulenovića nastat će u toku samog rata, negdje oko 1942. godine. Odmah će biti uključena u kulturni život partizanskih odreda, a nakon oslobođenja dugo će važiti za najštampanije književno djelo na južnoslavenskom prostoru. U prve tri četvrtine poema donosi snažne poetske slike majčinske boli zbog gubitka svoja tri sina, ali će u posljednjoj četvrtini prenatravan politički i ideološki angažman u potpunosti degradirati njezinu estetsku vrijednost, što će u konačnici i učiniti da pjesma s prestankom komunističke vlasti bude sasvim zaboravljena.

Međuratno doba u bošnjačkoj književnosti, iz brojnih društveno-političkih razloga, nije nastavilo onaj snažni zamah iz prve decenije 20. stoljeća, već je nanovo oblikovalo svoja poetička usmjerenja. Od žanrova najozbiljnije se uspjela razviti pripovijetka, zahvaljujući Kikićevim i Dizdarevićevim radovima; potom drama, koju će za domaće prilike Muradbegović razviti do evropskih standarda tog vremena, dok će roman ostati na Huminom *Grozdaninom kikotu*, a poezija će ostvariti najskromnije domete.

Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata (1945–1992)

#sorealizam
#egzistencijalizam
#moderna
#postmoderna

Bošnjačka književnost ovog razdoblja započinje prvim formalnim izdanjem Kulenovićeve poeme *Stojanka majka Knežopoljka* u izdavačkoj kući “Svjetlost” u Sarajevu 1945. godine. Ova će poema otvoriti niz socrealističke književnosti, ili književnosti o Narodnooslobodilačkoj borbi (1941–1945), ili “književnosti bunta i otpora”. Rijetki bošnjački pisci međuratnog razdoblja nastavljaju sa svojim književnim angažmanom, a za one koji uspjevaju nastaviti jedini okvir unutar kojega mogu pisati jeste upravo ovaj – socrealistički.

Iako je na zasjedanju ZAVNOBiH-a kazano kako Bosna nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska i hrvatska i muslimanska, već u prvim danima nakon formiranja nove države jasno je bilo da Bošnjaci neće biti priznati, a ni sama Bosna neće biti punopravna članica nove federalne tvorevine. S druge strane, dokidanje ZAVNOSA gurnut će Novopazarski sandžak u zapećak novih društveno-političkih tokova. Dio bošnjačkih pisaca nije preživio rat: Hamdija Mulić, Zija Dizdarević, Hasan Kikić, Ilija Dobardžić; jednom dijelu zabranjen je javni angažman: Edhem Mulabdić, Abdurezak Hifzi Bjelevac, Enver Čolaković, Husejin Đogo Dubravić, Alija Nametak, Ahmed Muradbegović, Džemila Hanumica Zekić, a mnogi značajniji bošnjački intelektualci bili su ubijeni ili su nestali pod nerazjašnjenim okolnostima. Među njima se posebno ističe nejasna smrt Mehmeda Handžića, ubistvo Mustafe Busuladžića, hapšenja i pogubljenja pripadnika organizacije “Mladi muslimani”.

Sve zajedno utjecalo je na razložno nepovjerenje Bošnjaka prema novoj državi, što je proizvelo sasvim sporadično javljanje u književnom i kulturnom životu nove Jugoslavije.

Pojedinci koji se okušavaju na književnom polju u prvim godinama nakon rata svoju poetiku usklađuju s trendom soc-realizma i ispisuju priče o narodnooslobodilačkoj borbi, bratstvu i jedinstvu te samoupravljanju (Šukrija Pandžo, Skender Kulenović, Mak Dizdar, Hamid Dizdar, Hamza Humo, Razija Handžić, Derviš Sušić i Meša Selimović, ponajviše u poratnoj periodici *Zora*, *Oslobođenje*, *Brazda*...). Takvi su trendovi i unutar sakupljanja i istraživanja usmene književnosti, te se pojavljuju zbirke partizanske usmene književnosti, kakva je zbirka iz 1949. godine Salke Nazečića *Slavne godine – narodne pjesme iz narodnooslobodilačkog rata i borbe za socijalizam*. Na književnom planu u periodici javljaju se rane pripovijetke Derviša Sušića, roman *Adem Čabrić* (1947) i drama *Tri svijeta* (1951) Hamze Hume, poema *Zbor derviša* (1949) Skendera Kulenovića, roman *Labudova poljana* (1952) Ahmeta Hromadžića, kao i prve zbirke poezije i proze: *U susretu* (1949) Izeta Sarajlića, *Prva četa* (1950) Meše Selimovića, *Jabučani* (1950), *S proleterima* (1950) i *Momče iz Vrgorca* (1954) Derviša Sušića, *Nad bezdanom* (1952) Zaima Topčića te poema *Ševa* (1952) Skendera Kulenovića. Dominantno su prisutne teme iz narodnooslobodilačke borbe, zatočeništva u logorima, teškog preživljavanja ratnih strahota, sa snažnim elementima moralnog didaktizma kroz ideje socijalističke budućnosti zajednice. Na sasvim realističan način autori, neko manje neko više uspješno, dočaravaju priče malog čovjeka u borbi za fizički opstanak, a kroz ideje o radnim ljudima i seljaku kao idealističkim slikama “novog čovjeka”. Iako na samom početku književnih karijera, već tada se sasvim jasno razaznaje umjetnički potencijal svakog od njih, koji će postepeno sazrijevati u narednoj deceniji. Za razliku od Selimovića i Sušića, koji će postati utemeljiteljima novijeg bošnjačkog romana, Kulenovića, koji će postati najbolji pisac soneta na južnoslavenskom

prostoru, Sarajlić neće ostvariti znatnije estetske pomake, već će u narednom periodu ponavljati vlastite dosege iz ovog razdoblja – izrazita liričnost, melanholija, slike iznevjerenih očekivanja, potraga za pravdom. Već u prvim godinama nakon revolucije pojavit će se zbirka *Komedije I* (1947) Skendera Kulenovića, koja će sadržati tri drame: *Djelidba*, *Včera* i *A šta sad?* Premijerno izvođenje *Djelidbe* u Narodnom pozorištu Sarajevo prekinuto je, jer je tadašnje visoko političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine demonstrativno napustilo predstavu. Kontroverznost teme ogleđa se u činjenici da predstavnici sva tri naroda podjednako pokušavaju da pokradu humanitarnu pomoć prilikom njezine djelidbe, što je, naravno, narušavalo idealiziranu sliku bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti. Novonastala će situacija u dobroj mjeri narušiti Kulenovićev status u javnosti, drama će sačekati do svoje ponovne premijere, a sam autor će se okretati neangažiranim temama.

Proces postepenog popuštanja rigidnog komunističkog sistema prema Bošnjacima započet će već 1950. godine dopuštanjem da se nastavi objavljivanje *Glasnika* Vrhovnog islamskog starješinstva, što je bilo obustavljeno 1945. godine kao oblik kazne zbog “saradnje s okupatorom”. Ova će promjena biti osnov za potencijalna kasnija relaksiranja odnosa Partije prema islamu i muslimanima, odnosno prema samoj organizaciji Islamske zajednice, naravno više prešutno nego zvanično, što će se ponajbolje osjetiti desetak godina poslije. U isto se vrijeme dešava i osnivanje Univerziteta u Sarajevu (1949) te Filozofskog fakulteta (1950), što će umnogome nagovijestiti promjene statusa Bosne i Hercegovine u odnosu na međuratni period kada je bila sasvim ostavljena u zapečku društvenih i kulturnih dešavanja.

Prekretnicu u razvoju novije bošnjačke književnosti ostvarit će zbirka pripovijedaka *Ram bulja* Ćamila Sijarića iz 1953. godine i poema *Plivačica* Maka Dizdara iz 1954. godine. Ovi će književni radovi pomaknuti fokus s kolektivnih ideja socijalizma

na plan intimnog, što će Sijarić ostvariti suptilnim slikama sandžačkog mentaliteta, a Dizdar impregniranim slikama ženske putenosti. Inovativnost pjesničkih slika *Plivačice* nadržava sve do tada poznato u lirskom izrazu na prostoru širem od bosansko-hercegovačkog. Iako se pojavljuje u isto vrijeme, poezija Husaina Tahmišića ostaje negdje na razmeđu Sarajlića i Dizdara, niti se sasvim zatvara kao Sarajlićeva, niti sasvim iskoračuje poput Dizdareve.

Iako je časopis *Pregled* postojao od 1946. godine a *Brazda* od 1948. godine, te su na svojim stranicama donosili kako književne tako i izvanknjiževne radove, u ovom se razdoblju pojavljuju dva najznačajnija bosanskohercegovačka časopisa vezana za književnost: *Život* (1952) i *Izraz* (1957). Sasvim je izvjesno da će samo gašenje dominantno socijalističke *Brazde* 1952. godine biti svojevrsno otvaranje vrata znatno širem *Životu*, a nešto kasnije i sasvim uskostručnom *Izrazu* – časopisu za književnu i umjetničku kritiku. Njihov se značaj ne ogleda tek na okvire i granice bosanskohercegovačkog prostora, već su ove periodične publikacije činile sami vrh južnoslavenske književne, književnokritičke, književnoteorijske i esejističke misli. Brojni bošnjački intelektualci kreirali su uredničku politiku ovih časopisa: Midhat Begić, Meša Selimović, Hamid Dizdar, Mak Dizdar, Husein Tahmišić, Kasim Prohić, Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Nedžad Ibrišimović, Alija Isaković, Irfan Horozović, Dževad Karahasan, Almir Zalihić, Ibrahim Kajan, Almir Bašović, a na njihovim stranicama pojavljivala su se sva značajnija imena iz tadašnje države, Evrope i Svijeta.

Važnu dionicu u razvoju očuvanja bošnjačke tradicije nakon Drugog svjetskog rata svakako čini objavljivanje usmene književnosti, podjednako lirike i epike. Sasvim je znakovito da se zbirka *Ljubavne narodne pjesme – Iz Bosne i Hercegovine* Hamida Dizdara, u kojoj sakupljač i redaktor donosi poglavito sevdalinke, pojavljuje iste 1953. godine s antologijskim izborom bošnjačke epike Mustafe Zirića *Junačke narodne pjesme (muslimanske)*

obje objavljene u Sarajevu, što će ukupno označiti ponovno bavljenje tradicijskim obrascima i novo oživljavanje svijesti o vlastitoj kulturi. Tih se godina svojim zbirkami javlja i Husein Tahmišćić: *Putnik života* (1954), a potom i *Budna vrteška* (1956), *Preludij za neimare* (1958) i *Neimari* (1960). Veoma rano dao se raspoznati njegov modernistički prosede u slikama osjećaja praznine, otuđenosti i prolaznosti, dok je prisustvo svjetlosti u rasponu od blještavila do mrklog mraka. Kao jezički kuriozitet Tahmišćićevog pjesništva jeste isključivo prisustvo ekavice u njegovoj poeziji, što ga nije uspjelo uključiti u postojeće historije srpske književnosti.

Desetak godina socrealizma naslijedit će isto toliko godina postepenog otklona od te ideje kada će se bošnjačka književnost stidljivo približavati vlastitim temama i vlastitoj kulturnoj posebnosti. U tom će se razdoblju javiti prvi Sijarićev roman *Bihorci* (1956), koji će privući pažnju književne javnosti kako samim mjestom dešavanja radnje – sandžačko selo Bihor – tako i muslimanskim imenima i muslimanskim koloritom, što je na južnoslavenskom prostoru za ovo razdoblje označavalo inovaciju. Već u ovom romanu Sijarić će se pokazati vrsnim podražavaocem usmenog pripovijedanja, kako na razini detektiranja društvenih zastranjenja, tako i na umijeću razvijanja narativnih strategija. Sasvim uspješno kreira karaktere glavnih protagonista svoje priče, sjenčeći devijacije kako bi čitaocu bile što raspoznatljivije u vlastitoj okolini. Iste se godine pojavljuje roman za djecu *Patuljak iz Zaboravljene zemlje* Ahmeta Hromadžića i naredne godine zbirka priča istog autora *Patuljak vam priča* (1957), što će do danas ostati među najboljim proznim ostvarenjima za djecu na južnoslavenskom prostoru. Bajkoviti svijet ove Hromadžićeve proze dobrano će se naslanjati kako na domaću, tako i na stranu, kako na orijentalnu, tako i na okcidentalnu bajku, ali sve vrijeme nudeći jedan sasvim autentičan i autohton “dječiji” narativ. Već 1958. godine pojavljuje se prva putopisna zbirka Zuke Džumhura *Nekrolog jednoj čaršiji*, u kojoj

će bosanski urbani kolorit biti suspregnut između prošlosti i sadašnjosti i još snažnije istaknut nego li je to u književnosti bilo prije. Kao kuriozitet često se spominje jedan od ukupno dva predgovora¹ koje je Andrić napisao, a koji se nalazi kao uvodno kazivanje u ovoj knjizi.

Pedesete godine u bošnjačkoj književnosti važne su i po pojavljivanju radova iz oblasti usmene književnosti i južnoslavenskog romantizma Salke Nazečića, osnivača Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Katedre za srpskohrvatski jezik i jugoslovenske književnosti (današnjeg Odsjeka za književnosti naroda Bosne i Hercegovine) te utemeljitelja katedre za usmenu književnost na ovom odsjeku. Jedan od važnijih Nazečićevih radova za Bošnjake jeste onaj iz 1951. godine *O nekim pitanjima muslimanskih epskih pjesama*, dok će njegova obimna studija biti iz šire oblasti epike: *Iz naše narodne epike, I dio – Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma (Prilog proučavanju postanka i razvoja naše narodne epike)* (1959).

U ovom će se periodu javiti i ženski pjesnički glas Bisere Alikadić *Minijature*, što će s poezijom Simhe Kabiljo i Tomislava Šipovca činiti zbirku *Intonacije* iz 1959. godine. Ono što će nedvosmisleno obilježiti poeziju Bisere Alikadić svakako je ženski glas o erotskom, što će, uz brojne identitarne i kosmopolitske ideje, do danas ostati njezina osobenost. Postepenu promjenu u hladnim socrealističkim pričama prepoznajemo u ranim romanima Derviša Sušića – *Ja, Danilo* (1960) i *Danilo u stavu mirno* (1961), u kojima će povratnik iz rata problematizirati smisao ratovanja i razliku između nada i obećanja naprema realiziranim životima u postratnom periodu. Postignuta je satirična slika s povremenom humornom relaksacijom, što zajedno ostvaruje roman nerazvučenog pripovijedanja.

Ćamil Sijarić će se u ovom razdoblju nastaviti razvijati kao pripovjedač sa snažnim uklonom ka usmenom narodnom

¹ Drugi predgovor Andrić piše za slovensko izdanje priča Isaka Samokovljice iz 1955. godine, kasnije objavljen u sarajevskom časopisu *Život*.

pripovjedaču. To će se posebno primijetiti u zbirkama priča *Zelen prsten na vodi* (1957), *Naša snaha i mi momci* (1962) i romanu *Kuću kućom čine lastavice* (1962), u kojima ćemo neupitno svjedočiti izvanrednom usponu klasičnog pričaoca, koji je u neprestanom traganju za “običnom temom” od koje će isplesti maestralnu umjetninu. Njegova je poetika sasvim zrela u tipičnom modernističkom maniru emancipacije čovjeka koji je u potrazi za nečim, najčešće za smislom onoga što radi ili za smislom samog života.

U narednih nekoliko godina pojavit će se pjesničke zbirke Maka Dizdara *Okrutnosti kruga* (1960) i *Koljena za Madonu* (1963), Kulenovićeve *Poeme* (1961) te Selimovićevi romani *Tišine* (1961) i *Magla i mjesčina* (1965). U datom se trenutku sva trojica još pripremaju za svoja najreprezentativnija djela, pri čemu će još u ovim zbirkama najblistaviji izvor prepoznati unutar vlastitog kulturnohistorijskog bića. Posmatrajući ova djela Dizdara, Kulenovića i Selimovića, možemo konstatirati da bi autori, čak i da nisu napisali svoja kasnija kapitalna djela, i na osnovu ovih zasigurno zavrijedili biti kanonskim piscima, na što će ponajbolje ukazati radovi koji su za cilj imali njihovu valorizaciju (Konstantinović, Duraković, Lagumdžija). Iako se Selimović još kreće unutar tematskog kruga Drugog svjetskog rata i borbe za slobodu, njegov pristup u pripovijedanju odgovara poetici zrele moderne, oslobođen je epske narativnosti a usmjeren ka filozofskom promišljanju o egzistenciji, što će u tehnici pripovijedanja, čak i na razini strukture rečenice, postepeno nagovještavati dolazak *Derviša*. S druge strane, Dizdar je u ovim dvjema pjesničkim zbirkama sasvim izvan socijalističkih ideja, kreće se od pjesničkih slika ekspresionističke boli ka dubokom egzistencijalnom promišljanju o smislu. Snažno se intertekstualno i citatno referira na biblijski tekst kao vlastiti bunt ateiziranju znanja i intelekta uopće, s povremenim i suptilnim aluzijama na formu natpisa na stećcima. Svoj književni život u ovom će razdoblju započeti i Sead Fetahagić i

to knjigom novela *Četvrtak poslije petka* (1960) u kojima ćemo raspoznavati naznake postepenog odmaka od moderne ka postmodernističkom pripovijedanju.

Iz pozicije bošnjačke recepcije književnog teksta “drugog” o nama, iznimno je važan tekst “‘Na Drini ćuprija’ i ‘Travnička hronika’ od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva” srpskog rodoljuba Šukrije Kurtovića koji izlazi 1961–1963. godine u nastavcima u emigrantskom časopisu *Bosanski pogledi*, a kao reakcija na dodjeljivanje Nobelove nagrade Andriću. Iako solunac i nacionalno opredijeljen kao Srbin, ovaj se bošnjački intelektualac oštro pobunio protiv stravičnih slika o karakternim osobinama Bošnjaka u Andrićevom djelu, prepoznajući autorovu sumanutu mržnju prema islamu i muslimanima. Ovaj će Kurtovićev tekst u godinama koje budu uslijedile pokrenuti niz bošnjačkih radova koji će iz ove pozicije kritički čitati Andrićev književni proizvod. S druge strane, aktivirat će se i ona čitanja koja na temelju odnosa fikcije i faksije zdušno staju u odbranu pisca, pokušavajući da svijet književnog djela u potpunosti odvoje od svijeta realnosti – što, kako je to praksa pokazala, zaправо i nije sasvim moguće.

Za razvoj bošnjačke književnosti važna je i 1961. godina u kojoj Vrhovno islamsko starješinstvo raspisuje konkurs za pisanje mevluda. Prvo mjesto osvaja Rešad Kadić, a drugo Vehbija Hodžić. Za razliku od Kadićevog mevluda, koji će više puta biti preštampan i često učen, Hodžićev će književno-religijski spjev ostati sasvim po strani; objavljen je prvi put 1975. godine, a drugi put 2022. godine u Novom Pazaru. Kadićev je *Mevlud* znatno poetičniji, s jedne strane, a s druge, autor se držao rasporeda od dvije temeljne cjeline – Poslanikovo rođenje i Noć Israa i Miradža, dok će se kod Hodžića pojaviti i scene iz drugih razdoblja historije islama. Rešad Kadić će u ovom razdoblju pod pseudonimom Al Radek objaviti niz krimi-romana i avanturističkih roto-romana: *Druga smrt dr. Langa* (1960), *Čovjek iz žute kuće* (1960), *Zlatni buda* (1961), *Klub četvorice* (1961), *Kralj*

hašiša (1962), sve u izdanju “Dnevnika” iz Novog Sada, a u okviru čuvene biblioteke *Romani X–100*. Nakon objavljivanja *Mevluda*, njegova će pažnja biti sasvim usmjerena samo na religijske i nacionalne teme: *Gazi Husrevbeg* (1966), *Pobožne pjesme bosansko-hercegovačkih muslimana* (1969, 1980), *Bašeskijin posljednji zapis* (1975), *Ilhamijin put u smrt* (1976), *Život i smrt hazreti Fatime* (1976) i *Hadži Lojo* (1982).

Početak šezdesetih godina (1963) bit će u znaku ustavne reforme kojom će se Jugoslavija sasvim distancirati od ranijeg sovjetskog pristupa kako socijalizmu tako i unutaršnjem uređenju. Sada će u potpunosti biti primijenjen princip samoupravljanja unutar svih slojeva sistema, kao i određenog stepena samostalnosti svake od republika članica Federacije, koja pritom mijenja i ime iz Federativna Narodna Republika Jugoslavija u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Time će se otvoriti brojne mogućnosti, kako za ekonomski tako i za kulturni rast i progres Bosne i Hercegovine.

Sredinom šezdesetih godina javit će se svojim radovima iz oblasti bošnjačke usmene epike Đenana Buturović (1934–2012) i Hatidža Krnjević (1936), prva će ostati na tom naučnom kursu, dok će Krnjević s bošnjačke epike preći na bosanskohercegovačku baladu, pa na odnos usmene i pisane književnosti, u čemu će dati izuzetan naučni doprinos, s ogradom da je najveći dio svog naučnog rada ipak posvetila srpskoj književnoj tradiciji. Za razliku od nje, Buturović će se ustrajno baviti gotovo isključivo bošnjačkom usmenom tradicijom, ponajviše epikom s jednom ekskurzijom u temu sarajevske balade o Morićima, pri čemu će, osim književnonaučnog, vrijedan doprinos dati u sakupljačkom, priređivačkom i antologičarskom poslu i time zavrijediti epitet “prve dame bošnjačke usmene epike”. Cijeli radni vijek provela je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, u kojem je prošla kroz sva naučna zvanja i obnašala sve važnije funkcije te bila prvom ženom direktorom Muzeja (1996–2003). Treća u ovoj generaciji bošnjačkih književnih djelatnica u smjeru naučnog

bavljenja jeste Hanifa Kapidžić-Osmanagić (1935–2019), romanist po vokaciji, s užim usmjerenjem u paralelu srpskog i francuskog nadrealizma. Izuzetan doprinos dala je na polju teorije književnosti i kao glavna i odgovorna urednica sarajevskog obnovljenog časopisa *Novi Izraz*. Važne rezultate kako za ukupnu bošnjačku kulturu tako i za samo popravljjanje intelektualnog ambijenta ranih šezdesetih godina u Bosni i Hercegovini donosi Alija Bejtić svojom *Bibliografijom štampanih radova o Sarajevu do kraja 1954. godine*, koju objavljuje Muzej grada Sarajeva 1964. godine, što će i do danas ostati najcjelovitiji popis radova ove vrste kulturološkog bavljenja.

Čak i na samom izdavačkom polju dolazi do relaksacije. Sarajevske izdavačke kuće “Svjetlost” i “Veselin Masleša” pokreću Biblioteku “Kulturno nasljeđe” u dva smjera – književnost i historija. Ove će biblioteke do danas ostati nenadmašni izdavački poduhvati na polju afirmacije bosanskohercegovačkih kulturnih i identitarnih specifičnosti. Time će se zapravo ostvariti otpor i dalje snažnom pritisku Beograda i Zagreba da bosanskohercegovački prostor tretiraju kao vlastitu ideološku i kulturnu ispostavu. U dionici književnosti koju je objavljivala “Svjetlost” pojavit će se novo izdanje Hörmanovog zbornika usmene epike, *Narodno blago* i *Istočno blago* Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, antologija alhamijado književnosti Abdurahmana Nametka, prijevod *Bulbulistana* Fevzije Mostarca, prijevod pjesama Fadil-paše Šerifovića i Mehmeda Mejlije Guranije, sabrana ili izabrana djela Edhema Mulabdića, Osman – Aziza, Abdurezaka Hifzi Bjelevca, Safvet-bega Bašagića, Muse Čazima Čatića, Hamze Hume, Hasana Kikića, Maka Dizdara, te brojnih autora koji pripadaju bosanskohercegovačkim književnostima, čime je kanonizirana slika zajedničke književne tradicije. U zasebnu grupu možemo izdvojiti četiri izvanredna postignuća saradnje ove edicije i Instituta za književnost, što se ogleda u književnohistorijskim monografijama s bibliografijom bosanskohercegovačkih časopisa

austrougarskog razdoblja: Muhsin Rizvić *Behar*, Dejan Đuričković *Bosanska vila*, Boris Ćorić *Nada* i Ljubica Tomić-Kovač *Zora*. S druge strane, u dijelu projekta koji je vodila izdavačka kuća “Veselin Masleša”, izašli su prijevodi *Putopisa* Evlije Čelebija, *Ljetopisa* Mula Mustafe Bašeskije, knjige o stećcima Marian Wenzel i Šefika Bešlagića, knjiga o mostovima Džemala Čelića i Mehmeda Mujezinovića, trotomna studija-antologija *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine* Mehmeda Mujezinovića, četverotomna izabrana djela Hamdije Kreševljakovića, knjiga o džamijama s drvenom munarom Madžide Bećirbegović i brojne druge izvanredne studije.

Ona ključna, presudna i prekretnička 1966. godina neće se pojaviti niotkud, ona će biti nužni slijed brojnih godina koje su joj prethodile. Ne bi te presudne 1966. ni bilo bez Ćamilovih *Bihoraca*, Makove *Plivačice* i Džumhurove *Čaršije*, bez brojnih Sušićevih, Kulenovićevih i Selimovićevih ranih književnih radova. Sva su ta djela postupno uvodila zajednicu i čitateljstvo u nove faze obnavljanja znanja o kulturnoj historiji Bošnjaka. U toj ključnoj, presudnoj i prekretničkoj 1966. godini pojavili su se *Kameni spavač* Maka Dizdara, *Derviš i smrt* Meše Selimovića i *Pobune* Derviša Sušića. Dizdar nas je nakon dugog zaborava podsjetio na bosansku srednjovjekovnu baštinu, Selimović na bogati osmanski period, a Sušić na ta oba razdoblja kao i na onâ koja dolaze nakon njih. Kako su ova krunska podsjećanja imala svoje prethodnike, tako su tokom godina dobijala i svoje nasljednike. Ukazivanjem na to da se čovjek socijalizma ipak može usuditi pa pisati o sebi kao o Bošnjaku, o svojoj zemlji Bosni i problemima koji ga muče, otvorit će se putevi i za druge segmente slagalice koji će nadolaziti u godinama koje budu uslijedile. Zbirka *Kameni spavač* još svojim naslovom izravno upućuje na stećak kao oznaku nultog reda bosanske samostalnosti i samosvojnosti u srednjovjekovnom razdoblju. Svu težinu života bosanskog čovjeka na razmeđu svjetova koju razaznajemo na crtežu i natpisu stećka Dizdar će majstorski pretočiti u jezik

stečka, do te mjere sublimirajući prošlog i sadašnjeg Bošnjaka da nad tekstom ostajemo zapitani “jesmo li mi ti okamenjeni spavači” koje pjesnik budi radi nas samih. Upravo stoga, kako temom tako i načinom oblikovanja pjesničkih slika, Dizdar misionarski progovara u formi fakta zapisa o zapitanosti prošlog i sadašnjeg čovjeka ima li bol smisao i šta je opstanak pojedinca u opstanku svemira. Selimović će svojim *Dervišem* vanvremenski dočarati unutarnja trvenja nemoćnog pojedinca koji je u sukobu s moćnom vlasti jer pokušava spasiti svog nevino osuđenog brata. Do te mjere će maestralno biti izvajan karakter Ahmeda Nurudina da u razmjerama svjetske književnosti rijetko nalazimo sličnog. Već od same ja-forme pripovijedanja, koja je autoru omogućila apsolutnu prezentnost unutarnjih monologa o strahovima, nadanjima, smislu i bitku, i samom recipijentu omogućen je neposredan uvid u tajne duše i psiholoških uspona i padova čovjeka. Činjenica da je riječ o ulemi, učenjaku, vjerniku i dervišu, jednom riječju šejhu, njegova teška snalaženja u vlastitom vremenu recipijenta osokole da i sam bude i zapitan i nezadovoljan i nesretan, ako mora. Tok svijesti je zapravo jedna rečenica sastavljena iz niza manjih rečeničnih cjelina koje tvore kaleidoskopsku sliku sreće i nesreće, nade i beznadežnosti, spremnosti i nespremnosti, dovitljivosti i naivnosti, čime se reflektiraju svi nedokučivi polariteti čovjekove duše. S druge strane, Sušić će u *Pobunama*, prateći razvoj porodice Pilavija od trenutka prihvatanja islama pa do savremenog trenutka, donijeti pet odvojenih pripovjednih cjelina, pet slika iz različitih razdoblja, koje će iscrtavati ne samo historiju jedne porodice nego i historiju cijelog jednog naroda. U tim se slikama pojavljuje kolaž srednjovjekovlja, orijentalno-islamskog kulturnog kruga, epskog junaka Tale Ličanina, bošnjačkog pjesnika Hasana Kaimije, javlja se igra ironije, sarkazma, prenapregnute erotičnosti i relativiziranje sakralnosti. Sve zajedno oslikava jedan u potpunosti modernistički pristup prema tradicionalnim vrijednostima u cilju kreiranja novih estetika.

Iako će te iste godine (1966) izaći zbirka novela Alije Nametka *Trava zaboravka* te zbirka poezije *Feniks* i zbirka *Tri drame* mladog Muhameda Abdagića, na pjesničkoj zbirci potpisanog kao M. A. Haljinović, ova književna ostvarenja ne ulaze u krug prekretničkih djela ove važne godine, već tek iscrtavaju književni put samih autora i njihovih prosedea, bez ozbiljnijeg utjecaja na ukupni historijski razvoj bošnjačke književnosti. Iste godine pojavljuje se i knjiga *Budna Bosna* Rize Ramića kao prva knjiga bošnjačke književne kritike, koja će, naravno, biti na tragu socijalističke estetike Plehanova.

Pokretačka snaga koju sobom nose *Derviš* i *Spavač* sagledava se u brojnim promjenama koje su uslijedile: štampanje prijevoda Kur'ana Džemaludina Čauševića i Muhameda Pandže, jer čitaoci na tržištu ne mogu pronaći primjerke prijevoda, a kako bi uspješno pratili slojevitost romana; obnavljanje zanimanja za natpise na stećcima; književni radovi s dominantno bosanskom i/ili bošnjačkom tematikom; disertacije Muhsina Rizvića, Muhameda Hadžijahića, Atifa Purivatre o temeljnim identitarnim vrijednostima Bošnjaka; antologičarski rad Naska Frndića, Maka Dizdara i Alije Isakovića i slično. Sve to zajedno ukazuje na izniman književnohistorijski i kulturnohistorijski značaj ovih djela i godine u kojoj se ona pojavljuju, osim nesumnjivih estetskih dosegâ koji su do danas na više mjesta i u više navrata bili isticani. Upravo će stoga roman *Derviš i smrt* biti jednim od markera buđenja bošnjačke intelektualne zajednice. Iako će skraćivanje uvodnih kur'anskih ajeta biti tretirano kao huljenje, a što je zapravo Nurudinova životna filozofija utemeljena na poetici moderne u kojoj je čovjek zaista samo na gubitku, sva ona natopljenost senzibilitetom Bosne, islama, muslimana i tesavvufa učinila je ovaj roman vrhunskim književnim proizvodom na širem južnoslavenskom području. Čak i na strukturnom planu, posljednja rečenica romana ukazuje na model "pronađenog rukopisa", što će tek u periodu postmoderne postati književnim manirom. Selimović sasvim suptilno uvodi u

bošnjačku književnost strukturnu inovaciju koja će tek u godinama koje budu uslijedile dobiti svoje poštovaoce i sljedbenike. Iako je radnja smještena u neku daleku osmansku Bosnu, svi problemi Ahmeda Nurudina sasvim su bliski i aktuelni čitaocu: nemoć pred nepravednom vlašću i nemoć pred sudbinom, što čovjeka u datoj situaciji lomi do nerazaznavanja realnog i sanjanog. Na isti način i Dizdarev *Kameni spavač* neprestano prenosi zapitanosti iz daleke prošlosti srednjovjekovne Bosne u savremenost, iz savremene misli u starobosanski narodni jezik pretočen s natpisa. Ta pretakanja u vremenu snažnog pritiska šutnjom i strahom proizvela su djela visokog estetskog kvaliteta, koji će se ponajprije ogledati u karakterizaciji pjesničkog subjekta, odnosno u romanu književnog lika, na jednoj, te filigranskim oblikovanjem jezika, na drugoj strani.

Važan datum u šezdesetim godinama 20. stoljeća u Saveznoj Federativnoj Republici Jugoslaviji jeste 17. mart 1967. godine i čuvena *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* "Maticе hrvatske" i drugih kulturnih organizacija Socijalističke Republike Hrvatske, na koju će se nasloniti *Predlog za razmišljanje* "Udruženja književnika Srbije", a što će u konačnici 1970. i 1971. godine proizvesti MASPOK ili Hrvatsko proljeće. Te snažne nacionalne i društveno-političke turbulencije utjecat će i na razvoj kulturnog života Bošnjaka i općenito Bosne i Hercegovine. Utjecaj će se prepoznavati na potrebi za ojačavanjem vlastitog kako etničkog tako i republičkog / državnog identiteta, što će se manifestirati na više planova razvoja kulture na ovom prostoru, a posebno na polju izdavaštva, novih naučnih pogleda te književne kritike.

Snažan zamah koji je ostvarila književnost modernizma s jakim uporištem u kulturnoj slojevitosti bošnjačkog nasljeđa nastavit će se kroz djela koja postepeno najavljuju poetičke osobenosti postmoderne. Već krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina nastaju djela tematski vezana za kulturni i geografski prostor Bosne, a sa snažnim uklonom ka prošlosti.

Od kanonskih djela izdvajaju se *Ugursuz* (1968) i *Karabeg* (1971) Nedžada Ibrišimovića, te *Soneti* (1968) Skendera Kulenovića, Selimovićeve *Tvrđava* (1970), *Uhode* (1971) Derviša Sušića, *Konak* (1971) Ćamila Sijarića, *Modra rijeka* (1971) Maka Dizdara te *Talhe ili šedrvanski vrt* (1972) Irfana Horozovića. Svako od ovih djela, kako u tematskom tako i u poetičkom smislu, snažno izranja iz kulturne historije Bosne. Bez obzira na to dešava li se radnja u osmanskome periodu (*Tvrđava* i *Konak*), u trenutku austrougarske okupacije (*Karabeg*), čini li prohod kroz sve periode bošnjačkog postojanja (*Uhode*) ili se igra susretom Orijenta i Okcidenta (*Talhe*), u fokusu im je domaći čovjek na vjetrometini historije. S druge strane, pjesnička ostvarenja neće izravno tematizirati prošlost, ali će lirskim slikama motiva sa srednjovjekovnih spomenika (Kulenovićev *Stećak*) poruke koje su preci pretakali u sliku sada nanovo pretočiti u riječi, ili će tragati za najpreciznijim opisom rijeke kao granice i razlike (*Modra rijeka*). U poetičkom se smislu sasvim jasno razaznaje prijelomni trenutak zrele moderne i postmoderne. S jedne strane su modernistički romani *Tvrđava* i *Konak* te Kulenovićeva i Dizdareva poezija, a sam prijelaz u *Karabegu* se jasno ocrtava u poziciji pripovjedača i svijeta koji kreira – melek-pratilac donosi faktografske slike, s jedne strane, a, s druge strane, čitaoca smješta u situaciju preljube i konačno ubistva mladog mostarskog muftije Karabega, dok će *Talhe* biti ozbiljan prvi-jenac postmodernističkog pripovijedanja ne samo u kontekstu bošnjačke nego i južnoslavenske pripovjedne proze. Svako od ovih djela će temom biti čvrsto vezano za Bosnu i bošnjački kulturni milje, dok će u poetičkom smislu osebujno pratiti evropske književne tokove, kako iz pozicije pravila žanra – roman, sonet te pripovijedanje, slobodan stih, tako i iz pozicije stilskoformacijskih osobitosti. Kuriozitet predstavlja pozicija pripovjedača i njegovo izravno obraćanje recipijentu u Ibrišimovićevom *Karabegu* iz 1971. godine, dok će se znameniti roman Itala Calvina *Ako jedne zimske noći neki putnik* s identičnom

pozicijom pripovijedanja javiti tek 1979. godine. Pritom, u poetičkom smislu Ibrišimović je u svom romanu sljedbenik modernističkih “velikih tema”, dok Calvino i na formalnom i na suštinskom planu kreira postmodernističku igru.

Ovo je zasigurno najplodnije razdoblje savremene bošnjačke književnosti. U ovih šest godina (1966–1972) pojavilo se osam kanonskih romana, tri kanonske zbirke poezije i četiri najvažnije antologije, uz brojna druga književna okušavanja. U tome raspoznajemo silinu zamaha kojim je bošnjačka zajednica, nakon godina tišine sa sporadičnim proplamsajima, u samo jednom koraku sustigla i prestigla tekuću književnoumjetničku produkciju južnoslavenskih naroda.

Potkraj šeste decenije pojavit će se tekst “Bosanski duh u književnosti, šta je to?” (1967) Muhameda Filipovića, kao vrstan odgovor na brojna osporavanja *Kamenog spavača*. Filipović se u ovom, sada već kulturnom radu, obračunava s brojnim pritiscima koji dolaze iz “beogradskih kuhinja”, a u kojima se neprestano pripremaju relativiziranja svega bosanskog kao zasebnog i autentičnog. Pritom, posebna će pažnja biti posvećena denunciranju samog Maka Dizdara, spočitavajući mu brojne neregularnosti u uređivanju časopisa *Život*, s jedne, te problematizirajući njegov doprinos u radu Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, s druge strane. U principu će hajku voditi univerzitetski profesor Novica Petković uz pomoć pjesnika Rajka Noge. Hajka dodatno eskalira objavljivanjem Dizdarevog replicirajućeg teksta “Marginalije o jeziku i oko njega” (1970).

Antologijski izbor pod naslovom *Poezija Sarajeva* izlazi 1968. godine u okviru Biblioteke “Kulturno nasljeđe” izdavačke kuće “Svjetlost”. Priređivač Husein Tahmišić donosi književne i granične književne tekstove koje je temom ili porijeklom vezao za Sarajevo. Ovo je jedna od rijetkih knjiga kojima se ispisuje kulturalna slojevitost u višestoljetnom trajanju ovog drevnog grada. Već naredne 1969. godine Tahmišić u istoj ediciji objavljuje *Antologiju književnosti za djecu i omladinu naroda Bosne i*

Hercegovine pod naslovom *Na stazama djetinjstva*, što će biti prva takva antologija u bosanskohercegovačkoj kulturi. Iste godine izlazi zbirka ranije objavljenih radova Muhsina Rizvića *Iznad i ispod teksta*, kojom biva otvorena epoha zrele bošnjačke književne kritike. Uz rad o sevdalinci, autor donosi radove o književnosti bosanskohercegovačkih pisaca i o tekućoj književnoj kritici. Među piscima od bošnjačkih autora zastupljeni su Musa Ćazim Ćatić, Hamza Humo, Meša Selimović, Nusret Idrizović i Alija Isaković, dok će se tada ovaj književni kritičar u usponu predstaviti i radovima o Marku Markoviću, Risti Trifkoviću, Olgi Ostojić, Stevanu Raičkoviću i drugima. Iste godine izlazi i knjiga Atifa Purivatre *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, što će najaviti turbulentne promjene veoma značajne za afirmaciju bošnjačkog nacionalnog i kulturnog pitanja. Važan iskorak u razvoju bošnjačke nauke o književnosti jeste i obimna studija Nasihe Kapidžić-Hadžić, poznatije kao pjesnikinje za djecu, objavljena 1970. godine pod naslovom *Od Zmaja do Viteza – Izbor i tumačenje jugoslavenske poezije za djecu*, u kojoj autorica – među dvadesetak južnoslavenskih pjesnika za djecu analizira i poeziju Šukrije Pandže. Knjiga se ubraja u krug rijetkih metodičkih priručnika za nastavu maternjeg jezika i književnosti iz pera nekog bošnjačkog autora. U tom će se razdoblju pojaviti i prva knjiga Hatidže (Krnjević) Dizdarević *Usmena balada Bosne i Hercegovine – knjiga o baladama i knjiga balada*, koja će uz uvodnu studiju, što je prerađena doktorska disertacija, donijeti i antologijski izbor ovog žanra.

Iako ne sasvim kanonski roman, a svakako ne najbolji romaneskni uradak Ćamila Sijarića, 1968. godine javlja se *Mojkovačka bitka*, često kontroverzno interpretirano djelo, kao previše procrnogorski, kao premalo prosrpski, kao dijalog s Njegoševim *Gorskim vijencem*, kao pomirbeni tekst između pravoslavnog i muslimanskog stanovništva Crne Gore i slično. Svakako predstavlja važan doprinos u historijskom razvoju bošnjačkog romana, osobito zbog vremena u kojem se pojavljuje te manjka

tema koje, makar i usputno, tretiraju genocid nad Bošnjacima u brojnim prethodnim ratovima. Nakon ovog romana, Sijarić će u ovoj deceniji objaviti još i dvije zbirke pripovijetki: *Sablja* i *Na putu putnici*, obje 1969. godine.

U ovom će se razdoblju pojaviti i četiri najznačajnije bošnjačke antologije ovog perioda: *Muslimanske junačke pjesme* (1969) Naska Frndića, *Stari bosanski tekstovi* (1969) Maka Dizdara te *Biserje* (1972) i *Hodoljublje* (1973) Alije Isakovića. Značaj ovih pregnuća ponajbolje se dá sagledati kroz njihov utjecaj na ukupnu popularizaciju bošnjačke književnosti i na ostvarivanje važnog podstreka za osjećaj pripadanja jednom samostalnom književnom kontinuitetu i književnom kanonu. Oba su ova efekta od izuzetne važnosti za razvoj svijesti čita-lache publike o postojanju jedne kulture koja se, uprkos mi-jenama i konstantama društveno-političke zbilje, sve vrijeme kontinuirano razvijala. Antologijski izbori donose neke od najvažnijih dionica razvoja bošnjačke književnosti – usmenu epiku, liriku, baladu i prozu, stare bosanske tekstove, alhami-jado i divansku te savremenu književnost i, kao kuriozitet za ukupni bosanskohercegovački prostor – putopis.

Na naučnom polju tada se pojavljuje i *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (1974) Atifa Purivatre, bibliografija *Behara* (1971) te prerađena disertacija *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine* (1973) Muhsina Rizvića, *Od tradicije do identiteta – geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana* (1974) Muhameda Hadžijahića. Iz tog razloga ovo razdoblje, kraj šezdesetih i početak sedamdesetih godina 20. stoljeća, možemo tretirati i kao najsnažniji otpor gušenju identiteta Bošnjaka. Kako književna tako i izvanknjiževna djela za fokus svog zanimanja uzimaju sagledavanje temeljnih nedostajućih znanja o sebi, pa svu raspoloživu energiju i znanje usmjeravaju ka otkrivanju nacionalnih posebnosti. Ni do danas navedeni radovi neće po svojoj temeljitosti i akribičnosti biti

nadmašeni. Važan doprinos kulturnom samoprepoznavanju u ovom razdoblju donijet će Alija Bejtić knjigom *Ulice i trgovi Sarajeva – topografija, geneza i toponimija*, koju objavljuje Muzej grada Sarajeva 1973. godine, a u kojoj donosi iznimno vrijedne podatke o nastanku, razvoju i ranijim imenovanjima sarajevskih trgova, ulica i sokaka. U ovom se razdoblju pojavljuju dvije ključno važne knjige za ukupnu daljnju recepciju *Derviša* i *Spavača*: profesor filozofije na sarajevskom Filozofskom fakultetu Kasim Prohić objavljuje studije *Činiti i biti – roman Meše Selimovića* (1972) i *Apokrifnost poetskog govora – poezija Maka Dizdara* (1974), u kojima će iz pozicije filozofije estetike prečitavati ključne slojeve ovih djela bošnjačke književnosti i uočavati vrhunske domete ovih književnojezičkih umjetnina.

U isto se vrijeme pokreće projekt između Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti *Bibliografija radova o narodnoj književnosti* u šest tomova, a bit će važna po najmanje dva osnova: jedina je bibliografija koja obuhvata radove u recentnoj domaćoj periodici o usmenoknjiževnoj tradiciji i jedina je bibliografija sa sažecima tekstova. Svih šest tomova izašlo je u periodu od 1972. do 1981. godine, sve sveske kao glavni i odgovorni urednik potpisuje Midhat Šamić, a autori su: Mirjana Bogavac, Vojislav Maksimović, Luka Šekara, Đurđica Hunjak, Ljubica Tomić-Kovač i Munib Maglajlić.

Kao snažne karike ovog novog buđenja pojavljuju se mladi autori sa svojim pjesničkim zbirkama: Ibrahim Kajan zbirkom *Arabija ljubavi* (1967), Zuvdija Hodžić *Na prvom konaku* (1970), Abdulah Sidran *Šahbaza* (1970), Ibrahim Hadžić *Harfa vasiona* (1970), Mirsad Malićbegović i Nijaz Alispahić *Vatre pjesmom stišane* (1970), Fehim Kajević *Budeš mrtav* (1971), Esad Ekinović *Pokušaj ravnoteže* (1971), zbirke Džemaludina Alića *Tamni kristal* (1969), *Razbijanje površine* (1969) i *Pjev sve tišeg srca* (1971). Prve zbirke mlade bošnjačke poezije novog vala bit će na tragu svojevrsnog nastavljanja poetike međuratne poezije ekspresionizma, s tom razlikom da se odnos prema tradiciji upadljivo

ističe. Iako se sama moderna distancira od nasljeđa, društveno-političke okolnosti koje zahtijevaju otklon od tradicije izazivaju umjetnički revolt pa se pjesnici ove generacije zapravo okreću tradiciji prkoseći nametnutoj poetskoj modi, te opet ostaju modernisti. S jedne strane, koriste slobodan stih, slike okoline koju ne prihvataju i nad kojom se zgražaju, a, s druge strane, vraćaju se duhu tradicionalne bošnjačke kulture s povremenim pozitivnim referiranjem čak i na sam Orijent. Ova generacija pjesnika već u svojim prvim zbirkama postepeno ulazi u egzistencijalistička promišljanja, pri čemu će najizraženije biti prisutni oblici meditativne poezije i poezije aktivizma. Svaki od njih oslikava dio ukupnog mozaika jednog novog vala lirskog iskaza koji ubrzo biva prepoznat kao bitan potencijal u historijskom i poetičkom razvoju bošnjačke književnosti. Dok će neki zabljesnuti i utihniti (Ekinović), ostali će postupno sazrijevati i graditi vlastiti poetski pečat kojim će u kasnijim zbirkama biti sve prepoznatljiviji. Autori potpuno samouvjereno prate nove tendencije poetičkog razvijanja pjesništva tadašnje zajedničke države, ističući kroz teme, stavove ili senzibilitet jasnu pripadnost bosanskom kulturnom prostoru.

Svoje bogato esejističko, putopisno, književnokritičko i romaneskno putovanje Tvrтко Kulenović započinje ranih sedamdesetih godina, najprije knjigom *Odanost jugu: putopisne proze* (1970), nakon čega će uslijediti *Indija i umetnost* (1972) te izvanredan naučni doprinos drami: *Teorijske osnove modernog evropskog i klasičnog azijskog pozorišta* (1975), a do kraja ove decenije objavit će i prvu knjigu svojih *Lektira* (1978), dok će preostale dvije izaći 1984. i 1988. godine. Iako tematski često više vezan za prostore izvan Balkana, njegov uvid u svjetska književna kretanja omogućit će domaćim autorima nepresušno napajanje kroz iznimno inspirativan jezik.

Rane sedamdesete godine i dalje su u znaku preslaganja srpskog i hrvatskog nacionalizma, s jedne strane, te takozvanog "obračuna s liberalima", s druge strane. U konačnici, ovakva

će situacija izuzetno pogodovati Bošnjacima, među kojima će se prepoznati intelektualci koji mogu ponijeti ideje samoprepoznavanja vlastitih posebnosti, te će sami, svaki za sebe, kreirati put kojim treba ići. Budući da u tom periodu ne postoji institucija koja se bavi kreiranjem temeljnih ideja bošnjačkog identitarnog razvoja, da ne postoje institucije u kojima bi se bošnjački kulturnohistorijski razvoj pratio i istraživao, svaki od ovih intelektualaca unutar svog naučno-stručnog sazrijevanja odabire teme koje nisu obrađene i postupno ih obrađuje, popunjavajući ispražnjena mjesta u kolektivnom znanju.

Popis stanovništva 1971. godine prvi put je ponudio da se stanovnici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije mogu u nacionalnom smislu izjasniti kao Muslimani, što je i učinilo 1.729.932, odnosno 8,4% stanovnika, od toga u Bosni i Hercegovini 1.482.430, odnosno 39,57%. Na temelju tog popisa, 1974. godine u novom Ustavu doneseno je da su Muslimani narod. Parcijalna posmatranja Beograda i Zagreba često će ovaj društveno-politički moment čitati kao “nastanak novog naroda”, a ne kao obnovu njegovog pravnog prepoznavanja, što zapravo i jeste. Po istom scenariju nacionalističkih recepcija bavit će se i Bošnjačkim saborom iz 1993. godine i povratkom narodnog imena Bošnjak u pravnu upotrebu, dakle, kao “nastanak novog naroda”, gdje jasno raspoznajemo indoktrinirano zanemarivanje suštine nad formom. Ozbiljna istraživanja bošnjačke kulturne i političke historije uglavnom izostaju na tim susjednim nacionalnim kartama.

Upravo će 1970. i 1971. godina označiti važnu prekretnicu u književnokritičkom doživljaju Bosne i Hercegovine kao zasebne kulturnohistorijske cjeline i Bošnjaka kao autohtonog naroda koji ima vlastiti kontinuitet sazrijevanja. Sarajevska izdavačka kuća “Svjetlost” će 5. i 6. novembra 1970. godine organizirati *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*. Glavni podnosilac referata i očigledno inicijator ovakvog događaja jeste Midhat Begić – profesor na Sorboni i na sarajevskom Filozofskom fakultetu te jedno od najznačajnijih književnokritičkih

imena tadašnje Jugoslavije. U referatu dugom skoro osamdeset stranica Begić detaljno predložava specifičnosti poetike “bosanskohercegovačke književnosti” nakon 1945. godine, s hronologijom pojavljivanja ovog pojma ili njemu sličnih. Osim Miodraga Bogičevića i Riste Trifkovića, ostali su učesnici oduzeli od pisanja referata, što zorno svjedoči njihovom neslaganju s Begićevom idejom, te zbornik iz 1971. godine donosi ova tri referata s nekoliko kraćih osvrtava. Ovaj će događaj umnogome promijeniti i samog Begića, koji se od tada počinje baviti bosanskohercegovačkim i bošnjačkim piscima, što će utjecati na sadržaj njegove knjige *Raskršća III* (1976) te u konačnici prouzrokovati nastanak brojnih tekstova objedinjenih u okviru sabranih djela u knjizi *Raskršća IV* (1987).

Sve navedene okolnosti, najprije formalno, a potom i suštinski, omogućili su okvir za rad na sistematizaciji vlastitog znanja o sebi. Pritom, rigidnost samog državnog sistema nije u potpunosti nestala, snaga upravnog aparata prepoznavala se na svakom koraku. Izbor tema nikada niko nije podstrekavao, štaviše, uvijek se nailazilo na osporavanja, čak i od pojedinaca unutar bošnjačke intelektualne zajednice, koji su iz potrebe politorskog odnosa prema Beogradu osporavali ideju muslimanske književnosti. Ovaj će se pojam u to vrijeme upotrebljavati jedino za usmenu književnost, posebno za usmenu epiku, koja se nužno razlikovala od kršćanske epike. Stoga će Isakovićeva antologija muslimanske književnosti *Biserje* 1972. godine i biti dočekana “na nož”, jer propagira ideju koja remeti velikosrpske i velikohrvatske interese. U samoj će se antologiji nalaziti usmena književnost, alhamijado i književnost na orijentalnim jezicima, te književnost austrougarskog, međuratnog i poslijeratnog perioda. Time su uvršteni svi oni pisci koji su u raznim periodima, pa i u datom savremenom trenutku kada se antologija i pojavljuje, bili skloni polarizaciji ka srpskoj, odnosno, hrvatskoj književnosti. Na taj je način, zapravo, donesena prva kanonizacija korpusa bošnjačke književnosti, kojoj bismo danas

dodali i period srednjovjekovne Bosne, što u datim okolnostima Isaković nije mogao učiniti. Zanimljivo je da pisci koji su isticali svoju pripadnost srpskoj ili hrvatskoj književnosti nisu osporavali svoje prisustvo u ovom antologijskom izboru, kakav je slučaj, naprimjer, s Mešom Selimovićem. Iz tog razloga njegovu oporuku Srpskoj akademiji nauka i umetnosti o pripadanjima samo srpskoj književnosti zapravo i ne uzimamo u obzir.

Iako će svoj dramski rad započeti još pedesetih godina, najprije svojom *Dosadnom komedijom* (1952/1956), potom dolaze *Hotel za luđake* (1961) i *Ljudi i majmuni* (1962), kao i mnoge druge, Fadil Hadžić će svoj uspon ponajbolje označiti dramom *Revolucija u dvorcu* iz 1970. godine. Do kraja književne karijere napisao je više od pedeset drama, uglavnom komedija, čime postaje najplodniji dramski pisac u bošnjačkoj književnosti. Osim što se bavio komediografskim radom, bio je režiser, scenarist, novinar, publicist i slikar. U ovom će se razdoblju pojaviti još jedan od bošnjačkih dramskih pisaca s adresom u Hrvatskoj, konkretno u Dubrovniku – Feđa Šehović. Iako se pedesetih godina javlja poezijom, njegova dominantna orijentacija bit će drama, a potom i roman. Već 1969. godine pojavljuje se zbirka *Drame, dramoleti, pučke komedije dubrovačke*, čime Šehović iscrtava dobar dio svog budućeg profesionalnog puta dramskog i pozorišnog kritičara i esejiste. U ovoj se zbirci posebno ističe drama *U palacu "Anemi"*, koja je bila praižvedena 1965. godine u splitskom HNK, a koja donosi sliku propadanja jednog društveno-političkog sistema i nastupanja novog. Ovoj brojem maloj, ali djelom velikoj grupi bošnjačkih dramskih pisaca s adresom u Hrvatskoj, nešto kasnije priključit će se Tahir Mujičić (1977) te potom i Amir Bukvić (1983).

Religijska literatura, osim *Prevoda Kur'ana, Glasnika i Takvima*, neće se pojavljivati sve do sedamdesetih godina. Husein Đozo, istaknuti islamski teolog, 1970. godine pokreće *Preporod* kao "Glasilo Udruženja Ilmije za SR Bosnu i Hercegovinu", koje će donositi i njegova mišljenja na neka aktualna pitanja čitalaca. Tako da će ova tri glasila zajedno ispunjavati neke minimalne

potrebe muslimanskog stanovništva za religijskim znanjem. Pritom, snažna cenzura i autocenzura umnogome će snažno filtrirati svaki tekst prije samog štampanja. Prva izdanja knjiga bit će više internog karaktera, namijenjena imamima i muallimima, radovi umnoženi na šapirografu, te će rijetko kada iza njih stajati neka od zvaničnih institucija. Tako će se prva izdanja prijevoda hadisa javiti tek 1974. godine: šejh Mustafa-efendija Čolić prevodi Neveviju zbirku *Vrtovi pobožnjaka* i interno je umnožava, Hasan Škapur prevodi prvu knjigu Buharijeve zbirke, a objavljuje je Odbor Islamske zajednice Prijedor.

Još jedna izuzetno važna knjiga obilježit će rane sedamdesete: *Kultura Bošnjaka: Muslimanska komponenta* (1973) Smaila Balića, objavljena u Beču. Knjiga donosi do tada najcjelovitiji pregled kulturnog razvoja Bošnjaka, krećući se od narodne kulture i usmene književnosti, potom osmanskog perioda, austrougarskog, međuratnog i poslijeratnog razdoblja, koje predstavlja ne samo kroz književni već i kroz graditeljski, umjetnički i naučni rad Bošnjaka. Impozantna je upućenost autora u različite sfere kulturnog razvoja Bošnjaka, ali je isto tako i zamašan broj nepreciznosti i propusta, što ni u kojem slučaju ne umanjuje njezin kulturnohistorijski značaj. Koliko je Balićeva *Kultura Bošnjaka* smetala tadašnjoj jugoslavenskoj vlasti pokazuje i niz svjedočenja o policijskom privođenju upravo iz razloga posjedovanja ove knjige.

Iste godine izlazi važna Sijarićeva zbirka pripovijetki *Kad djevojka spava, to je kao da mirišu jabuke* (1973), u kojoj Sijarić nastavlja sa svojom poetikom magijskog realizma slikajući svijet sandžačkih Bošnjaka na razmeđu kultura. Još će samo jednom zbirkom nakon ove, *Francuski pamuk* (1980), pokazati da je ipak znatno uspjeliji pripovjedač u kraćim formama – pripovijetkama, nego li je to slučaj s formom romana. Iako se radi o istoj poetici, iako je maestralnost pripovjednog umijeća prisutna u oba žanra, zgusnutost pripovijedanja i komprimiranost emocijom datog trenutka, umnogome su kvalitetnije ostvarene u kraćoj formi. Tih ranih sedamdesetih (1971. i 1972) javlja se dvotomni

roman Muhameda Abdagića *Feniks I (Život Šaćirov prije objave)* i *Feniks II (Život Šaćirov i objava)*, koji, budući da je autor sam izdavač, ne utječe osobito na daljnji razvoj bošnjačkog romana. S druge strane, izuzetna narativna razuđenost u iscertavanju tokova svijesti glavnog junaka umnogome ga je učinila nedovoljno pročitanim romanom, na što posebno ukazuju rijetki književnokritički radovi kako o ovom romanu tako i o samom autoru. Budući da je nakon Drugog svjetskog rata bio hapšen, zatvaran, pa pušten i zabranjivan, Abdagić će se razvijati u izuzetno plodnog pisac, skoro na granici sa skribomanijom, koji će tek povremeno biti objavljivan.

Projekt *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine* Mehmed Mujezinović započinje objavljivanjem prvog toma 1974. godine u kojem donosi orijentalne natpise s prostora Sarajeva; knjiga 2 (1977) sadrži natpise iz istočne i centralne Bosne, a knjiga 3 (1982) obuhvata natpise iz Bosanske krajine i zapadne Bosne i Hercegovine. Ovim je pregnućem Mujezinović na više od hiljadu i po stranica obradio sve značajnije orijentalne natpise u Bosni i Hercegovini donoseći najčešće originalni tekst natpisa, prijevod, fotografiju i pojašnjenje. Zbog brojnih slučajeva ratnog razaranja, nebrige i nemara, ovaj rad ostaje jedan od važnijih svjedoka o nekadašnjem postojanju nekog nišana, česme, turbeta... Prostor Novog Pazara Mujezinović će podjednako znalacki obraditi u dva teksta objavljena u godišnjaku Muzeja "Ras" *Novopazarski zbornik* i to u prvom broju ovog tek pokrenutog glasila 1977. godine i drugi tekst 1986. godine.

Do kraja sedamdesetih godina pojavit će se književni radovi već zrelih pisaca: Meša Selimović *Ostrvo* (1974), Skender Kulenović *Soneti I i II* (1974), *Gromovo đule* (1975) i *Ponornica* (1977), Alija Nametak *Tuturuza i šeh Meco* (1978). Selimovićevo će *Ostrvo* biti očigledan estetski pad, dok će u ovom razdoblju Kulenović napisati svoja najbolja djela i to unutar sasvim različitih žanrova: priče za djecu, poezija i roman, dok će Nametkov sasvim neočekivani ulazak u romanesknu strukturu,

preciznije – pikarski roman, biti zasigurno autorov najzreliji proizvod. Kulenovićev povratak sonetu, s kojim i započinje svoju pjesničku karijeru – ciklus *Ocvale primule* 1927. godine – skoro pola stoljeća kasnije proizvest će najbolje zbirke soneta na južnoslavenskom prostoru. Iako se vraća evropskoj tradicionalnoj pjesničkoj formi, njegov je modernitet neupitan i sasvim okrenut: u prošlost, u bol i u smrt. Od klasičnog nasljeđa prepoznajemo i posvećivanje dužne pažnje zvukovnim slojevima stiha, posebno pri opisivanju zvukova iz prirode: krika i žuborenja. Romanom *Ponornica* Kulenović prati stogodišnju temu bošnjačke traume nastale austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine. Već svojim naslovom ukazuje na nestajanje i pojavljivanje bošnjačke inteligencije onako kako ponire i nanovo izvire rijeka ponornica. Smjena carstava snažno je utjecala na lokalno muslimansko stanovništvo, koje se u novim društvenim okolnostima teško snalazi te se pod brojnim “agrarnim reformama” dignitet zajednice postepeno urušava, posebno njezin vodeći sloj. Iako planiran kao tetralogija, smrću autora ovaj prvi dio romana ostat će jedini napisan.

Uz zrele pisce polahko će pristajati tada srednja generacija, među kojima će posebno važan iskorak za ukupnu bošnjačku književnost biti Bisera Alikadić i njezin roman *Larva* (1974). Ova obimom skromna ali značajem velika proza jeste prvi “ženski roman” kako u bošnjačkoj tako i u bosanskohercegovačkoj književnosti. Budući da donosi slike čežnje i strasti iz ženske vizure, dobar dio književne kritike burno je reagirao na ovaj roman, što je samom djelu dodatno dalo na popularnosti.

Značaj 1974. godine prepoznaje se i u okončanju važnog projekta “Zavoda za izdavanje udžbenika” iz Sarajeva pod naslovom *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija*: I knjiga – *Starija književnost* (1974), II knjiga – *Narodna književnost* (1972) i III knjiga – *Novija književnost* (1971). Iako će neki od priređivača (Hatidža Dizdarević-Krnjević) osporavati ideju ovakve podjele književnosti (teritorijalna podjela), ipak su ove hrestomatije

donijele do tada prvi cjelovit pregled književnog stvaranja na tlu Bosne i Hercegovine, od prvih pisanih spomenika do savremenog trenutka. Pola stoljeća kasnije knjiga *Starija književnost* i dalje je jedna od važnijih knjiga o književnosti najstarijih razdoblja, što ukazuje na iznimno visoke standarde kojim su se priređivači vodili.

Već 1976. godine pojavit će se prva obimnija studija nekog bošnjačkog istraživača bošnjačke usmene tradicije, u ovom slučaju usmene epike – Đenana Buturović objavljuje prerađenu disertaciju, sada pod naslovom *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, koja će biti u istom kolu s novim izdanjem Hörmannovog dvotomnog zbornika, a sve u Biblioteci “Kulturno nasljeđe” izdavačke kuće “Svjetlost”. Ovom će filološkom studijom Buturović pažljivo predočiti brojne razlikovnosti između sačuvanih rukopisa sakupljačeve ostavštine s pjesmama iz samog zbornika, čime će biti predstavljeni manji redaktorski zahvati koje je Hörmann vršio nad tekstovima za objavljivanje.

U toj uspinjućoj srednjoj generaciji postupno će sazrijevati Kemal Mahmutefendić *Putnici* (1974) i *Iz pjesama posvećenih Kordeliji* (1977), Abdulah Sidran *Kost i meso* (1976) i *Sarajevska zbirka* (1979), Ibrahim Hadžić *Vježbanje osećanja* (1973) i *Oformiti jedinstvenu životinju* (1974), Ibrahim Kajan *Kuću dok nađeš* (1978), Irfan Horozović *Salon gluhoonijemih krojačica i druge priče* (1979). Ovo su sasvim zrela djela pisaca koji će već zahvaljujući njima ući u kanon bošnjačke književnosti. Snažan lirski naboj vođen idejama egzistencijalno-transcendentalnog poimanja svijeta bit će uobličeni snažnim ekspresivnim slikama. U duhu ideja humaniziranja i emancipiranja čitaoca, pjesnici kreiraju poetske cjeline kako bi recipijentu ponudili lirske slike meta-naracija kojima je čovjek moderne okupiran. Dominantne su slike nezadovoljstva, rastrojenosti, melanholije i potrage za slobodom, koju ne mogu pronaći u vanjskom svijetu pa tragaju za unutarnjim prostorima do kojih dolaze isključivo asocijativnim

putem, a na koji ih navode fizički predmeti i/ili događaji izvana. Dok pjesnici, s jedne strane, ulaze u fazu zrele moderne, Horozović će u svojoj zbirci proze sasvim stabilno razvijati postmodernističku pripovijetku magijskog realizma, s druge strane. Od mlađe generacije pojavljuju se Jasna Šamić *Isječeni trenuci* (1974), Hazim Akmadžić *Greh pesme* (1973), Hamdija Demirović *Neke odgonetnute tajne* (1976) i *Himere i razlozi* (1978), Ferida Duraković *Bal pod maskama* (1977), Alija H. Dubočanin *Svakodnevnici Prometej* (1977), Džemaludin Alić *I smrt će proći* (1978), Munib Delalić *U krugu krug* (1978), Ismet Rebronja *Gazilar* (1978), Sead Begović *Vođenje pjesme* (1979). Budući da i sami uviđaju kako je djelovanje poezije na društveno-političke okolnosti života minimalno ili nikakvo, ako ne slijedite upute vlasti, pjesnici iz poezije aktivizma prelaze u poeziju pluralizma, dekadencije, ironije, depresije i rezignacije – a sve u zavisnosti od toga koliko se žele odmaći od poetike moderne. Na planu ljubavnih tema dominantno se javlja razočarenje, koje vodi ka grubim slikama boli, očaja i/ili osvete, s povremenom potrebom ka vulgarnim ili banalnim slikama. Povratak u prošlost u cilju je referiranja na neke događaje koji su bili od izuzetnog značaja ili od izuzetne težine za lirskog subjekta. Slojeve kulturološkog nanosa prepoznajemo u refleksijama sevdalinke ili starijih pisanih književnosti, kao i ambijenta muslimanskog mezarja kao prečitavanja neupitnosti pjesnikovog puta.

Ovo desetljeće možemo tretirati kao najplodniji period u razvoju bošnjačke poezije 20. stoljeća. Impozantan broj pjesničkih zbirki, brojni novi autori, okušavanja u novim i klasičnim pjesničkim formama, lirski jezik kojim pjesnici slikaju vlastito viđenje svog unutarnjeg i vanjskog svijeta, ukazuju na stameno sazrijevanje bošnjačkog književnog prostora. S druge strane, proza se kreće od povratka austrougarskoj temi kao traumi Bošnjaka (Kulenovićeva *Ponornica*), preko pikarskog romana (Nametkov *Tuturuza*) pa do sada već stabilnog fenomena postmodernističke fantastike u romanu i pripovijetkama

Irfana Horozovića. Odmaknuvši se sasvim od svakodnevnice, što je za prozu iz razdobljâ prije postmoderne bilo uglavnom nepoznato, Horozović gradi vlastiti svijet fantastičnih likova i pojava, što ga uvodi u sami vrh tadašnje jugoslavenske fantastične proze. Ono što ga ipak ističe jeste jedno sasvim suptilno baratanje slikama Orijenta, i to ne Orijent kao drugost, nego kao vlastiti svijet iskustvenog saznanja. Stoga će se njegova postmodernistička igra temeljiti na postupcima evropske postmoderne, ali će odnosni materijal od kojeg gradi svoje igrarije biti izmaštani Šeherezadin svijet 1001 noći. U to vrijeme Feđa Šehović puni zamah ostvaruje proznom trilogijom *Dubrovačka tralalalogija – Kazin* (1974), *Savršeno umorstvo* (1975) i *Veljun* (1977), vodeći se modernističkim odnosom prema postupku prerade tradicije u proizvodnji novih estetskih vrijednosti, čime će znatno sporije pratiti tekuće književne tendencije. Svoj će romaneskni krug postepeno zatvarati Ćamil Sijarić i to romanima *Raška zemlja Rascija* (1979) i *Carska vojska* (1981), upravo na način kreiranja velikih tema, visokih moralnih načela, likova koji su moralne vertikale na koje se recipijent treba ugledati. Prisutan je snažan odnos prema baštini, porijeklu i etičkim principima, skoro u sasvim epskom sadržaju unutar njegov čovjeka, koji pokušava da živi u neepskom okruženju s epskim iskušenjima.

Bošnjačka književna kritika potkraj sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dobija sasvim jasne konture ubrzanog razvoja. Nakon Rizvićevih knjiga i Begićevih tekstova pojavit će se niz radova koji će zalaziti u sasvim neistražena polja bošnjačke književnosti. Tu će se posebno istaći radovi Enesa Durakovića, koji će tokom sedamdesetih godina pisati o Džemaludinu Aliću, Ilijasu Dobardžiću, Dervišu Sušiću, Hamzi Humi, Skenderu Kulenoviću te Maku Dizdaru, o kojem će 1979. godine objaviti i knjigu *Govor i šutnja tajanstva*. Toj će generaciji kritičara pripadati Munib Maglajlić, Fahrudin Rizvanbegović, Esad Duraković, Fehim Nametak.

Kraj sedamdesetih i početak osamdesetih godina obilježit će dramski rad Alije Isakovića, najprije kroz desetak radiodrama, a potom kroz drame pisane za pozorište. U razdoblju od 1979. do 1981. godine Isaković će napisati, postaviti i objaviti svoje četiri drame: *Generalijum*, *Tò*, *Kraljevski sudbeni stol* i *Hasanaginica*, od kojih se svaka nalazi u samom vrhu bošnjačke dramske književnosti. Iako će se tematski kretati od dramatizacije balade (*Hasanaginica*) preko kritike sistema kroz iščekivanje Drugog svjetskog rata (*Generalijum*) i sudskog procesa Aliji Alijagiću (*Kraljevski sudbeni stol*), pa do promašenih života malih ljudi (*Tò*), Isakovićeva će drama ipak biti najbliža drami apsurdna, premda su prostori dešavanja radnje precizno određeni i jezik likova precizno izoštren lokalnim karakteristikama. Istovremeno se na bosanskoj književnoj sceni pojavljuje Muhamed Kondžić sa svojim romanima *Noć nema svjedoka* (1979) i *Silicijum front* (1981). Iako spisateljsku karijeru započinje tek u četrdesetim godinama života, Kondžić s četiri romana i dvije zbirke pripovijetki ulazi u kanon bošnjačke književnosti. Svojim prozama kreira svijet u koji bježi od brutalnosti socijalističkog režima, koji ga je u više navrata proganjao.

Sedma i osma decenija 20. stoljeća bit će dodatno obilježene i jednim nesvakidašnjim izdavačkim pregnućem kakva je "Prva književna komuna" Ihsana Ice Mutevelića u Mostaru. Činjenica da Mostar dobija novog Bekira Kalajdžića, ustrajnog i nadasve požrtvovanog kulturnog radnika i izdavača, dodatno je važna uzimajući u obzir pojavljivanje bibliofilskih izdanja: Dizdarev *Kameni spavač*, Kulenovićeve *Soneti*, Andrićeva zbirka *Na kamenu*, u *Počitelju* ili *101 sevdalinka* Muniba Maglajića. Posebna pažnja u lekturi i korekturi, u likovnom uređenju, dizajnu, štampi i povezu učinili su ove knjige modelom kako pažljivo proizvedena knjiga treba izgledati.

U razdjelnoj 1980. godini, koja će takav status dobiti ponajprije smrću autoritativnog komunističkog vladara Josipa Broza Tita, pojavljuje se knjiga koja će cijelu narednu deceniju

privlačiti pažnju žučnih osporavatelja: *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata* Muhsina Rizvića. Trotomna književnohistorijska studija podrobno iscertava književni život na prostoru jedne od jugoslavenskih republika, što niti jedna druga republika nikada nije dobila. Iako je knjiga proglašena za najbolji projekt izdavačke kuće “Svjetlost” za tu godinu, osporavanja nisu prestala ni deset godina poslije. Nemirenje velikosrpske ideologije s postojanjem kulturnog prostora Bosne na kojem se prožimaju muslimanska, pravoslavna, katolička i jevrejska kultura, pokrenulo je brojna osporavanja, među kojima će se posebno isticati Pero Šimunović – etnički Hrvat s velikosrpskim zadatkom, te Staniša Tutnjević, koji je u više navrata iskazivao odbojnost prema svemu što ukazuje na posebnost Bosne, pa se i na samu Rizvićevu knjigu osvrnuo knjigom *Književne krivice i osvete*, devet godina kasnije (1989), na pet stotina i sedamdeset stranica (sic!). Povodom ove nesvakidašnje “polemike”, časopis *Radio Sarajevo – Treći program* organizirat će okrugli sto, a potom objaviti i temat u kojem će svojim radovima učestvovati: Ljubica Tomić-Kovač, Radovan Vučković, Dragomir Gajević, Nikola Koljević i Enver Kazaz.² U svim prilogima autori manje-više nastavljaju Tutnjevićevo prepoznavanje Rizvićevih “tendencioznih interpretacija” književnog života između dva svjetska rata, posebno kada je riječ o slici Bosne kao “tamnom vilajetu” i značaju “ljevice” u ukupnom književnom životu analiziranog razdoblja. Iako se Rizviću spočitava da književni život u Bosni i Hercegovini posmatra izolirano od ostalih južnoslavenskih kulturnih prostora, moramo biti svjesni autorove primarne intencije da odgovori brojnim prethodnicima koji su Bosni pristupali kao ekspoziaturi beogradskog ili zagrebačkog kulturnog života, kao provinciji u dubokoj pozadini. S tim u vezi, pobrojane metodološke manjkavosti ove

² “‘Krivice i osvete’ Staniše Tutnjevića”, *Radio Sarajevo – Treći program*, Sarajevo 1990; br. 66–67, str. 595–624.

književnohistorijske studije neznatno su naštetile kvaliteti Rizvićevog trotomnog djela, a kritizerima nisu donijele niti spoznaje niti naučne dosege koji nadmašuju Rizvića.

Rizvić će iste 1980. godine objaviti i zbirku književnohistorijskih studija pod naslovom *Bosanskohercegovačke književne studije* u kojoj će govoriti o krajišničkim pismima, književnosti na orijentalnim jezicima, Musi Ćazimu Ćatiću, Hasanu Kikiću, Ziji Dizdareviću i drugima. Te 1980. godine pojavljuje se i zbornik radova posvećen Musi Ćazimu Ćatiću kao rezultat znanstvenoga skupa što ga je organizirao Institut za jezik i književnost u Sarajevu, što će zapravo biti prvi takav poduhvat za nekog od bošnjačkih pisaca. Radovi iz ovog zbornika i do danas vrijede kao osnova za nova čitanja i propitivanja poetskih i drugih karakteristika ovoga bošnjačkog pjesnika romantizma i simbolizma u periodu austrougarske okupacije Bosne.

Iste godine (1980) izlazi roman *Tuđe gnijezdo* Huseina Bašića, koji će, uz Sijarićev *Konak*, biti jedna od najupečatljivijih slika bošnjačkog iseljništva iz Sandžaka u Tursku. Ta stalna žudnja za rodnom krajem od ova dva romana protezat će se kroz cijelu sandžačku dionicu bošnjačke književnosti sve do danas. U isto će vrijeme svoj pjesnički put započeti i mladi Džemaludin Latić svojom zbirkom *Mejša i vodica*, što će ga postepeno određivati kao dominantno religijskog pjesnika savremene bošnjačke književnosti, a koji će kasnije prerasti u izrazitog pjesnika modernih ilahija.

Rane osamdesete ostat će upamćene po montiranom političkom procesu protiv bošnjačkih intelektualaca koji će u medijima dobiti ime Sarajevski proces. Početak možemo prepoznati u brojnim napisima beogradskih medija o takozvanom “panislamizmu” kao ideji od koje strahuje “samoupravni sistem Jugoslavije”. Razbuktavanju ove hajke ponajviše su doprinijela dva teksta Pere Šimunovića: “Stare zablude i novi zanos” (1982) i “Da li su u pitanju samo zanos ili kako se postaje slučaj” (1983), oba objavljena u beogradskom časopisu *Književnost*. Dok će u

prvom tek naznačiti “problem” iščitavajući “sporna mjesta” u radovima Muhsina Rizvića, s kratkim osvrtom i na Enesa Durakovića, u drugom će preći na pobrojanje bošnjačkih intelektualaca koji svojim radovima zagovaraju “bošnjakluk”. Ova će hajka rezultirati brojnim saslušanjima bošnjačkih intelektualaca i, u konačnici, hapšenjem i presuđivanjem takozvanom mladomuslimanskom pokretu, na čelu s Alijom Izetbegovićem. Izetbegović je do tog trenutka jedino poznat kao autor *Islamske deklaracije*, koja je u tek nekoliko primjeraka kružila unutar bošnjačkih intelektualnih krugova. Iako sama *Deklaracija* ne govori ni o Bosni ni o Jugoslaviji nego o muslimanima u svijetu, Država je tekst okarakterizirala kao antidržavni i panislamistički te Izetbegovića i još jedanaest Bošnjaka osudila na višegodišnje zatvorske kazne. Pritom, tokom postupka optuženi nisu imali adekvatnu odbranu, a sistem je u toku privođenja, ispitivanja i samog suđenja pokazao svu rigidnost vlastite politike.

Iste će se godine (1983) pojaviti najznačajnija drama Derviša Sušića *Veliki vezir*, donoseći uprizorenje kraja života Mehmed-paše Sokolovića, jednog od najznačajnijih Bošnjaka koji su u Osmanskom Carstvu obavljali funkciju velikog vezira. Osim nesumnjivih estetskih i dramaturških vrijednosti, važnost ove drame ogleda se i u vraćanju temama iz bošnjačke historije. Tada se javlja i prvi roman trilogije Feđe Šehovića pod naslovom *Gorak okus duše* (1983), u kojem pisac kreira izvanrednu postmodernističku igru s fingiranim rukopisom, što će ponoviti i u naredna dva dijela trilogije: *Oslobađanje đavola* (1987) i *Uvod u tvrđavu* (1989). Sva tri romana objavljena su u Zagrebu i pod pseudonimom Raul Mitrovich. Ovim djelom Šehović će u potpunosti sustići prozne književne tokove u tadašnjoj Jugoslaviji, čak ih u pojedinim mjestima i nadmašiti, posebno kada je riječ o vjernom podražavanju jezika “pronađenog rukopisa”. Iste, 1983. godine pojavljuje se knjiga *Od zbilje do pjesme – ogledi o usmenom pjesništvu* Muniba Maglajlića u kojoj će autor donijeti vrijedne radove o prvim vijestima o

sevdalinci, o razlikama u čitanju Fortisovog predložka balade *Hasanaginice*, o baladama o Ibrahim-begu Kusturi, o Hifzi-begu Đumišiću, o Mehmed-agi Šehiću, o Potopnici Bisernazi, o Morićima i na brojne druge teme. Ovo će predstavljati prvu knjigu u bošnjačkoj nauci o književnosti koja se bavi lirskom i lirskonarativnom pjesmom i čiji je autor bošnjački istraživač usmenoknjiževne tradicije.

Već 1985. godine bošnjačka književnost dobija jedan ne- svakidašnji roman. Blago okrenut prema poetici postmoderne i svojom temom i postupkom pripovijedanja, *Pobuna materije* nije novitet samo u opusu Alije Isakovića, nego na ukupnom južnoslavenskom prostoru. Kao autorov drugi roman, novina je u ukupnoj bošnjačkoj književnosti, jer glavni likovi romana jesu različite vrste prirodnih geoloških materijala. Kao vrstan profesionalni geolog i autor *Rječnika stare rudarsko-geološke terminologije* (1970) Isaković je uspješno oživio geološki svijet u pobuni protiv nasilnih i nemarnih ljudskih prekrjanja okoliša. U tom će smislu Isakovićevo oživljavanje mrtve materije snažno naginjati fantastičnoj prozi, iako je zapravo svijet materije, koja jasnim jezikom komunicira između sebe, sasvim odvojen od svijeta ljudi, te se oni i dalje ne razumiju. U estetskom će smislu Horozovićeve fantastika biti umnogome razigranija, neobavezujuća i samim tim više postmodernistička nego li je to Isakovićev roman, koji ipak baštini ideju “velike priče” i potrebe za emancipacijom čovječanstva.

Vjerovatno posljednji projekt koji je imao za cilj da ponudi jedinstvenu sliku književne produkcije bosanskohercegovačkog prostora, nakon onog iz ranih sedamdesetih, jeste projekt izdavačke kuće “Svjetlost” *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga*, koja je obuhvatila recentnu književnu produkciju nakon Drugog svjetskog rata, kanonizirajući je kao jedinstvenu cjelinu. Ovaj će projekt izlaziti tokom 1984. i 1985. godine, te će tako i godina izlaženja biti označena kao 1984/1985. Činjenica da se prvi put na jednom mjestu nalaze

sva najznačajnija bošnjačka, hrvatska, srpska i jevrejska djela s prostora Bosne i Hercegovine bila je jasna poruka o novonastalim društveno-političkim okolnostima i o književnosti kao integrirajućem faktoru. Takva je ideja zasigurno potekla kao reakcija na dezintegrirajuće ideologije susjeda i komšija prema Bosni i Hercegovini, što će u kulturološkom smislu ostati vjerodostojan spomenik opstanku kontinuirane ideje o cjelovitosti Bosne.

Prijevod prva dva sveska *Mesneville* Mevlane Dželaludina Rumija pojavit će se 1985. i 1987. godine u izdanju "Tekijskog odbora nakšibendijsko-mevlevijske tekije na Mlinima – Katedra *Mesneville*", prijevod i komentar potpisuje Fejzulah Hadžibajrić, a recenziju hafiz Muhamed Traljić i hafiz Halid Hadžimulić; lektor je Alija Nametak. Dva izuzetna sufijska učenjaka – Hadžibajrić i Hadžimulić – donijeli su do danas nenadmašan prijevod *Mesneville* na bosanski jezik, jer su oba poznavaoi orijentalnih jezika i oba sarajevski mesnevihani. Značaj ovog prijevoda prepoznajemo u brojnim referiranjima bošnjačkih pisaca na Mevlanina učenja, posebno pjesnika mlađe generacije, što do danas jeste prepoznavano ali nikada sintetski predstavljeno kao jedan cjelovit književnokritički ili esejistički prohod, kojim bi se intertekstualno relacioniranje tretiralo i kao kulturološki fenomen razvijen posredstvom ovog vanrednog prevodilačkog pregnuća.

Osim brojnih zbirki poezije, proze, romana, radiodrama, putopisa i drugih književnih i graničnih žanrova, Nusret Idrižović kao vanredni kulturni radnik i pregalac u ovom je razdoblju objavio svoju znamenitu trilogiju o Bosni u srednjem vijeku, ponajviše inspiriranu natpisima na stećcima: *Kolo bosanske škole smrti* (1984), *Kolo tajnih znakova* (1987) i *Kolo svetog broja* (1990). Budući da je riječ o knjigama eseja, ovoj trilogiji nije pridavana valjana pažnja, kako ni od medijevalista tako ni od književnih kritičara ili književnih historičara. U ovim ćemo esejima prepoznati najprije izuzetnog poznavaoa bosanskog

srednjovjekovlja, a potom i vanrednog interpretatora i tumača kako oblika stećka, tako i natpisa i likovnih prikaza na ovim srednjovjekovnim spomenicima.

Upravo će na tragu postojećeg bosanskog sinkretizma između starobosanskog paganskog vjerovanja i islama nastati i prva zbirka poezije Zilhada Ključanina objavljena 1985. godine pod naslovom *Sehara*, što će pratiti i kroz svoje naredne dvije zbirke poezije: *Mlade pjesme* (1987) i *San urednog čovjeka* (1989). Snažnim ironijskim nabojem s povremenom autoironijom, uz neprestano preplitanje orijentalne leksike u funkciji kulturalnih markera s leksikom komunističkih fraza, Ključanin kreira svojevrsnu kritiku kako društva tako i pojedinca. Prepliću se staroslavenska mitologija, starobosanski didovi s islamskom praksom, pa će i na razini forme bejt, gazel i rubaija biti isprepleteni sa sonetom i slobodnim stihom. U formi koja ograničava brojem stihova i metrom snaga je statična i komprimirana do pucanja, dok je u slobodnom stihu razložno talasasta u neprekidnom kretanju. Tako je Ključanin uspio da kreira sonete koji su svojevrsni nastavak razvoja ovog žanra u bošnjačkoj književnosti: od Riza-bega Kapetanovića, Muse Ćazima Ćatića i Skendera Kulenovića.

Drugi “ženski roman” pojavljuje se 1986. godine. Put koji je 1974. godine otvorila Bisera Alikadić romanom *Larva*, nastavlja Jasmina Musabegović svojim *Skretnicama*. Ovaj roman predstavlja važan iskorak u ovom malom korpusu bošnjačke književnosti 20. stoljeća i to slikama željezničarske porodice, ženskih svakodnevnih poslova i ljudskih sudbina na raskrsnicama, stanicama i skretnicama, sve to iz vizure žene. Za razliku od senzualnosti i seksualnosti *Larve*, *Skretnice* će donijeti sliku važne funkcije žene unutar porodice i društva, čime ova dva romana uspostavljaju raznolike, ali komplementarne temelje “ženskog romansiranja” u bošnjačkoj književnosti.

Izuzetno zahuktala visoka produkcija pjesničkih zbirki sedamdesetih godina postepeno jenjava. Među zbirkama poezije

ovoga razdoblja značajnije mjesto u historijskom razvoju bošnjačke književnosti zauzimaju *Oči koje me gledaju* (1982) Feride Duraković, *Sreda i sreda kći* (1983) Ismeta Rebronje, *Nad pjesmama* (1984) i *Ostavljam trag* (1988) Seada Begovića, *Modrac* (1984) Semezdina Mehmedinovića, *Koje Nuhove lađe* (1987) Hadžema Hajdarevića, *Sehara* (1985), *Mlade pjesme* (1987) i *San urednog čovjeka* (1989) Zilhada Ključanina, *Ljubavni huhujek* (1989) Ibrahima Kajana, *Krov* (1988) Selima Arnauta i *Dome Davudov* (1989) Džemaludina Latića. Pjesnici u ovoj deceniji u potpunosti razvijaju poetiku postmoderne: muzealnost, minimalizam, intelektualizam; sumnja, melanholija, rezignacija... Dok će, s jedne strane, nastajati sasvim nova poetika (Duraković, Mehmedinović, Ključanin, Arnaut), s druge strane razvijat će se poezija bliža zreloj moderni nego postmoderni (Kajan, Begović, Rebronja, Hajdarević, Latić). Posebno važna razlika, osim u temeljnim poetičkim distinkcijama, jeste u odnosu prema tradiciji. Dok će je modernisti doživljavati nostalgично, uz obavezan zadatak inoviranja, postmodernisti se mire s tradicijom onakvom kakva jeste, bez prerade ili emotivnog komprimiranja. Estetski dometi bit će podjednako prisutni kako kod onih koji prate ideju “umjetnost radi umjetnosti”, tako i kod pisaca koji su ostali čvršće vezani za stanovitu svrhovitost i upotrebnost potencijal umjetničkog teksta te neupitnu važnost metafore. Zapravo, ove će se dvije niti književnog uobličjenja neprestano razvijati jedna pored druge, a imat će i jedni i drugi bogatu čitalačku publiku. Naravno, moderniji obrasci pjevanja samim su idejama i svojevrsnom intelektualnom hermetičnošću predodređeni za specifičan ukus recipijenta, dok će stariji obrasci biti dostupniji pronicanju u srž teksta nešto široj zajednici.

Druga polovina osme decenije 20. stoljeća bit će najplodniji period književnokritičkog i književnohistorijskog rada Muhsina Rizvića, počevši od druge knjige *Interpretacija iz romantizma* (1984), preko *Pregleda književnosti naroda Bosne i Hercegovine* (1985), potom dolaze *Tokovi i stvaraoci iz književne Bosne* (1986),

Između Vuka i Gaja (1989) i *Kroz "Gorski vijenac" – Interpretacija i tekstualno-komparativna studija o strukturi* (1989). Među navedenim se studijama posebno izdvaja *Pregled*, koji je zapravo svojevrsna historija književnih tokova u Bosni i Hercegovini, što će biti prva knjiga takvog dometa. Tu Rizvić prati tri toka – bošnjački, hrvatski i srpski – od bosanskog srednjovjekovlja kao zajedničke osnove, preko osmanskog i austrougarskog perioda te međuratnog razdoblja, s kojim i završava svoju studiju.

Postmoderna proza dostiže vrhunac razvoja upravo u razdoblju osamdesetih godina: Horozovićev *Kalfa* (1988) i Karahasanov *Istočni diwan* (1989). Ovi će uradci iz druge polovine osme decenije postati novim kanonom bošnjačkog romana, a i uopće bošnjačke književnosti. Svaki na svoj način realizira poetiku postmoderne na slikama ponajviše domaćeg, bosanskog kataloga tema i motiva, pri čemu kolorit karaktera likova biva isprepleten poznavanjem svijeta i njegovih čulnosti. Narativne strategije svaki od njih primjenjuje na sebi svojstven način, ali romani upravo reflektiraju kraj epohe velikih tema i pokretanje načela *ars combinatoria* kojim će prečitavati stare teme i muzeološki evidentirati tradicijske vrijednosti. Tehnika pripovijedanja obiluje intertekstualnim relacioniranjima i postmodernim igrama tekstem, pri čemu će Horozović ići u smjeru kreiranja svijeta fantastike, nadnaravnog i nadasve začudnog ili frapantnog do šokiranja čitaoca, dok će Karahasan podražavati epistolarni ili kriminalistički roman u preplitanju s religijskim tekstovima, a sve to zajedno začiniti redovnim pasažima esejističkog i filozofskog promišljanja.

Među kratkim romanima i zbirkama proze takav će status zadržati Karahasanove *Kraljevske legende* (1980), *Stidna žitija* (1989) i *Stid nedjeljom* (1990), Horozovićeve *Noćne ceremonije* (1983) i Ibrišimovićeva zbirka *Kuća bez vrata i druge priče* (1989), u kojima će preplitanje faksije i fikcije, unutar preplitanja Istoka i Zapada, bošnjačku postmodernističku pripovijetku i kratki roman izdvojiti kao zaseban rukavac južnoslavenske postmoderne

proze. S jedne će strane pripadati južnoslavenskom i evropskom postmodernističkom poetskom diskursu, a s druge će biti u potpunosti samosvojni i to, usljed blizine i jednog i drugog polariteta, mnogo više nego bilo koja druga evropska postmoderna.

Osamdesetih godina sasvim sazrijeva bošnjačko znanje o sebi, što će se manifestirati kako kroz književnu kritiku tako i kroz folkloristiku, etnologiju, historiju, politologiju i slične discipline od nacionalnog značaja. Već 1983. godine pojavljuje se knjiga Enesa Durakovića *Pjesništvo Skendera Kulenovića* koji će se u ovom razdoblju baviti još i djelima Muse Ćazima Ćatića, Hasana Kikića, Alije Isakovića, Jasmine Musabegović, Derviša Sušića i brojnim drugim autorima. Prijelomni tekst nastao je 1985. godine: "Vlastiti povijesni kontinuitet: status muslimanske književnosti i modeli njenog proučavanja" i predstavlja prvi sintetski prohod kroz skoro cijelu bošnjačku književnost. Ovaj će tekst utemeljiti i usmjeriti brojna kasnija bavljenja savremenom bošnjačkom književnošću, kako samog Durakovića tako i brojnih drugih književnih kritičara i književnih historičara, koji su u fokusu svoga zanimanja imali historijski razvoj bošnjačke književnosti. Za vrijeme u kojem se javlja predstavlja važan iskorak ka cjelovitijem sagledavanju ukupnosti "vlastitog kontinuiteta" u razvoju nacionalne književnosti Bošnjaka. Važna knjiga iz oblasti usmene tradicije pojavljuje se 1985. godine: *Muslimanska usmena balada* Muniba Maglajlića, što je prerađena disertacija branjena na Zagrebačkom sveučilištu i bit će prva cjelovita studija o poetičkim osobinama i osobenostima bošnjačke usmene balade kao samosvojnog pjesničkog žanra usmene tradicije. Maglajlić je istakao lokalna obilježja, dramsku strukturu, kratke scene koje se brzo smjenjuju i tematske krugove unutar kojih se pojavljuje bošnjačka usmena balada kao prepoznatljiva poetička mjesta ovog žanra. Nakon ove knjige Maglajlić će objaviti i 1989. godine zbirku radova pod naslovom *Usmeno pjesništvo od stvaralaca do sakupljača*, u kojoj će se, osim poetikom sevdalinke i balade, baviti *Erlangenskim rukopisom* i sakupljačkim

radom Vuka Karadžića, Salih Mešića, Nikole Tordinca, Vinka Vice Palunka, te odjecima usmene tradicije na pisce: Luku Botića, Safvet-bega Bašagića i Musu Ćazima Ćatića. Već s ovom knjigom ostvarit će rezultate kakve nijedan bošnjački istraživač usmene lirike i balade do tada nije. U ovom će periodu nastati i jedna od važnijih identitarnih knjiga Bošnjaka – *Neminovnosti* (1987) Alije Isakovića. *Neminovnosti* su zbirka ranije objavljenih radova u periodici ili kao predgovori u knjigama u periodu od dvije decenije. Budući da je Isaković autor koji je uvijek reagirao na pojave, ljude ili knjige koje su imale ozbiljne poveznice s bošnjačkim kulturnim i političkim identitetom, onda je ova knjiga upravo slika najprije njega kao intelektualne gromade, potom izrazito nepovoljnih društveno-političkih okolnosti po Bošnjake u Jugoslaviji te, u konačnici, slika samih ljudi i pojava o kojima Isaković govori. Ovom će knjigom autor zapravo otvoriti temu o reakciji kao doprinosu kristaliziranja kolektivnog mišljenja o nekom pitanju, što će nastaviti da provlači kroz svoje radove i u narednim godinama. Važno mjesto u ovoj grupi zauzima i knjiga *Riječ i svijet – Studije i eseji o bosanskohercegovačkim pjesnicima dvadesetog vijeka* (1988) Enesa Durakovića, u kojoj autor donosi po jednu opsežnu studiju o Šantiću, Ćatiću, Dučiću, Šimiću, Humi, Šopu, Kulenoviću, Dizdaru i Vuletiću. Studije su književnohistorijske, književnokritičke i esejističke slike svakoga od navedenih pjesnika, a zajedno tvore jedinstvenu sliku razvoja bosanskohercegovačkog pjesništva u 20. stoljeću. Takvim multiperspektivnim pristupom ova knjiga je do danas ostala vjerovatno najcjelovitiji pokušaj objedinjenog pogleda na ovu temu.

Potkraj osamdesetih godina pojavit će se zasigurno najvažnija knjiga o arabičkoj rukoprepisivačkoj djelatnosti, i to važna znatno šire nego li ju je sama tema omeđila prostorom Bosne i Hercegovine: dvotomna knjiga Muhameda Ždralovića *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima* (1988). U prvoj knjizi autor nam predočava svu slojevitost kulture

rukoprepisivanja u osmanskome razdoblju Bosne, a u drugoj nam donosi popis rukoprepisivača i njihovih radova do kojih je došao. Činjenica je da je većina navedenih rukopisa uništena četverogodišnjim agresorskim granatiranjem Sarajeva s pozicija srpske vojske, te da ova knjiga, kao i neke druge, svjedoči koji su sve historijski artefakti bili ciljano uništeni. Ždralovićeva studija nam pokazuje koliko su rano, već u 15. stoljeću, Bošnjaci bili aktivni rukoprepisivači knjiga na arapskom, turskom ili perzijskom jeziku, potom daje podatke koliko je bio visok procent pismenog stanovništva u tom razdoblju Bosne, pa do vijesti o ženama koje su prepisivale po više puta kompletan kur'anski tekst. Iste se godine (1988) pojavljuje obimna studija *Vjerski običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini* Envera Mulahalilovića, koja će prvi put načiniti prohod kroz najznačajnije običaje u kontekstu islama u kulturnoj tradiciji Bošnjaka. Autor vjerno donosi slike vjerskih običaja Bošnjaka, s posebnim osvrtom na stav islama prema svakom od koraka zasebno. Time je ponudio važnu literaturu za bolje razumijevanje narodnog vjerovanja i sujevjerja u narodnoj praksi.

Uz sasvim postmodernističku Karahasanovu i Horozovićevu prozu te prijelaznu varijantu u Ibrišimovićevoj poetici, postojat će izuzetan pripovjedač koji će sve vrijeme ostati do sljedan poetici moderne – Derviš Sušić. On će nakon romana *Uhode* iz 1971. godine nastaviti s ovim načinom kreiranja poetike, te će kroz svoje romane *Hodža Strah* (1973), *Žestine* (1976), *A triptih* (1985), *Nevakat* (1986) i *Čudnovato* (1992) i dalje obrađivati bosanske teme kroz historiju, prateći običnog čovjeka, njegove strahove i nezadovoljstva. Sušić zadržava ideju velikih tema i potrebu za poučavanjem čitaoca uz povremenu ironizaciju postupaka, stavova ili osobina. Iako često reska satira, njegovo je pripovijedanje doneseno vedrim duhom s povremenim uklonom prema erotskom te je često zabavan za čitanje, što ga je i učinilo jednim od popularnijih bošnjačkih prozaista. Iako će roman *Čudnovato* biti posvećen

nestanku hamzevijskog tarikata kao autohtonog bosanskog der-
viškog reda, sve ove posebnosti Sušičeve naracije nisu izostale.

U ovom će se periodu realizirati zajednički projekt Insti-
tuta za književnost i Izdavačke kuće “Svjetlost” pod naslovom
Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine. Od planiranih
26 knjiga, s numeracijom od 1 do 25 i knjigama 14/1 i 14/2, do
početka Agresije objavljene su 22 knjige, dok su se dvije knjige
pojavile naknadno (*Srednjovjekovna bosanska književnost* Herte
Kune i *Prozna književnost na orijentalnim jezicima* Amira Ljubo-
vića i Sulejmana Grozdanića), a dvije nisu nikada objavljene
(broj 18 i broj 20). Knjige iz ove biblioteke zamišljene su da
ponude pregled književnog stvaranja po temama, žanrovima
i periodima na ukupnom bosanskohercegovačkom prostoru,
osim knjiga: *Srpska i hrvatska narodna epika* Ljubomira Zuko-
vića, *Bosanskomuslimanska usmena epika* Đenane Buturović,
Divanska poezija XVI i XVII stoljeća Fehima Nametka, spome-
nuta knjiga Ljubovića i Grozdanića te *Jevrejsko-španjolska knji-
ževnost* Muhameda Nezirovića, u kojima se autori bave poseb-
nostima nacionalnih književnosti. Knjige su štampane 1991.
i 1992. godine te je dobar dio tiraža uništen tokom Agresije,
a neke od knjiga već sada su iznimna rijetkost. Književno-
naučna vrijednost studija nije ujednačena, kreće se od sasvim
površnih pozitivističkih evidentiranja, preko studija o poetici
žanra ili fenomena, pa do sasvim obuhvatnih radova koji do
danas nisu prevladani. Također 1991. godine izlazi u Tešnju
*Katalog knjiga štampanih do 1910. godine na jezicima jugoslaven-
skih naroda* Amira Brke koji će popuniti nedostatak eviden-
cije štampanih knjiga u navedenom periodu, što je posebno
značajno za prostor Bosne, jer je nekoliko bibliografija već
postojalo za druge krajeve tadašnje države. Ovim je pregnu-
ćem Brka osvjetlio važan segment kulturne historije Bosne
i Bošnjaka. Važan projekt Instituta za književnost jeste i če-
tverotomna *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisi-
ma Bosne i Hercegovine: 1850–1918* objavljena 1991. godine, a

koja je obuhvatila časopise pokrenute u navedenom periodu, prateći ih do kraja njihovog objavljivanja, bez obzira na to što su neki od njih izlazili sve do kraja Drugog svjetskog rata.

Devedesete godine u znaku su ukidanja jednopartijskog komunističkog režima i uspostavljanja višepartijskog sistema. Snažna srpska i hrvatska nacionalistička vrenja nužno su zahtijevala i okupljanje bošnjačkih intelektualaca u okvire Stranke demokratske akcije, a koju će formirati bošnjačka intelektualna zajednica s Alijom Izetbegovićem na čelu.

Stoga će u periodu od 1990. do 1992. godine izaći nekoliko važnih knjiga kojima autori i priređivači pokušavaju nadomjestiti stoljetni zaborav: Alija Isaković O *“nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana* (1990), Vladimir Dedijer i Antun Miletić *Genocid nad Muslimanima, 1941–1945: Zbornik dokumenata i svjedočenja* (1990), Enes Duraković *Muslimanska poezija XX vijeka* (1990), Muhamed Hadžijahić *Porijeklo bosanskih Muslimana* (1990), Atif Purivatra i Muhamed Hadžijahić *ABC Muslimana* (1990), Vladimir Predavec i Salih Behmen *Dva osvrta na Sarajevski proces '83* (1990), Alija Izetbegović *Islam između Istoka i Zapada* (1990), Muhsin Rizvić *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)* (1990), Nerkez Smailagić *Leksikon islama* (1990), Hivzija Hasandedić *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (1990), Ismet Smajlović *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini* (1990), Atif Purivatra, Mustafa Imamović i Ruzmir Mahmutćehajić *Muslimani i bošnjaštvo* (1991), Muhamed Hadžijahić i Fuad Galijašević *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini* (1991), Muhamed Hadžijamaković *Ilhamija – život i djelo* (1991), Senahid Halilović *Bosanski jezik* (1991), Dževad Jahić *Jezik bosanskih Muslimana* (1991).

Upravo tih godina pojavit će se do tada najveća antologija bošnjačke književnosti čiji je urednik bio Enes Duraković, a u izdanju izdavačke kuće “Svjetlost” *Muslimanska književnost*

XX vijeka – I, u dvadeset i pet knjiga. Ova edicija svojevrsna je nedovršena kanonizacija savremene bošnjačke književnosti, te stoga i obuhvata najznačajnije autore i njihova djela od austrougarskog razdoblja do savremenog trenutka, odnosno od *Zelenog busenja* do *Istočnog diwana*. Iako je prvotna ideja bila da nakon ovog kola uslijedi i naredno kolo s drugim autorima, ubrzo je uslijedila Agresija, te taj plan nije realiziran.

Savremeno doba (1992–)

#Bosna
#postmoderna
#ratnopismo
#egzil

Period samostalne Bosne i Hercegovine u novijoj historiji započinje 1. marta 1992. godine objavljivanjem rezultata Referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Referendumsko pitanje je glasilo:

Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?

Srpska demokratska stranka Radovana Karadžića pozvala je Srbe da bojkotiraju referendum. Uprkos tome na referendum je izašlo 63,7% od ukupnog stanovništva, od čega je za nezavisnost glasalo 99,7%. Već 6. aprila 1992. godine Evropska unija priznala je Republiku Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu i suverenu državu. Rat koji vodi srpska vojska pod imenom Jugoslavenska narodna armija na teritoriji Slovenije, potom i Hrvatske, prelijeva se na prostor već suverene Republike Bosne i Hercegovine, što tretiramo kao Agresiju Srbije na susjednu državu. Zvanična oružana snaga Republike Bosne i Hercegovine jeste Armija Republike Bosne i Hercegovine, osnovana 15. aprila 1992. godine. Agresor, potpomognut brojnim srpskim i hrvatskim paravojnim formacijama, Vojskom Republike srpske, Hrvatskim vijećem obrane, te pojedinim izdajnicima iznutra, vrši genocid nad bošnjačkim stanovništvom na ukupnoj teritoriji Bosne i Hercegovine, što traje sve do potpisivanja

Dejtonskog mirovnog sporazuma 14. decembra 1995. godine između strana u sukobu: Alije Izetbegovića, Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana.

Usred ratnih sukoba, u okupiranom Sarajevu, 28. septembra 1993. godine organiziran je Bošnjački sabor na kojem je vraćeno stoljetno ime Bošnjak, čime je termin Musliman prestao biti u daljnjoj pravnoj upotrebi.

Sam rat oduvijek je uspijevaao da proizvede, osim svih strahota, i specifičan oblik pisanja koje zovemo “ratnim pismom”, a što će se ogledati kako u temama i motivima, tako i u samom doživljaju svijeta koji okružuje ratnika, povratnika iz rata, djecu šehida i poginulih boraca i slično. Jedna od najupečatljivijih tema svakako je Genocid u Srebrenici, koji su nad Bošnjacima počinili vojnici Vojske Republike srpske jula 1995. godine, pred sam kraj rata, što je kroz više presuda međunarodnih i domaćih sudova potvrđeno.

Među važnijim književnohistorijskim i kulturnohistorijskim događajima u periodu Agresije ističe se pokretanje Edicije “Bošnjačka književnost u 100 knjiga”, projekata *Bošnjaci – enciklopedijski presjek* i *Bošnjački bibliografski leksikon* unutar Bošnjačke zajednice kulture “Preporod”, pokretanje projekta *Antologije bošnjačke književnosti* u deset knjiga i *Bošnjačke književnosti u književnoj kritici* u šest knjiga izdavačke kuće “Alef” iz Sarajeva, a pod uredništvom Enesa Durakovića. U “Alefovima” projektima kao priređivači antologija i hrestomatija učestvovat će najveća imena nauke o bošnjačkoj književnosti: uz urednika i priređivača Enesa Durakovića, tu su Đenana Buturović, Emina Memija, Lamija Hadžiosmanović, Munib Maglajlić, Gordana Muzaferrija, Alija Isaković, Fahrudin Rizvanbegović, Esad Duraković, Fehim Nametak i Aiša Softić.

Osim ovih važnih projekata u novijoj historiji bošnjačke književnosti, iz ovoga razdoblja valja spomenuti *Rječnik karakteristične leksike u bosanskoj jeziku* Alije Isakovića iz 1992 (1993. i 1994) godine. Ubrzo nakon završetka rata pojavit će se i prvi

Pravopis bosanskoga jezika Senahida Halilovića iz 1996. godine. Do kraja 20. stoljeća pojavit će se još nekoliko izuzetno važnih knjiga, koje do danas nisu prevladane: *Historija Bošnjaka* (1997) Mustafe Imamovića i *Gramatika bosanskoga jezika* (2000) koju potpisuju Dževad Jahić, Senahid Halilović i Ismail Palić.

Književna djela koja se ističu u ovom razdoblju su zbirke poezije Abdulaha Sidrana *Sarajevski tabut* (1993), zbirka uglavnom sastavljena iz ranije objavljivanih pjesama, i *Zašto tone Venecija* (1996), kao jedno od najuspjelijih poetskih uobličenje užasa rata u bošnjačkoj književnosti. Tu će se potom istaći Latićeva zbirka *Moj ummete* (1994) kao autorovo potpuno okretanje isključivo religijskim temama. Vjerovatno najznačajniji roman objavljen u periodu rata jeste *Fetva* (1994) Murata Baltića, u kojem će pogrom koji Bošnjaci Sjenice doživljavaju početkom 19. stoljeća biti živa slika trenutnog stanja u Bosni i bolno naslućivanje novog genocida. Upravo se tada pojavljuju u korpusu bošnjačke književnosti još tri knjige, koje, iako također izvan granica Bosne, govore o Bosni i Bošnjacima: roman *Davidova zvijezda* (1993) Zuvdije Hodžića u Podgorici, *CI priča* (1994) Ismeta Rebronje u Novom Pazaru, pjesnička zbirka *Kad su gorjele Božje kuće* (1994) Huseina Bašića u Podgorici. Prva je knjiga izuzetne narativne tehnike, druga izvanredne strukture – sastavljena je od tri cjeline, gdje svaka sadrži po trideset i tri priče, s uvodnom i zaključnom, što ukupno čini naslovnu *CI* – odnosno stotinu i jednu priču. Priče govore o slojevitosti bošnjačke kulture, s posebnim osvrtom na srednjovjekovlje i usmenu tradiciju. Treća knjiga je “zbirka jecaja” o bjesomučnom rušenju kulturnih spomenika u Bosni tokom Agresije. Svaka od ovih knjiga donosi djelić velikog književno-identitarnog mozaika Bošnjaka, koji je u ovom periodu obojen krvlju, rušenjem, progonom i brutalnom realizacijom mržnje prema drugom i drugačijem.

Tokom Agresije pojavit će se i važna knjiga Muhsina Rizvića *Panorama bošnjačke književnosti* (1994). U tridesetak studija

i eseja Rizvić će sačiniti do tog trenutka najcjelovitiji prohod kroz neke od najznačajnijih dionica bošnjačke književnosti: krajišnička pisma, sevdalinka, balada, alhamijado književnost, književnost na orijentalnim jezicima, studije o Ljubušaku, Mu-labdiću, Bašagiću, Osman – Azizu, Bjelevcu, Humi, Muradbe-goviću, Nametku, Kikiću, Dizdareviću, Selimoviću, Dizdaru i Kulenoviću, te o književnokritičkim i esejističkim radovima Muniba Maglajlića i Midhata Begića. Iako su radovi objavljivani u rasponu od gotovo trideset godina, njihovo smještanje unu-tar istih korica omogućilo je ne samo lakšu upotrebu za čitaoca nego je ostvarilo i svojevrsnu cjelovitost prohoda kroz veći dio bošnjačke književnosti. Nešto kasnije (1996) pojavit će se post-humno objavljena knjiga *Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu*, koja je nakon Rizvićeve smrti ostala u rukopisu. Ova je studija zasigurno najcjelovitiji materijal o statusu islama i Bošnjaka u Andrićevom književnom svijetu, ali nije u potpunosti razra-đena podjednakim kvalitetom svaka dionica interpretacije, što autor nije stigao provesti do kraja. Čuvena *Antologija zla* (1994) Alije Isakovića, sastavljena je iz dva dijela: dnevnički zapisi od 6. travnja 1992. i početka Agresije do 6. travnja 1993. godine, dok će drugi dio sadržavati tekstove i intervjuje koje je Isaković objavljivao od 1991. do 1994. godine. Time je postala jedno od najboljih svjedočanstava nekog bošnjačkog intelektualca o prvoj godini Agresije, reakcijama izvana i nemilosrdnom uništavanju Bosne. Kroz sam pristup iščitavamo ne samo događaje nego i Isakovićev lični odnos prema ukupnim društveno-političkim gibanjima, kako prema onim koji su usmjereni neprijateljski tako i prema onim koji su u odbrani identiteta. Posebnu pažnju privlače referiranja na događaje i pojave koji su pret-hodili Agresiji, a koje je Isaković vanredno dobro detektirao i u vrijeme njihove pune aktuelnosti.

Već 1995. godine pojavljuje se prva antologija savremene bošnjačke književnosti u Sandžaku *Slavujeva gora*, koju je prire-dio bošnjački pjesnik Maruf Fetahović, nakon koje će uslijediti

cijeli niz antologijskih izbora, što će za cilj imati predstavljanje ove dionice bošnjačkog književnog stvaranja. Nakon ove uslijedit će *Antologija savremene književnosti Bošnjaka iz Sandžaka* (1998) i *Antologija savremene poezije Bošnjaka iz Sandžaka* (2001), prva Almira Zalihića i Nura Sadikovića, dok drugu Zalihić potpisuje sam. Posebno se važnom čini *Bijel behar – Antologija pjesama bošnjačkih pisaca Kosova i Sandžaka* (2002) Alije Džogovića, koja će sadržavati, kako je u naslovu i navedeno, osim sandžačke i kosovsku dionicu bošnjačke književnosti. Ismet Rebronja 2003. godine priređuje *Latice primule – Antologiju poezije Bošnjaka u Srbiji i Crnoj Gori*. Zalihić će 2006. godine objaviti izbor *Gospodari balansiranja – Antologija savremene proze Bošnjaka iz Sandžaka*, a 2024. godine novo izdanje antologije savremene poezije ovog kraja. Iste se godine pojavila i važna antologija Hoda Katala *Iza kućnog praga (sandžačka poezija egzila)*, gdje će prvi put biti uobličen izbor antologijski uspješnih primjera bošnjačke poezije u dijaspori o razdvajanju, daljini, egzilu. Neke od žanrovski obuhvatnijih antologija jesu *Enciklopedija sandžačkobošnjačke književnosti* Jahje Fehratovića iz 2014. i *Biserni đerdani – pregled savremenog književnog stvaralaštva Bošnjaka u Sandžaku* Enesa Nikšića iz 2018. godine. S tim u vezi možemo kazati da je sandžački prostor ponajbolje obuhvaćen antologijskim izborima različitih istraživača, kako onih koji su dijelom ovoga korpusa, tako i onih koji su ovaj prostor prepoznali kao izuzetno plodan za istraživanje književne produkcije.

Savremena bošnjačka poezija dobit će u ovom periodu dvije antologije: *Kad zora razrjeđuje strah – Izbor iz mlade bošnjačke poezije* Filipa Mursela Begovića iz 2010. godine i *Zašto tone Venecija – Bošnjačko pjesništvo od 1990. do naših dana* Ervina Jahića iz 2012. godine, obje objavljene u Zagrebu.

U ženskom će se pismu sasvim istaći Ferida Duraković svojim pjesničkim zbirkama *Srce tame* i *Selidba iz lijepog kraja gdje umiru ruže*, obje iz 1994. godine. Krećući se kroz lirske ispovjedne slike i suptilnu naraciju, pjesnikinja samouvjereno prolazi između

straha odraslih i dječijih radosti, a kako bi prikazala strah izazvan onim što vidi i potragu za unutarnjim mirom s djetetom u sebi. Razigranim stihovima dječijeg gledanja na svijet koji je okružuje, Duraković oblikuje stihove o samoći, boli i trenutnom osjećaju nevoljenja. Iste godine (1994) Tahir Mujičić pravi zaokret od drame prema poeziji kreirajući postmodernistički dramatičan pjesnički izraz natopljen jezičkim doticajima s talijanizmima, čakavštinom te dalmatinskim i istarskim duhom.

U prvoj godini mira pojavljuju se i dvije iznimno važne zbirke priča *Tajna džema od malina* (1996) Karima Zaimovića i *Smrt u muzeju moderne umjetnosti* (1996) Alme Lazarevske. Sasvim modernim pripovijedanjem, temama novim koje izgledaju kao stare, jezikom vlastite generacije, ova su dva mlada autora privukla pažnju čitačke publike. Odnos prema tradiciji sasvim u skladu s poetikom postmoderne, a mjesta dešavanja radnje domaća, bosanska. Posebno su zanimljiva mjesta uvođenja fantastike kojom se želi prikazati sva nedokučivost smisla ratnih strahota. Roman *Šehid* (1998) Zilhada Ključanina istaći će se britkim jezikom i slikama bez autocenzure, sa snažnim uranjanjem u emotivni doživljaj ratnog stradanja i susreta s onostranim. S jedne strane, u fokusu je snažna potreba pripovjedača za emancipacijom i za uzimanjem pouke iz datih životnih prilika, dok će, s druge strane, romaneskna struktura biti bliža postmodernističkoj igri faktografijom, svjedočenjem, dokumentaristikom, ironijom, persiflažom, intertekstom, autoreferiranjem, sinkretizmom paganskog i islamskog. Za treće izdanje, priređeno za Ediciju "Bošnjačka književnost u 100 knjiga", autor će grublja mjesta u jeziku i stilu, te i u nekim slikama, ponovno dotjerivati, što će oblik romana u ovom izdanju učiniti konačnim.

Važan bibliografski poduhvat u novom vremenu pojavit će se također 1998. godine. Emina Memija i Lamija Hadžiosmanović objavljuju knjigu pod naslovom *Biser – književno-historijska monografija i bibliografija* (1998) u izdanju Nacionalne i univerzitet-ske biblioteke Bosne i Hercegovine. Ovim je radom zaokružena

monografsko-bibliografska obrada bosanskohercegovačkih časopisa iz razdoblja austrougarske okupacije Bosne (1878–1918), a koji je dobrim dijelom bio pokriven projektima Instituta za književnost u Sarajevu tokom sedamdesetih godina 20. stoljeća. Budući da je u tim projektima *Biser* bio izostavljen, autorice su sebi dale zadatak da taj propust bude nadoknađen, što je jedan u nizu njihovih zajedničkih projekata na afirmaciji bošnjačke književnosti, posebno dionice književnog stvaranja na orijentalnim jezicima.

Raspadom Jugoslavije i Agresijom bošnjačko stanovništvo u velikom se broju iseljava s pojedinih bosanskohercegovačkih prostora u inostranstvo, što će otvoriti neka nova poglavlja u historijskom razvoju bošnjačke književnosti. Dobit ćemo bošnjačku književnost na jezicima koji do tada nisu bili prisutni u ovom korpusu: engleski, njemački, slovenski, švedski, norveški i slično. Bošnjaci sada pišu na mnogim jezicima svijeta i žive na brojnim meridijanima, čime njihova pripadnost nacionalnoj književnosti ni na koji način ne biva upitnom. U slučajevima uspješnog ostvarivanja književnih rezultata, oni će svakako pripadati i književnosti nacije, odnosno države, odnosno jezika na kojem su djela i nastala, ali time neće prestati biti korpusom bošnjačke književnosti.

Roman koji će privući pažnju i čitalačke i stručne publike jeste *Rod i dom* (1999) Safeta Sijarića. Iako će biti izabran za najbolji roman 1998. godine, iz formalnih razloga odluka stručnog žirija bit će povučena. Radnja smještena u sandžačko selo udaljeno od savremenosti i civilizacije, jezik likova sasvim dijalekatski obojen, izdvojit će ovaj roman kao izuzetno natopljen senzibilitetom sandžačkog mentaliteta i duha. U poetičkom smislu odgovara romanima velikih tema s ravnolinijskom pričom i psihologizacijom junaka koja se raspoznaje kroz njihove socijalno neprihvatljive postupke.

Rat je proizveo određene zaokrete u razumijevanju svijeta, pa samim tim i književnosti, a sve to posebno u slučaju Nedžada Ibrišimovića. Povratak vjeri nazirao se još s početka devedesetih kada je *Bog si ove hefte* (1980) postao *Car si ove hefte* (1991),

pa do najeklatantnijeg primjera u preradi romana *Karabeg* u njegovom trećem izdanju iz 1996. godine. Sva stvarna i potencijalna huljenja sada će sasvim nestati iz autorovog vokabulara, čak i retroaktivno. U tom će smjeru nastaviti i njegov kasniji književni angažman, a koji se ponajbolje vidi u vanredno uspjelom romanu *Vječnik* (2005) te njegovom svojevrsnom nastavku – romanu *El-Hidrova knjiga* (2011), kojima će ne samo tematski nego i strukturno i jezičkostilski otvoriti nova vrata u razvoju bošnjačkog romana, uprkos osporavanjima književnoteorijskih tradicionalista.

Ozbiljan će književni zamah u ovom razdoblju ostvariti i Dževad Karahasan, nastavljajući ranije započetu romanesknu praksu romanom *Istočni diwan*. Nastavit će je najprije svojim radovima *Stidna žitija* (1989), *Stid nedjeljom* (1990), *Dnevnik selidbe* (1993), *Kuća za umorne* (1993), *Šahrijarov prsten* (1994), što će se potom pretvoriti u pravu romaneskno-esejističku avanturu: *Dosadna razmatranja* (1997), *Sara i Serafina* (1999), *Knjiga vrtova* (2002), *Noćno vijeće* (2005), *Izvjestaji iz tamnog vilajeta* (2007), *Što pepeo priča* (2015) i *Uvod u lebdenje* (2022). Karakteristično preplitanje romanesknog i esejističkog nije samo unutar Karahasanovog opusa, već se sasvim jasno razaznaje i unutar korica jedne knjige. Svojim romanima Karahasan zahtijeva izuzetno obrazovanog čitaoca, koji može bez poteškoća otključavati brojna intertekstualna relacioniranja njegovih romana. Esejistički pasaži, ponekad suptilno ironični, recipijentu služe kao odmorišta na nekim dugim nizovima stepenica na kojima se čitalac s užitkom odmara od toka radnje, ali ni tada nije sasvim opušten, jer se u tim Karahasanovim esejima zapravo nalaze sasvim samostalne misaone cjeline koje čitalac može povezati s ukupnim tokom radnje, a može ih tretirati kao svojevrsni *intermezzo*. Njegovi su likovi izbrušeni do najsitnijeg detalja, posebno njihovi strahovi i težnje, što možemo smatrati ključnim mjestima Karahasanovog interesa za unutarnjeg, metafizičkog čovjeka, mnogo više nego za tjelesnog čovjeka i njegovo egzistiranje. Čak i na planu

kulturoloških slojeva, koji su iznimno bogati i osebjuni i u kojima je vidan Karahasanov istraživački, pripremni posao, sve to postoji tek kao dobro uštmano šarenilo koje će površnog čitaoca voditi kroz priču, dok će spretan čitač pratiti naznake igara reflektirajućih unutarnjih čovjekovih prostora na vanjske događaje. Autoironičnim i naizgled destruktivnim pristupom svijetu svog romana uspijevaio je izgraditi tekst koji će evropskom čitaocu predočiti bliži ili dalji Orijent, ratom razorenu Bosnu, a domaćem čovjeku ukazati poštovanje zbog svih dionica njegove posebnosti. Tako bogata književna produkcija i činjenica da je Karahasan najprevođeniji savremeni pisac bošnjačke književnosti nužno je polučilo najveću književnu nagradu u Bosni i Hercegovini – Nagradu “25. novembar” za životno djelo iz oblasti književnosti za 2016. godinu. Do danas se Karahasanovim književnim opusom zapaženo bavila Dijana Hadžizukić.

Prijelaz stoljeća, a u ovom slučaju i prijelaz milenija, obilježiti će izuzetna postmodernistička igra izgubljenim rukopisima kojom će Irfan Horozović strukturirati svoj možda i najbolji roman *Imotski kadija* (2000). S druge strane, ta metatekstualna igra s baladom *Hasanaginica*, sada iz pozicije sasvim sporednog lika balade – nesuđenog muža unesrećene žene – popunila je jedno važno mjestu u ukupnom korpusu djela koja su nastala inspirirana ovom glasovitom bošnjačkom baladom. Kombiniranjem pronađenog rukopisa, avanturističkog romana, suptilnog lirskog pripovijedanja s komprimiranom atmosferom Orijenta, metatekstualnom igrom s baladom, te sufijskim učenjima velikana tesavvufa, Horozović je kreirao jedan od najmaštovitijih i najvitalističnijih svjetova bošnjačkog romana 20. stoljeća. Ovaj će roman označiti i izuzetno bogat stvaralački period Irfana Horozovića: *Filmofil* (2000), *William Shakespeare u Dar es Salaamu* (2002), *Psi od vjetra: porodična trilogija* (2003), *Quadriga* (2005), *Alfir* (2016) i *Sokolarov sonet* (2016), uz brojne knjige pjesama i priča, kako onih namijenjenih odraslima tako i onih za djecu, čime postaje zasigurno najplodniji bošnjački pisac

svoje generacije, zbog čega je 2017. godine bio laureatom Nagrade “25. novembar” za životno djelo iz oblasti književnosti.

Početak 21. stoljeća obilježit će jedno od najboljih prozaih djela mlađe generacije *Ko je zgazio gospođu Mjesec* (2002) Asmira Kujovića. Moderno preplitanje predratnog djetinjstva i ratne mladosti provedene u rovu, ovostranog i onostranog, domaćeg i stranog, rock’n’rolla i sevdalinke, ostvarilo je izuzetno bogat kolaž, posebno u slikama unutaršnjeg doživljaja glavnog junaka Jasmina i njegovog alter ega. Ovo je zasigurno jedan od najkreativnijih primjera postmodernističkog igranja romanesknom strukturom na širem južnoslavenskom prostoru. Igra se kreće od kombiniranja autobiografske priče o bezbrižnom djetinjstvu s autobiografskim ratnim pismom, preplitanje manifestacije islamske pragmatike i upitnosti slijeđenja islamske dogmatike, scene razgovora s alter egom sa scenama razgovora s džinom, preplitanje jave sa snom... Kujović je izuzetno suptilnim pripovijedanjem kreirao svijet surove realnosti koji opstoji sasvim isprepleten sa svijetom magične fantastike.

U ovo će se vrijeme, u 2000. godini, pojaviti dva iznimno važna zbornika radova u izdanju Bošnjačke zajednice kulture “Preporod”: *Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka* (Sarajevo) i *Andrić i Bošnjaci* (Tuzla). Oba se zbornika javljaju kao svojevrsni kulturni fenomeni, kakvi se do tog trenutka nisu ni mogli javiti u kulturnoj historiji Bošnjaka. Iako je žanr mevluda poznat još od osmanskog razdoblja, prvi mevlud javlja se krajem 19. stoljeća u okviru alhamijado književnosti kada hafiz Salih Gašević prevodi mevlud osmanskog pjesnika Sulejmana Čelebija. Deseetak primjeraka ovoga žanra u historijskom razvoju bošnjačke književnosti pokazat će da je značaj ovoga žanra i izvan njegove performativne upotrebne vrijednosti. Stoga će ovaj zbornik radova predstaviti neka od mogućih čitanja i neke od poznatijih mevluda. S druge strane, zbornik o Andriću i Bošnjacima rezultat je zahtjeva stanara tuzlanske Ulice Ive Andrića za njezinim preimenovanjem zbog piščevog lošeg odnosa prema

Bošnjacima. Zbornik sadrži radove sa samog skupa kao i starije osvrte na ovu temu, počevši od Šukrije Kurtovića, pa preko Muniba Maglajlića, Đenane Buturović i Esada Durakovića. S obzirom na okolnosti u kojima su Bošnjaci živjeli u prethodnom sistemu, ovakvi se zbornici nisu ni mogli kreirati. Značaj ovih zbornika danas se ogleda kako u vrijednosti samih radova tako i u fenomenu kreiranja zbornika u ukupnom historijskom razvoju bošnjačke nauke o književnosti.

Najznačajniji leksikografski projekt zasigurno je onaj Dževada Jahića, započet prvim tomom *Rječnika bosanskog jezika* iz 2010. godine, od kojih je za sada posljednji tom (Tom 11: Plo-Pok) objavljen 2024. godine. Osim ovoga tu su i jednotomni *Rječnik bosanskog jezika* Instituta za jezik iz 2007. godine, potom *Rječnik bosanskoga jezika* Halilović – Palić – Šehović iz 2010. godine. Prostor bosanskog govornog područja koji je ponajviše leksikografski obrađen jeste Sandžak i njegov peti dijalekt bosanskog jezika. Taj bogati fond možemo pratiti od knjige Seada Trhulja *Rječnik moje majke: prilog leksičkom blagu bosanskog jezika* iz 1998. godine, preko *Rukoveti riječi sandžačkih Bošnjaka* (2000) Avdije Avdića, *Rožajskog rječnika* (2003) Ibrahima Hadžića, *Bošnjačkog rječnika* (2005) Samija Slatine, pa do *Sandžačkog rječnika* (2012) Džavida Begovića i Šefke Begović-Ličine, *Sandžačkog frazeološkog rječnika* (2016. i 2018) Abdulaha Mušovića, *Slovarnika – starih riječi i izraza iz govora bjelopoljskog kraja* (2017) Faruka Dizdarevića i Rifata Kovačevića, *Rječnika onomastičkih pojmova* (2019) Alije Džogovića i, u konačnici, *Etimološkog rječnika – Etymologicon* Ismeta Rebronje (2020). Ovaj imponantni popis rječničke građe ukazat će na to kako je ovaj prostor više leksikološki obrađen nego bilo koji drugi na kojem žive Bošnjaci, što će biti plod jednog novog identitarnog i idejnog zamaha, s jedne, te društveno-političkih i kulturnih okolnosti, s druge strane.

Kao krunski važna studija pojavit će se 2012. godine knjiga *Obzori bošnjačke književnosti* Enesa Durakovića kojom autor znalčki odgovara na brojna stoljetna osporavanja bošnjačke

književnosti kao samostalnog toka unutar južnoslavenske inter-literarne zajednice. Uvidom u brojnu građu kojom su Bošnjaci, a potom i njihov književni rad, negirani i nipodaštavani, Duraković je ukazao i na brojne tematske i poetičke osobenosti savremene bošnjačke književnosti, posebno u onim dimenzijama koje se tiču kulturalnog sedimentiranja starih književnih razdoblja u intertekstualnim relacijama s novim književnim tekstovima. Predstavio je brojne tendenciozne tekstove koji su u stoljetnom razdoblju negiranja pokušavali obesmisлити bavljenje Bošnjaka bilo kojim segmentom vlastite posebnosti, kao što je predstavio i brojne hrabre istupe savremenika koji nisu dopuštali da svjetlo saznanja o sebi jednom upaljeno ponovno bude ugašeno. Stoga će predstaviti brojne književne kritičare i književne historičare koji su dali doprinos u promicanju ideja sistemskih ili parcijalnih sagledavanja posebnosti ovoga književnog izraza.

Već pred sami raspad Jugoslavije postepeno se pojavljivala nova generacija bošnjačkih književnih kritičara, koji će ozbiljno nastaviti lanac Begić – Rizvić – Duraković. Među njima će se posebno svojim radovima izdvojiti Enver Kazaz, Zilhad Ključanin, Muhidin Džanko, Vedad Spahić i Nihad Agić, kao središnja generacija savremene bošnjačke književne kritike, dok će se najmlađa generacija još postepeno profilirati. Posebno valja istaći autore i njihove studije – Enver Kazaz: *Musa Ćazim Ćatić – književno naslijeđe i duh moderne* (1992. i 1997), *Morfologija palimpsesta* (1999) i *Bošnjački roman XX vijeka* (2004); Muhidin Džanko: *Strah od teksta* (1998), *Dr. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić* (2006), *Filipove frajle* (2010) i *Gradu Tešnju u književne pohode* (2024); Vedad Spahić: *Tekst, kontekst, interpretacija* (1999), *Rob i slavuj kanona – pjesništvo Osmana Đikića* (2002), *Vrt Bašeski-ja* (2005), *Književnost i identitet* (2016) i *Krugovi i elipse* (2017); Nihad Agić: *Generativna poetika i generativna teorija pripovijedanja* (2000), *Karta i teritorij – umjetnost pripovijedanja Meše Selimovića* (2008) i *Književnost i kulturalno pamćenje* (2010); Zilhad Ključanin: *Lice svjetlosti – pobožni i sinkretizirani elementi u bošnjačkoj*

poeziji XX vijeka (2004). Svaki od njih ostvario je svojevrsni nastavak, kako u navedenim knjigama tako i u brojnim naučnim tekstovima, u postupku sagledavanja ukupne valorizacije bošnjačke književnosti – svako u svom domenu i u svojoj oblasti bavljenja. Kasniji istraživači do danas su se na brojim mjestima referirali na ova djela, koja stoga već možemo tretirati klasicima bošnjačke književnokritičke, književnoteorijske i književnohistorijske misli. Njihov pojedinačni doprinos još nije u potpunosti valorizacijski sagledan do kraja, ali će brojna referiranja najmlađe generacije književnih djelatnika pokazati stanoviti ukupni značaj.

Autor koji će u ovom postratnom razdoblju u potpunosti sazreti i ući u krug bošnjačkog kanona, kako romana tako i drame, jeste Zlatko Topčić. Svoju spisateljsku karijeru gradi u nekoliko linija: priča, roman, drama, radiodrama i scenarij, a za svaki od tih segmenata dobija važne književne i scenarističke nagrade u zemlji i inostranstvu. Posebno se izdvajaju njegovi romani *Kulin* (1994), *Gola koža* (2004) i *28. 6. 1914.* (2019), sva tri snažno natopljena senzibilitetom bolne historije Bosne u različitim razdobljima njezina opstanka. Nekada prati sama događanja, a nekada tek refleksije događanja na običnog čovjeka.

Generacija pjesnika i prozaista u usponu najavit će neka nova intertekstualna relacioniranja s klasičnim djelima svjetskih i domaćih književnosti, nove poglede na uobičajene i manje obične životne događaje, na postmodernističku muzeologiju, ratno pismo, melanholiu i rezignaciju, ekonomičnost jezika i nezadovoljstvo stanjem u zajednici, te će svako od njih iscrtavati vlastiti književni put i pravac: Asmir Kujović, Senadin Musabegović, Mirsad Sijarić, Husein Hasković, Almir Bašović, Damir Ovčina, Dijan Kalač, Amir Brka, Dinko Delić, Izet Perviz, Faruk Šehić, Ervin Jahić, Damir A. Saračević, Elvedin Nezirović, Namik Kabil, Damir Uzunović, Enes Halilović, Nadija Rebronja, Adisa Bašić, Haris Imamović, Ahmed Kurto... Njihova su djela već zauzela mjesta u antologijskim izborima savremene bošnjačke književnosti, mnogi su nagrađivani, djela su

im prevedena na strane jezike, ali ko će od njih zauzeti mjesto unutar bošnjačkog književnog kanona, pokazat će vrijeme.

Važnu sastavnicu savremene bošnjačke književnosti čine autori i djela nastala u egzilu ili u dijaspori: Murat Baltić, Hanka Hamzagić, Refik Ličina, Faiz Softić, Bekim Sejranović, Rešad Majo Otan Hasanović, Ismet Prcić, Alen Mešković, Zulmir Bečević, Munib Delalić, Esad Babačić, Elvira Mujčić i drugi. Svako od njih, osim toga što pripada bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj ili sandžačkoj književnosti, pripada još i slovenskoj (Babačić), i američkoj (Prcić), i danskoj (Mešković), i švedskoj (Ličina), i norveškoj (Delalić), i finskoj (Hasanović), i talijanskoj (Mujčić), a u nekim slučajevima kakav je Sejranović, još i hrvatskoj i norveškoj književnosti. Na taj je način paleta jezika na kojima bošnjački autori pišu umnogome uvećana nego li je to bilo ranije. Važna činjenica koja ih dobro uvezuje jesu bosanske teme, među kojima se ponajviše ističe "ratno pismo", odnosno Agresija na Bosnu i Hercegovinu, stradanje stanovništva i život u egzilu. Pritom, ostaje određena kulturološka dvojba: ako određeni autor ne piše na jeziku zemlje u kojoj živi, nego samo na bosanskom, pripada li onda književnosti date zemlje? S druge strane, pojavljuje se linija romansijera koja obrađuje teme koje bošnjačka književnost nije realizirala u prethodnim stoljećima. To su najčešće romani koji su značajni više svojom temom nego li tehnikom pripovijedanja ili narativnim strategijama. Među njima posebno su značajni Isnam Taljić, Enver Imamović, Halid Kadrić, Mevluda Melajac, Šefka Begović-Ličina i Šerif Šabović. Ove dvije linije razvoja ukazuju kako bošnjačka književnost, s jedne strane, prati nove književne trendove, dok, s druge, popunjava određena tematska polja koja nije uspjela ostvariti u prethodnim razdobljima usljed brojnih nepovoljnih okolnosti u kojima su Bošnjaci živjeli. Time se ova književnost samosvjesno izgrađuje i proširuje vlastito znanje o Bošnjacima, kako prateći savremene tokove razvoja estetskog u književnosti, tako i tradicionalističkim ispisivanjem preskočenih tema.

Zaključna razmatranja

Nakon punih šest godina *Historija bošnjačke književnosti* konačno je završena. Zahtjevan posao prolaska kroz sva razdoblja razvoja ove nacionalne književnosti više je pitanja otvorio nego što ih je uspio u potpunosti zatvoriti. Možda je u ovakvim poslovima to sasvim prirodno, ali svakako da izaziva i određenu dozu nezadovoljstva konačnim proizvodom. Iako sam u potpunosti svjestan da prva knjiga ovoga tipa u Bošnjaka odgovara na zadatu temu i sa znatno manje uloženog truda i sa znatno manjim istraživačkim rezultatima, činjenica da se stekao uvid u neka područja a da su sama područja ostala neiscrpljena u potpunosti kreira određeni stepen zadržke. S druge strane, savremeni pristup historiji književnosti, kao zasebnoj naučnoj disciplini u okviru nauke o književnosti, promijenjen je u posljednjih stotinu godina te je u novije vrijeme postao tijesno povezan s drugim disciplinama: teorijom žanra, poetikom stilske formacije, kulturnom historijom, historijom političke misli, historijom izdavaštva, historijom prevodilaštva, sve do kompariranja sa susjednim i srodnim književnostima, čime je umnogome potencijalna koncepcija historije bošnjačke književnosti relativizirana. Da su postojale prethodne historije ove književnosti, moj bi posao bio znatno relaksiraniji, jer bih se bavio samo nadograđivanjem prethodnih. Ovako su svi zadaci historije književnosti kao discipline zahtijevali da uđu u redove ove knjige. To je umnogome opteretilo sam tekst, ali sam se uporno trudio da čitaocu ipak ostane zanimljiv do samog kraja. Koristio sam

se različitim metodama: nabranje podataka, donošenje asocijativno povezanih informacija, interpretacija književnog djela, ključni elementi određene stilske formacije, biografski podaci autora koji su u vezi s nastankom ili sadržajem književnog djela, piščeva društveno-politička aktivnost i slično, ponekad kao kolažni program, ponekad kao *patchwork* ušivanje. Na taj je način kreiran jedan mogući pogled i jedna moguća slika, moja slika, razvoja ukupne bošnjačke književnosti, od usmene, preko srednjovjekovne i književnosti osmanskog perioda, austrougarskog, međuratnog, poslijeratnog pa do savremenog trenutka. Isti se ovaj prohod iz nečije druge perspektive mogao i sasvim drugačije naslikati. Ili, kako bi to Enes Duraković kazao: “Povijest nacionalne književnosti u pravilu se i piše i čita kao svojevrsna romansirana pripovijest egzistencije u potrazi za esencijalnim vrijednostima kolektivnog identiteta...”,¹ a prenijevši to na zadatak historičara književnosti koji treba “istražiti, sistematizirati i kanonizirati cjelovitosti svekolikih društveno-povijesnih zbivanja (u) kongruentnu sliku razvojnih procesa i neporecivih vrijednosti nacionalne književnosti, iznalazeći sličnosti i razlike prema naporednim književnopovijesnim naracijama drugih naroda, prije svega evropskog kulturno-civilizacijskog kruga.”²

Doneseni koncept, zapravo, nije i konačni. Ovo je knjiga koja tek otvara temu integralne historije bošnjačke književnosti koja je kroz različite radove do danas bila više puta ispisivana iz različitih i mnogo učenijih književnohistorijskih pera. Na isti takav način, ova historija otvara put za nove književnohistorijske prohode, možda čak i samog ovog autora. Ti novi pogledi sada imaju zadatak da dobroano isprave i nadgrade ne samo propuste nego i da unaprijede ona mjesta koja su, usljed prevelikog broja zahtjeva, ostala slabijeg napona od onoga koji zaista zavređuju. Te nove historije, ili proširena izdanja ove, imaju

¹ Enes Duraković, *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo 2012, str. 15.

² Ibid, str. 10.

zadatak da mnogo revnosnije i ozbiljnije pristupe pitanjima koja su ovdje tek natuknuta ili samo ovlaš skicirana za nova studijska propitivanja. Inovativnost u tim novim pristupima može ići u više različitih smjerova: snažnije bavljenje biografijama, efektivniji pristup procesnim pitanjima razvoja žanra, određene teme i/ili stilskoformacijskih osobenosti, podrobni uvid u polemičke tekstove, jezičku i kulturnu politiku, donošenje suprotstavljenih mišljenja. U svakom slučaju, taj novi pogled treba nadrasti ovdje ponuđeni književnohistorijski prohod i nastaviti koracima koji jednog historičara književnosti obavezuju. Ako se istovremeno pojavi više različitih, možda i suprotstavljenih historiografskih prohoda, to jedino može koristiti Bošnjacima i njihovoj književnosti, a ni u kojem slučaju štetiti. Osnovni uvjet jeste vlastito povjerenje u istraživački nerv koji historičara vodi jednom milenijskom stazom čitanja i sagledavanja brojnih mijena i konstanti svih sastavnica historije bošnjačke književnosti.

Izbor iz literature

1. Agić, Nihad: *Karta i teritorij – Umjetnost pripovijedanja Meše Selimovića*, Svjetlost, Sarajevo 2008.
2. Asboth, Johan von: *Bosna i Hercegovina – Putopisne slike i studije*, Dobra knjiga, Sarajevo 2021.
3. Bačićanin, Fuad i Sead Šemsović: *Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića*, Narodna biblioteka “Dositej Obradović”, Novi Pazar 2011.
4. Bajramović, Muris, Šeherzada Džafić i Ikbal Smajlović: *Bošnjačka proza 20. i 21. stoljeća*, Zavod za kulturu sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji, Novi Pazar 2024. (Edicija: Interpretacije iz bošnjačke književnosti)
5. Balić, Smail: *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, Wien 1973.
6. Bašagić, Safvet-beg: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463–1850)*, Sarajevo 1900; Dobra knjiga, Sarajevo 2020; Slovo bosansko, Sarajevo 2024.
7. Bašagić, Safvet-beg: *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti – prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1912; Svjetlost, Sarajevo 1986; BZK “Preporod”, Sarajevo 2007.
8. Begić, Midhat: *Raskršća IV – bosanskohercegovačke književne studije*, “Veselin Masleša” i Svjetlost, Sarajevo 1987.
9. Bičević, Sumeja i Amir Sakić: *Bosanske elifnice*, Orijentalni institut i Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2023.
10. Biti, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb 1997.
11. Buturović, Đenana: “Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine od početka 16. v. do pojave zbirke Koste Hörmanna (1888)”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, ns XXVII/XXVIII, E, 1972/1973. (Separat)
12. Buturović, Đenana: *Bosanskomuslimanska usmena epika*, Institut za književnost i Svjetlost, Sarajevo 1992.

13. Ćeman, Mustafa: *Bibliografija bošnjačke književnosti*, Sebil, Zagreb 1994.
14. Dervišević, Amira: *Novelistička i šaljiva priča u bošnjačkoj usmenoj prozi*, Slavistički komitet i Fondacija "Novi vidici", Sarajevo 2016.
15. Dervišević, Amira: *Usmena proza Bošnjaka*, Zavod za kulturu sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji, Novi Pazar 2022 (Edicija: Interpretacije iz bošnjačke književnosti); Slovo bosansko, Sarajevo 2022.
16. Duraković, Enes: *Govor i šutnja tajanstva – pjesničko djelo Maka Dizdara*, Svjetlost, Sarajevo 1979; OKO, Sarajevo 2005; Dobra knjiga, Sarajevo 2020.
17. Duraković, Enes: *Pjesništvo Skendera Kulenovića*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1983.
18. Duraković, Enes: *Riječ i svijet. Studije i eseji o bosanskohercegovačkim pjesnicima dvadesetog vijeka*, Svjetlost, Sarajevo 1988; Dobra knjiga, Sarajevo 2020.
19. Duraković, Enes: *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo 2012. i 2020.
20. Duraković, Enes (Ur.): *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, I-VI, Alef, Sarajevo 1998.
21. Džanko, Muhidin: *Strah od teksta – ogledi o bošnjačkoj književnosti*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj 1998.
22. Džanko, Muhidin: *Dr. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić – (Mirza Safvet – vitez pera i mejdana): intelektualna povijest i ideološka upotreba djela*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo 2006.
23. Đuričković, Dejan: *Roman 1945–1980*, Institut za književnost i Svjetlost, Sarajevo 1991.
24. Efendić, Nirha: *Bošnjačka usmena lirika – kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja*, Slavistički komitet i Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2015.
25. Efendić, Nirha (et al.): *Kratka historija kulture Bošnjaka*, Simurg media i Internacionalni univerzitet u Sarajevu Sarajevo 2018.
26. Fehratović, Jahja: *Enciklopedija sandžačkobošnjačke književnosti*, I i II, El-Kelimeh i Svjetski bošnjački kongres, Novi Pazar 2014.
27. Gazić, Lejla: *Naučno i stručno djelo dr. Safvet-bega Bašagića*, Orijentalni institut, Sarajevo 2010.

28. Gazda, Gžegož i Slovinja Tinecka Makovska: *Rečnik književnih rodova i vrsta*, Službeni glasnik, Beograd 2015.
29. Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta*, Svjetlost, Sarajevo 1974.
30. Hadžijahić, Muhamed: “Muslimanska književna tradicija”, u: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija, knj. 1 – Starija književnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974, str. 219–312.
31. Hadžijahić, Muhamed: *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, BZK “Preporod”, Sarajevo 2004.
32. Hadžizukić, Dijana: *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo 2011.
33. Hadžizukić, Dijana: *Književna Hercegovina: ogledi o piscima i književnim pojavama*, Dobra knjiga, Sarajevo 2014.
34. Hangi, Antun: *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 1990.
35. Handžić, Mehmed: *Teme iz književne historije*, Ogledalo, Sarajevo 1999.
36. Huković, Muhamed: *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*, Svjetlost, Sarajevo 1986.
37. Huković, Muhamed i Alija (Alije) Sadiković: *Život i djelo mu-derrisa Alije Sadikovića*, Gazi Husrevbegova biblioteka, Sarajevo 1987.
38. Irby, Adeline Pauline i Georgine Muir Meckenzie: *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*, SPKD “Prosvjeta”, Sarajevo 2016.
39. Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*, BZK “Preporod”, Sarajevo 1998.
40. Isaković, Alija: *Neminovnosti*, Univerzal OOUR Izdavačka dje-latnost, Tuzla 1987.
41. Isaković, Alija: *Antologija zla*, Ljiljan, Sarajevo-Ljubljana, 1994.
42. Ključanin, Zilhad: *Lice svjetlosti. Pobožni sinkretizirani elementi u bošnjačkoj poeziji XX vijeka*, OKO, Sarajevo 2004.
43. Krauss, Friedrich Salomo: “Pristup”, u: *Tri riječi Hercegovca*, Mostar 1885, str. V–XII.
44. Kuna, Herta: *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo 2008.
45. Kadrić, Adnan: “Problem teorijskog definiranja autobiografskog diskursa/žanra u starijoj bošnjačkoj literarnoj tradiciji na

- orijentalnim jezicima i pozicija autorskog subjekta u autobiografijama Ali-paše Varvarije i Alija Riza Stočanina”, u: *Društvene i humanističke studije*, Tuzla 2017, str. 13–28.
46. Kajmaković, Zdravko: “Fočanska Aleksandrida”, *Naše starine* (7), Sarajevo 1962, str. 139–144.
  47. Kazaz, Enver: *Musa Ćazim Ćatić – književno naslijeđe i duh moderne*, Institut za književnost, Sarajevo 1992; Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj 1997.
  48. Kazaz, Enver: *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo–Zagreb 2004
  49. Kodrić, Sanjin: *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad (kulturalno-imagološke studije iz bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti)*, Dobra knjiga, Sarajevo 2018.
  50. Kodrić, Sanjin: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (kratka historija statusa i identiteta književne prakse u Bosni i Hercegovini)*, BZK “Preporod” i Dobra knjiga, Sarajevo 2022.
  51. Lešić, Josip: *Dramska književnost*, I i II, Institut za književnost i Svjetlost, Sarajevo 1991.
  52. Lešić, Zdenko: *Književnost i njena istorija*, “Veselin Masleša”, Sarajevo 1985.
  53. Letić, Branko: *Knjige i književno nasleđe – problemi proučavanja naše starije književnosti*, Univerzal, Tuzla 1987.
  54. Livnjak, Hadži Jusuf: *Odazivam ti se, Bože – Putopis sa hadža 1615. godine*, Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo 1981.
  55. Maglajlić, Munib: *Od zbilje do pjesme*, Glas, Banja Luka 1983.
  56. Maglajlić, Munib: *Muslimanska usmena balada*, “Veselin Masleša”, Sarajevo 1985.
  57. Maglajlić, Munib: *Usmeno pjesništvo od stvaralaca do sakupljača*, Tuzla 1989.
  58. Maglajlić, Munib: *Bošnjačka usmena balada*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2018.
  59. Mažuranić, Matija: *Pogled u Bosnu ili Kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839–1840*, Narodne novine, Zagreb 1842.
  60. Michel, Robert: *Mostar 1908*, Dobra knjiga, Sarajevo 2020.
  61. Mičjević, Senad: *Bosanski etnološki rječnik*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar 2009.

62. Mulahalilović, Enver: *Vjerski običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Starješinstvo Islamske zajednice, Sarajevo 1989.
63. Nametak, Alija: "Nekoji narodni običaji u Bosni pod turskom vlašću objavljeni u 'Sarajevskom cvjetniku'", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji*, Sarajevo, VII (1956), br. 1–2, str. 41–51.
64. Nametak, Alija: *Folkloristika I*, Dobra knjiga, Sarajevo 2024.
65. Nametak, Fehim: "Predgovor", u: Ibrahim Alajbegović Pečevića, *Historija 1 (1520–1576)*, El-Kalem, Sarajevo 2000.
66. Pavličić, Pavao: *Mala tipologija moderne hrvatske lirike*, Matica hrvatska, Zagreb 2008.
67. Raukar, Tomislav: "O problemu bosančice u našoj historiografiji", u: *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Zenica 1973, str. 103–139.
68. Rebić, Adalbert (Ur.): *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2002.
69. Rebihić, Nehrudin: "Narodne pjesne Bosanskih Musloman (1866) – Muvekitov folkloristički rad, 130 godina od smrti", *Godišnjak BZK "Preporod"*, 2018, str. 410–420.
70. Rebihić, Nehrudin: "Hafiz Mustafa-beg Buturović – suton alhamijado literature", *Godišnjak BZK "Preporod"*, 2019, str. 403–421.
71. Rebihić, Nehrudin: *Bošnjačka poezija 20. i 21. stoljeća*, Zavod za kulturu sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji, Novi Pazar 2020 (Edicija: Interpretacije iz bošnjačke književnosti); Slovo bosansko, Sarajevo 2021.
72. Rebronja, Nadija: *Derviš ili čovek, život i smrt – religijski podtekst romana 'Derviš i smrt' Meše Selimovića*, Službeni glasnik, Beograd 2010.
73. Rizvanbegović, Fahrudin: *Svjetlosti divanhane*, Oslobođenje, Sarajevo 1990.
74. Rizvić, Muhsin: *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, I i II, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973.
75. Rizvić, Muhsin: *Bosanskohercegovačke književne studije*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1980.
76. Rizvić, Muhsin: *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata*, I-III, Svjetlost, Sarajevo 1980.

77. Rizvić, Muhsin: *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, “Veselin Masleša”, Sarajevo 1985.
78. Rizvić, Muhsin: *Tokovi i stvaraoči iz književne Bosne*, Univerzal, Tuzla 1986.
79. Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1878–1918)*, Mešihat Islamske vjerske zajednice BiH, El-Kalem... [etc], Sarajevo 1990.
80. Rizvić, Muhsin: *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo 1994.
81. Rizvić, Muhsin: *Bosna i Bošnjaci – jezik i pismo*, BZK “Preporod”, Sarajevo 1999.
82. *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo 1971.
83. Slijepčević, Pero: “A. Muradbegović: Haremska lirika, Nojemova lađa”, u: *Izabrana djela*, knj. I, prir. Radovan Vučković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo 1980.
84. Solar, Milivoj: “Ideja povijesti i povijest književnosti”, u: *Teorija istorije književnosti*, SANU, Beograd 1986, str. 5–15.
85. Solar, Milivoj: *Književni leksikon*, Matica hrvatska, Zagreb 2011.
86. Softić, Aiša: *Usmene predaje Bošnjaka*, BZK “Preporod”, Sarajevo 2002.
87. Softić, Aiša: *Obećani čas – običaji bosanskohercegovačkih muslimana vezani za smrt*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2016.
88. Spahić, Vedad: *Vrt Bašeskija*, Bosnia Ars, Tuzla 2005.
89. Spahić, Vedad: *Književnost i identitet. Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ, Bosanska riječ i BZK “Preporod”, Tuzla 2016.
90. Spahić, Vedad: *Krugovi i elipse. Studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla 2017.
91. Stojanović Pantović, Bojana (Ur.): *Pregledni rečnik komparativističke terminologije u književnosti i kulturi*, Akademska knjiga, Novi Sad 2011.
92. Šabanović, Hazim: *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (bibliografija)*, Svjetlost, Sarajevo 1973.
93. Šemsović, Sead: *Epski svijet Avda Međedovića*, 1 Novi Pazar 2017.
94. Šemsović, Sead: “Poetika tekijске ilahije – osobine i osobenosti poetskog žanra”, *Živa baština*, Mostar 2019, V/17, str. 6–13.

95. Sead Šemsović: *Usmena poezija Bošnjaka*, Zavod za kulturu sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji, Novi Pazar 2020 (Edicija: Interpretacije iz bošnjačke književnosti); Slovo bosansko, Sarajevo 2021.
96. Šemsović, Sead: “Divanski pjesnik Ahmed Gurbi-baba”, u: Ahmed Gurbi Novopazarac, *Divan*, Fondacija Baština duhovnosti, Mostar 2022, str. 5–27.
97. Šemsović, Sead: *Život Bošnjaka – Od Bašeskije do Nametka*, Slovo bosansko, Sarajevo 2023.
98. Tomić-Kovač, Ljubica, Radovan Vučković, Dragomir Gajević, Nikola Koljević i Enver Kazaz: “‘Kriviževne krivice i osvete’ Staniše Tutnjevića”, *Radio Sarajevo – Treći program*, 1990; br. 66–67, str. 595–624.
99. Traljić, Mahmud: *Istaknuti Bošnjaci*, El-Kalem, Sarajevo 1998.
100. Tutnjević, Staniša: *Književne krivice i osvete. Osvrt na knjigu ‘Književne život Bosne i Hercegovine između dva rata’ M. Rizvića*, Svjetlost, Sarajevo 1989.
101. Zekić, Marinko: *Kulturni identitet bosanskih muslimana. Bošnjaci – najistočniji muslimanski evropljani i najzapadniji autohtoni islamski narod*, Dobra knjiga, Sarajevo 2019.
102. Živković, Dragiša (Ur.): *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd 1986.

Indeks imena

- Abdagić, Muhamed 155, 167
Adni, v. Anđelović, Mahmut-
-paša Adni
Agić, Nihad 198
Ajni-dede 57
Ajvaz-dede 205
Akbulut, Sibel Seldžuk 92
Akkuş, Mehmet 90
Akmadžić, Hazim 170
Alajbegović, Ibrahim-beg
    Pečevija 31, 87
Aleksandar Makedonski 54, 55
Alikadić, Bisera 148, 168, 178
Alić, Džemaludin 161, 170, 171
Alić, Salih 138
Alijagić, Alija 172
Alispahić, Nijaz 161
Ališir, Feridun 88
Ananda, Ahmed 92
Andrić, Ivo 94, 148, 150, 172,
    190, 196
Andrić, Nikola 37
Anđelović, Mahmut-paša Adni 79
Arnaut, Selim 179
Arši, Muhamed (Čaki) 79
Aršinović, Ahmedaga Zirai 67
Asbóth, Johann von (Jánoš
    Ašbot) 98, 104
Attar, Feriduddin 80
Avdić, Avdija 197
Azemović, Zaim 42
B
Babačić, Esad 200
Babler, Otto F. 73
Bajazić, Ahmed 88
Bajezić, Derviš-paša 82
Bajraktarević, Fehim 134
Bajrić, Berin 90
Balić, Smail 166
Baltić, Murat 189, 200
Bartulović, Niko 30
Bašagić, Safvet-beg 5, 7, 38,
    74, 82, 84, 86, 94, 105-107,
    111-113, 115, 116, 118, 120,
    122, 152, 182, 190, 198
Bašeskija, Mula Mustafa
    31-35, 67, 68, 92, 94, 151, 153
Bašić, Adisa 199
Bašić, Husein 42, 174, 189
Bašović, Almir 146, 199
Bečević, Zulmir 200
Bećirbegović, Madžida 153
Begić, Midhat 5, 7, 146, 163,
    164, 171, 190, 198
Beglerović, Samir 84

- Begović, Džavid 197
 Begović, Filip Mursel 191
 Begović, Sead 170, 179
 Begović-Ličina, Šefka 197, 200
 Behmen, Salih 185
 Bejazi, Kemaluddin Ahmed 83
 Bejtić, Alija 152, 161
 Belgradi, Ibrahim el-Muniri 84
 Bena'i 82
 Benin, Stevan 114
 Beran, Jan 94
 Berbić, Ibrahim Edhem 75
 Bešlagić, Šefik 47, 153
 Bjelevac, Abdurezak Hifzi 120,
 123, 125, 127, 143
 Blau, Otto 68
 Bogavac, Mirjana 161
 Bogićević, Miodrag 164
 Bošnjak, Abdullah 60, 83, 84
 Bošnjak, Adil 30
 Bošnjak, Ahmed sin Hasanov 92
 Bošnjak, Ali-dede 81
 Bošnjak, Asaf 88
 Bošnjak, Hasan 88
 Bošnjak, Hasan Imamović 88
 Bošnjak, Mehmed 88
 Bošnjak, Muhamed 79
 Botić, Luka 30, 182
 Bračuljević, Lovro 48
 Brka, Amir 184, 199
 Brkanić, Arif Sarajlija 74
 Broz, Josip Tito 172
 Bukvić, Amir 165
 Busuladžić, Mustafa 143
 Buturović, Đenana 7, 31-33,
 151, 169, 184, 188, 197
 Buturović, hafiz Mustafa-beg 75
 Calvino, Italo 157, 158
 Čatrnja, Husein Husami 88
 Čaušević, Mehmed
 Džemaludin 132, 155
 Čelebi, Evlija 31-33, 66, 80, 83,
 86, 153
 Čelebi, Sulejman 73, 74, 96,
 196
 Čelić, Džemal 153
 Čemo, Kenan 84
 Čengić, Ali-paša 32
 Čengić, Husnija 134, 137
 Čengić, Muhamed-beg 79
 Čolaković, Enver 140, 143
 Čolaković, Zlatan 42
 Čolić, šejh Mustafa 166
 Čuvidina, Umihana 71
 Ćatić, Musa Ćazim 74,
 106, 114, 115, 119, 121,
 152, 159, 174, 178, 181,
 182, 198
 Ćatović, Alena 80, 92
 Čehajić, Džemal 84, 89, 92
 Ćorović, Svetozar 114
 Ćorović, Vladimir 65, 68, 94
 Dabiša, Stjepan kralj 53
 Dedijer, Vladimir 185
 Defterdarević, Ahmed-beg 115
 Defterdarević, Ibrahim-beg 115
 Delalić, Munib 170, 200
 Delić, Dinko 199
 Demirović, Hamdija 170
 Derviš, Jakub-paša Bošnjak 79

- Dervišević, Amira 30
 Desrivaux, Marc Bruère
 (Marko Bruerović) 34
 Dizdar, Hamid 41, 131, 132,
 134, 141, 144, 146
 Dizdar, Mak 47, 56, 131, 135,
 144-146, 149, 152-158, 160,
 171, 172, 182, 190
 Dizdar, Muhamed Emin 140
 Dizdarević, Faruk 197
 Dizdarević, Hatidža (Krnjević)
 159, 168
 Dizdarević, Muhamed Rušdi
 73, 74
 Dizdarević, Zija 136, 137, 141,
 143, 174, 190
 Dobardžić, Ilija 132, 134, 137,
 143, 171
 Drkić, Munir 81
 Dubočanin, Alija H. 170
 Dubravić, Husejn Đogo 132,
 134, 136, 143
 Dučić, Jovan 182
 Duraković, Enes 5, 7, 130, 138,
 149, 171, 175, 181, 182, 185,
 188, 197, 198
 Duraković, Esad 92, 171, 188,
 197, 202
 Duraković, Ferida 170, 179,
 191, 192
 Duvnjak, Hasan 88
- Džabić, Ali Fehmi** 128
 Džami, Mulla 59, 89
 Džanko, Muhidin 198
 Džogović, Alija 191, 197
 Džumhur, Zuko 147, 153
- Đikić, Osman** 39, 113, 115,
 117, 198
 Đorđić, Petar 48
 Đozo, Husein 165
 Đukanović, Marija 87
 Đuričković, Dejan 153
- Ejubović, Mustafa – Šejh Jujo**
 7, 83, 89, 90
 Ekinović, Esad 161, 162
 Ergün, Sadettin Nüzhet 92
- Fatih, Mehmed II** 57
 Fatima Ez-Zehra 64, 73, 121,
 151
 Fehratović, Jahja 191
 Ferić, Đuro 22
 Fetahagić, Sead 149
 Fetahović, Maruf 190
 Filan, Kerima 95
 Filipović, Dragoljub 114
 Filipović, Muhamed 158
 Filipović, Rasim 134
 Fortis, Alberto 22, 23, 25, 26,
 176
 Franz Ferdinand 127
 Frndić, Nasko 155, 160
- Gaćanin, Sabaheta** 92
 Gaj, Ljudevit 97
 Gajević, Dragomir 173, 180
 Galijašević, Fuad 185
 Garašanin, Ilija 98
 Gašević, hafiz Salih 73, 74,
 134, 196
 Gazali, Ebu Hamid 61

- Gazi Husrev-beg 61, 151
 Gejlani, Abdulkadir 61
 Goethe, Johan Wolfgang 22
 Grabčanović, Mustafa 134
 Gradašćević, Husein kapetan
 71, 97, 103, 118, 140, 207
 Greenshields, John Boyd 22
 Grozdanić, Sulejman 184
 Guranija, Muhamed Mejli 92,
 95, 152
 Gurbi, Ahmed 79, 92
 Gürgendereli, Müberra 80
- H**adžibajrić, šejh Fejzulah 177
 Hadžić, Fadil 165
 Hadžić, Ibrahim 161, 169, 197
 Hadžić, Osman Nuri 107, 109,
 111, 127, 140
 Hadžihuseinović, Salih Sidki
 Muvekit 7, 35, 96, 112
 Hadžijahić, Muhamed 45, 47,
 48, 65, 91, 132, 155, 160, 185
 Hadžijamaković, Muhamed
 96, 185
 Hadžikadić, Atif 120
 Hadžimulić, hfz. šejh Halid
 177
 Hadžinesimović, Ahmed 93
 Hadžiomerspahić, Esad 39
 Hadžiosmanović, Lamija 7, 93,
 96, 188, 192
 Hadžizukić, Dijana 195
 Hafiz Širazi 59, 81
 Hafizović, Rešid 84
 Hajdarević, Hadžem 179
 Hajjam, Omer 59
 Halilović, Enes 199
- Halilović, Senahid 185, 189, 197
 Hammer-Purgstall,
 Joseph von 77
 Hampe, Franz 39
 Hamzagić, Hanka 200
 Handžić, Mehmed 7, 81-84,
 86, 95, 122, 132, 139, 143
 Handžić, Razija 144
 Hasandedić, Hivzija 185
 Hasanović, Rešad Majo Otan 200
 Hatze, Josip 31
 Hekimoğlu, Ali-paša 89, 91
 Hercegović, Ali-beg Širi 79
 Hodžić, Jasmin 76
 Hodžić, Vehbija 74, 150
 Hodžić, Zuvdija 161, 189
 Hörmanna, Kosta 32, 37, 104,
 152, 169
 Horozović, Irfan 146, 157,
 169-171, 176, 180, 183, 195
 Hranić, Sandalj 53
 Hromadžić, Ahmet 144, 147
 Hukmi, Hasan Mostari 88
 Huković, Muhamed 75, 76
 Humo, Hamza 129, 130, 132,
 134, 135, 141, 144, 152, 159,
 171, 182, 190
 Humo, Omer 72
 Hunjak, Đurđica 161
 Huskić, Šukrija 133
 Hušui 88
 Hval dijak 53
 Hvalović, Jurij 53
- I**blizović, Ali Sejfiya 96
 Ibn Arebi, Muhjuddin 60, 61,
 84, 90

- Ibrić, Sead 92
 Ibrišimović, Nedžad 146, 157, 158, 180, 183, 193
 Idrizović, Nusret 47, 159, 177
 Ilhamija, Abdulvehab 67-70, 95, 96, 151, 185
 Imamović, Enver 200
 Imamović, Haris 199
 Imamović, Jasmin 56
 Imamović, Mustafa 45, 46, 185, 189
 Isaković, Alija 7, 22, 26, 114, 146, 155, 159, 160, 164, 165, 172, 176, 181, 182, 185, 188, 190
 Izetbegović, Alija 175, 185, 188
- J**
 Jahić, Ervin 191, 199
 Jahić, Dževad 185, 189, 197
 Jahić, Mustafa 84
 Jukić, Ivan Frano 98
- K**
 Kabil, Namik 199
 Kabiljo, Simha 148
 Kadić, Ahmed Hatem Bjelopoljac 91
 Kadić, Osman Šehdi Bjelopoljac 91
 Kadić, Rešad 74, 94, 150
 Kadrić, Adnan 82, 86, 87
 Kadrić, Halid 200
 Kaimija, Hasan 66, 67, 85, 86, 154
 Kajan, Ibrahim 56, 146, 161, 169, 179
 Kajević, Fehim 161
 Kajmaković, Zdravko 55
- Kalač, Dijan 199
 Kalajdžić, Muhamed Bekir 36, 120, 121, 124, 172
 Kállay, Benjamin 102, 103
 Kapetanović, Mehmed-beg Ljubušak 37, 38, 63, 102, 105, 152
 Kapetanović, Riza-beg 105, 106, 114, 116, 140, 178
 Kapidžić-Hadžić, Nasiha 159
 Kapidžić-Osmanagić, Hanifa 146, 152
 Karabegović, Avdo Halidbegov 113
 Karabegović, Avdo Hasanbegov 113, 114
 Karacan, Turgut 86
 Karadžić, Radovan 187
 Karadžić, Vuk Stefanović 13, 21, 22, 23, 25, 26, 34, 38, 55, 97, 98, 180, 182
 Karadorđević, Aleksandar 123
 Karadorđević, Petar II 138
 Karahalilović, Namir 81
 Karahasan, Dževad 146, 180, 183, 194, 195
 Kasumović, Ismet 81
 Katal, Hodo 191
 Kazaz, Enver 105, 173, 198
 Kazazović, Salih 125
 Kazinczy, Ferenc 22
 Kemura, Sejfudin 68, 94
 Kikić, Hasan 132-136, 141, 143, 152, 174, 181, 190
 Kılıç, Mahmud Erol 90
 Ključanin, Zilhad 56, 178, 179, 192, 198

- Knežević, Antun 98
 Kondžić, Muhamed 172
 Kodrić, Sanjin 99
 Köksal, Fatih 82
 Kolendić, Petar 48
 Koljević, Nikola 173
 Komnen, Emanuel 45
 Konstantin Filozof 45
 Konstantinović, Radomir 130,
 149
 Korkut, Derviš 68
 Kotromanić, Jelisaveta 52
 Kotromanić, Stjepan 52
 Kotromanić, Tvrtko ban / kralj
 49, 52
 Kovačević, Ešref 74, 86
 Kovačević, Rifat 197
 Krauss, Friedrich Salomo 36
 Kreševljaković, Halid 39
 Kreševljaković, Hamdija 153
 Krleža, Miroslav 46
 Krupić, Safet 133
 Kuba, Ludvík 38
 Kujović, Asmir 196, 199
 Kulenović, Skender 56, 106,
 130, 131, 133, 135, 141,
 143-145, 149, 153, 157,
 167, 168, 170-172, 178,
 181, 182, 190
 Kulenović, Tvrtko 162
 Kulin-ban 51, 52
 Kuna, Herta 47, 49, 51, 56, 184
 Kuripečić, Benedikt (Curi-
 peschitz, Benedict) 31-33
 Kurt, Mehmed Dželaludin 39
 Kurtagić, Fadil 119, 127, 129
 Kurtagić, Murat 42
 Kurtćehajić, Mehmed Šakir 35,
 102
 Kurto, Ahmed 199
 Kurtović, Šukrija 150, 197
Lagumdžija, Razija 149
 Lamekani, Husejn 85
 Latas, Omer-paša 97, 101
 Latić, Džemaludin 74, 174,
 179, 189
 Lazarevska, Alma 192
 Letić, Branko 55
 Ličina, Refik 200
 Lišnjić, Marijan 48
 Livnjak, Jusuf 65, 88
 Lord, Albert Bates 41, 42
 Luburić, Andrija 39
Ljevaković, Enes 84
 Ljubović, Amir 84, 184
Maglajlić, Munib 7, 21, 22, 29,
 31, 137, 161, 171, 172, 175,
 181, 188, 190, 197
 Mahmutćehajić, Rusmir 185
 Mahmutefendić, Kemal 169
 Malić, Milivoj Mirza
 Abdurahman 89
 Malićbegović, Mirsad 161
 Maksimović, Vojislav 161
 Marjanović, Luka 37
 Marco, Giacomo della 54
 Marković, Marko 159
 Mašić, Madžida 88
 Mažuranić, Ivan 98, 107
 Mažuranić, Matija 98
 Medžazi 88

- Međedović, Avdo 36, 40, 41
 Mehmed Erdeljac 65
 Mehmedinović, Semezdin 179
 Mešli, Abdulbaki 88
 Melajac, Mevluda 200
 Melek-paša, Ahmed 32
 Memija, Emina 188, 192
 Merjem, r.a. 121
 Mešić, Salih 182
 Mešković, Alen 200
 Milićević, Ivan Aziz 109, 140
 Miletić, Antun 185
 Milošević, Slobodan 188
 Mirković, Petar 39
 Mladenović, Aleksandar 48
 Moker, Mubina 86
 Mostarac, Ahmed 90
 Mostarac, Ahmed Rušdi 88
 Mostarac, Fevzi 82, 89, 90, 152
 Mrahorović, Muhamed 84
 Muderizović, Riza 94
 Muhibbija, Mustafa 96
 Muhibić, Mustafa Hilmi 102,
 104, 105, 107
 Muhlisi, Mustafa Bošnjak 91
 Muidović, Muhamed Šakir 96
 Mujezinović, Mehmed 88, 91,
 93-95, 153, 167
 Mujčić, Elvira 200
 Mujjić, Tahir 165, 192
 Mulabdić, Edhem 105, 110,
 111, 115, 123, 127, 131, 136,
 140, 143, 152, 190
 Mulahalilović, Enver 183
 Mulić, Hamdija 120, 122, 140,
 143
 Mulović, Amra 84
 Muradbegović, Ahmed 129,
 130, 132-139, 141, 143, 190
 Muradbegović, Husein 134
 Murat III, sultan 82
 Musabegović, Jasmina 178, 181
 Musabegović, Senadin 199
 Musić, Adisa 93
 Musić, Elvir 96
 Musić, Muhamed Allamek 83
 Mušović, Abdulah 197
 Mušović, Ejup 92
 Muzaferija, Gordana 188
 Nametak, Abdurahman 68, 72,
 140, 152
 Nametak, Alija 13, 35, 36,
 40, 41, 72, 112, 127, 128, 132,
 134-136, 138, 140, 143, 155,
 167, 170, 177, 190
 Nametak, Fehim 7, 84, 86, 87,
 92, 95, 96, 171, 184, 188
 Nametak, Hasan Fehmi 39, 140
 Nazečić, Salko 144, 148
 Nedeljković, Branislav M. 48
 Nedić, Milan 139
 Nemanjić, Davorin 105
 Nerkesi, Muhamed 85
 Nezirović, Elvedin 199
 Nezirović, Muhamed 184
 Nicević, Bajazid 84
 Nikšić, Enes 191
 Nodier, Charles 22
 Nogo, Rajko Petrov 158
 Novljanin, Omer 93
 Okić, Muhamed Tajib 95
 Opijač, Ibrahim 90

- Orahovac, Sait 134
 Osman-paša, Topal 72, 99, 103
 Ostojić, Olga 159
 Ovčina, Damir 199
- P**alić, Ismail 189, 197
 Pandža, Muhamed 155
 Pandžo, Šukrija 144, 159
 Pantić, Miroslav 22, 26
 Parry, Milmann 40, 42
 Pavelić, Ante 139
 Pavlović, Vladimir Carevac 41
 Pečevi, Ibrahim Alajbegović 31,
 32, 82, 87
 Pelidija, Enes 94
 Perviz, Izet 199
 Petković, Novica 158
 Petrović, Karađorđe 97
 Petrović, Petar II Njegoš 98,
 107, 159
 Polimac, Abdulah 96
 Porfirogenet, Konstantin 45
 Popović, Marko 114
 Postel, Guillaume 48
 Prcić, Ismet 200
 Predavec, Vladimir 185
 Prohić, Kasim 146, 161
 Protić, Antonije 97
 Pruščak, Hasan Kafi 83, 84
 Pruščak, Mustafa 90
 Pruščanin, Mehmed-aga 68
 Purivatra, Atif 155, 159, 160, 185
 Puzić, Sulejman Hamza 72
- R**ački, Franjo 47
 Rajković, Ljubiša Koželjac 42
 Ramić, Rizo 7, 155
 Raukar, Tomislav 48, 49, 52
 Rebihić, Nehrudin 35, 75
 Rebronja, Ismet 170, 179, 189,
 191, 197
 Rebronja, Nadija 199
 Rizvanbegović, Ali-paša 71, 97
 Rizvanbegović, Arif
 Hikmet-beg 96
 Rizvanbegović, Fahrudin 171,
 188
 Rizvanbegović, Habiba 96
 Rizvić, Muhsin 5, 7, 48, 102,
 109, 112, 153, 155, 159, 160,
 171, 173-175, 179, 180, 185,
 189, 190, 198
 Rojc-Čolaković, Marina 42
 Rumi, Mevlana Dželaludin 59,
 61, 81, 82, 90, 177
 Rypka, Jan 86
- S**adi Širazi 59, 89
 Sadiković, Nuro 191
 Salihagić, Suljaga 138
 Salković, Avdija 92
 Samokovlija, Isak 148
 Saračević, Damir A. 199
 Sarajlić, Izet 144-146
 Sarajlić, Nafija 122, 140
 Sarajlić, Šemsudin 74, 114,
 115, 120, 136
 Seferihisari, Muhamed b. 60
 Sejranović, Bekim 200
 Selimović, Meša 94, 135, 144,
 146, 149, 153-155, 157, 159,
 161, 165, 167, 190, 198
 Serdarević, Seid 76

- Sidran, Abdulah 94, 161, 169, 189
- Sijarić, Ćamil 145-148, 157, 159, 160, 166, 171, 174
- Sijarić, Mirsad 199
- Sijarić, Safet 193
- Sirri, Abdurrahman 67, 71, 95, 96
- Skarić, Vladislav 95
- Skejo, Muhamed Hamdi 90
- Slatina, Samija 197
- Slijepčević, Pero 129, 130
- Smailagić, Nerkez 185
- Smajić, Ibrahim Seljubac 75
- Smajlović, Ismet 185
- Softa, Fejzo 71
- Softić, Aiša 30, 188
- Softić, Faiz 200
- Solar, Milivoj 9
- Solovjev, Aleksandar 47
- Spahić, Vedad 95, 198
- Stevan Nemanja 53
- Sukkeri (Sukerija) Zekerija 88
- Sulejman-han 33
- Sulejmanpašić, Omer-beg Skopljak 38, 113
- Sušić, Derviš 56, 135, 144, 148, 153, 154, 157, 171, 175, 181, 183, 184
- Sutović, Denis 42
- Sutović, Mersada 42
- Šabanović, Hazim 7, 79, 82, 84-86, 92, 93, 122
- Šabanović, Muhamed Muhtešim 79
- Šabović, Šerif 200
- Šahinović, Hamid Ekrem 114, 116-118, 140
- Šahinpašić, Hamdija 41
- Šamić, Jasna 86, 170
- Šamić, Midhat 161
- Šantić, Aleksa 182
- Šator, Muhamed 105
- Šehić, Faruk 199
- Šehović, Amela 197
- Šehović, Feđa 165, 171, 175
- Šejh Jujo v. Ejubović, Mustafa – Šejh Jujo
- Šekara, Luka 161
- Šemić, Ahmed Isakov 36
- Šemsi-dede 57
- Šemsović, Sead 35, 41, 69, 75, 79, 92, 95
- Šerifović, Fadil-paša 96, 152
- Šiljak-Jesenković, Amina 88, 90, 96
- Šimić, Antun Branko 182
- Šimunović, Pero 173, 174
- Šipovac, Tomislav 148
- Škaljić, Abdulah 135
- Škapur, Hasan 166
- Škrijelj, Redžep 92
- Šop, Nikola 182
- Šušević, Nazif 75
- Tabaković, Sulejman 72
- Tahmišćić, Husein 146, 147, 158
- Taljić, Isnam 200
- Tekelija, Mustafa-paša 91
- Tomić-Kovač, Ljubica 153, 161, 173

- Topčić, Zaim 144
 Topčić, Zlatko 199
 Tordinac, Nikola 182
 Trako, Salih 7, 93, 96
 Traljić, hfz. Muhamed 177
 Trhulj, Sead 197
 Trifković, Risto 159, 164
 Truhelka, Ćiro 47, 48
 Tuca, Abdul 32
 Tuđman, Franjo 188
 Tutnjević, Staniša 173
- U**bejdi 88
 Ujević, Tin 119, 132
 Uskufi, Muhamed Hevai 65, 66
 Uššaki, Muhammed Bošnjak 90
 Uzunović, Damir 199
 Užičanin, Alaudin Sabit 85, 86, 90
 Užičanin, Ibrahim 75
 Užičanin, Mustafa Zari 88
 Užičanin, Šejh Muslihudin 88
- V**ahdeti, Ahmed 82
 Vali, Abdal 88
 Vali, Ahmed Novopazarac 82
 Varvari, Ali-paša 86, 87
 Vasiljević, Miodrag A. 41
 Vego, Marko 47
- Velihodžić, Mehmed 68
 Vice, Vinko Palunko 182
 Vitray-Meyerovitch, Eva de 116
 Vornić, Marija 30
 Vrčević, Vuk 38
 Vučković, Radovan 130, 173
 Vuletić, Anđelko 182
 Vuletić, Franjo 105
 Vuletić-Vuksanović, Vid 48
 Vusleti, Ali-beg Pašić 88
- Z**ade, Kemal-paša 89
 Zaimović, Karim 192
 Zalihić, Almir 146, 191
 Zekić, Džemila Hanumica 134, 137, 143
 Zenković, Abraham-aga 32
 Zenunović, Seid 74
 Zijajija, Hasan Mostarac 79, 80
 Zikri, Ibrahim 96
 Zukić, Husein-baba 67, 95
 Zuković, Ljubomir 184
- Ž**dralović, Muhamed 60, 182, 183
- W**alter, Scott 22
 Wenzel, Marian 153
 Werthes, Clemens 22

Sadržaj

Uvod	7
Usmena književnost	11
Bosansko srednjovjekovlje (10. stoljeće – 1463)	45
Bošnjačka književnost osmanskog perioda (1463–1878)	57
Alhamijado književnost	62
Književnost na orijentalnim jezicima	76
Austrougarsko razdoblje (1878–1918)	101
Međuratno i ratno doba (1918–1945)	127
Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata (1945–1992)	143
Savremeno doba (1992–)	187
Zaključna razmatranja	201
Izbor iz literature	205
Indeks imena	213

HISTORIJA BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI

Nakladnik

Bošnjaci zajedno! – Nacionalna koordinacija Bošnjaka u Hrvatskoj
Ulica Davora Zbiljskog 26
10 000 Zagreb

Lektorica

Ena Begović-Sokolija

Ilustracija na koricama

Dino Trtovac

(Kompozicija, 40 × 30 cm,
akvarel na papiru, 1980)

Tipografija na koricama

Hazim Numanagić

Dizajn i slog

Mahir Sokolija

Tisak

Archetype, Zagreb

ISBN 978-953-46373-4-0

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001264938

Stalno su nas uvjerali da historiju bošnjačke književnosti moraju uraditi tzv. institucije i grupe autora, a profesor Sead Šemsović pokazao je koliko je moguće, uz znanje, akribičnost, upornost i dobru namjeru, napisati decenijama iščekivanu *Historiju*.

Prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović

Knjiga Seada Šemsovića ima karakter sveobuhvatnog književnohistorijskog pregleda, ali svoj naslov *Historija bošnjačke književnosti* u velikoj mjeri opravdava budući da izrijeком ili implicite otvara i na svoj način odgovara na gotovo sve u recentnoj teoriji markirane izvore napetosti književnohistorijskog pisanja koje pretenduje na sintezu i kanonizaciju. (...) Osobito važna kontribucija Šemsovićeve knjige jeste i demistifikacija statusa i identiteta bošnjačke književnosti čija historija pokazuje da nije riječ o književnosti (samo) bosanskog jezika niti o stvaralaštvu vezanom isključivo za (današnju) Bosnu i Hercegovinu, već je posrijedi multilingvalan fenomen književnosti kulturnog kruga koji obuhvata sve prostore na kojima su Bošnjaci u prošlosti i danas autohton narod, te stvaralaštvo bošnjačke dijaspore koje referira na matičnu kulturu.

Prof. dr. Vedad Spahić

Historija bošnjačke književnosti Seada Šemsovića daje temeljit uvid u razvojni tok ove historije od usmene književnosti do savremenog doba. Ovakva knjiga suštinski je nedostajala za potrebe nastave, kako u školama tako i na fakultetima, ali i za potrebe svih budućih istraživača koji bi na ovim sažetim ali preciznim uputama mogli razvijati ideje za temeljnija sagledavanja i kontekstualizaciju bošnjačke književnosti u južnoslavenskom, evropskom i svjetskom kontekstu. Ova knjiga nesumnjivo će imati valjanu recepciju i u stranim slavističkim krugovima.

Doc. dr. Nadija Rebronja

